СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 41

ИСТОРИЈА КАРЛА XII

ОД

ВОЛТЕРА

ПРЕВЕО

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

Панца Маарв

41 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 41

ИСТОРИЈА КАРЛА XII

од

ВОЛТЕРА

ПРЕВЕО

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

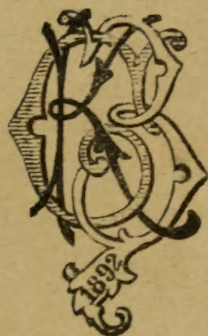

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖ. ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1897

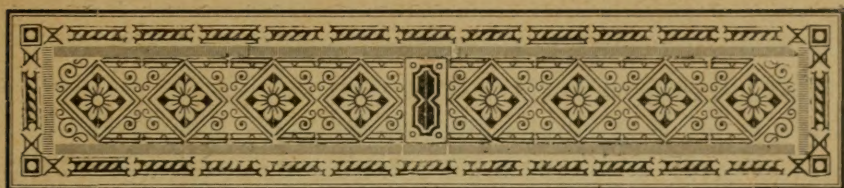

ВОЛТЕР

Мало је људи који су својим књижевним радом свет толико занимали и потресали као Волтер. И у ономе особитом значењу, које има француска књижевност XVIII века, Волтеру припада одлично и пуно замашаја учешће. Он је, уз обилатост, новину и живост својих мисли, уз јасност, природност и лепоту свога стила, имао и ту срећу, да у своме књижевном делању испољи и покаже главне особине народнога духа француског, да постане прави књижевник француског народа.

За Волтера је казао Ламартин да није највиши него да је најпространији геније Француске. Излажући како је век Волтеров осетио тежњу ка ширим погледима на живот народни, Х. Т. Бекл говори како се том страном и Волтеров ум одликовао, али како је њега сама природа његова дара свуда одбијала од тесних погледа и како га је увек упућивала онамо где је шире и видније. Свака је мисао у Волтера хватала у ширину, тражила да обухвати све. Тога ради је он у историјским својим пословима

отворио нов пут, износећи на видик епохе, стање народно, широке слике живота народнога. Опажено је да је и у самим својим драмама Волтер више цртао дух појединих епоха него-ли личне страсти. Мухамед му представља велику религију; Алзира — освојење Америке; Брут — образовање римске силе; Смрт Цезарева — подизање царства на развалинама поменуте силе.

Међу писцима француским XVIII века, Волтер је и најплоднији и најсјајнији, и тога ради, у добру као и у злу, утицај му је био безграничан. Он је отворио борбу против легенада̂, празноверица̂, измишљотина̂, предрасуда̂, празног формализма, шпекулације са светим стварима, личне експлоатације великих начела права и вере — на целом пољу човечанске друштвене и моралне радљивости. Волтера није мрзило да тога ради удари и на ствари које се истичу као најсветије. На те су ствари — добро напомиње Х. Т. Бекл — ударали и други пре њега, али је он први нашао начина да их нападне с успехом. Успех је пак постигао зато што је јаке разлоге он умео да удружи с исмевањем; што је нападао не само систем него и ауторитет што је систему као темељ служио. Његова иронија, његова досетљивост, његов оштри и бодљикави сарказам имали су у практици већега утицаја него најоштрији докази. У томе је био начин којим је Волтер могао да разбије оновремени религиозни занос и свакојаке предрасуде; тим јединим путем могле су свуда да се укорене благотворне мисли о верској трпљивости, које је Волтер целога свога живота бранио и које су свету толике користи донеле. Осим тога, Волтер је силним својим пером непрестано заступао правду и човечност против неправде

и притиска, и својим оштрим и елегантним списима допринео је много да се слободоумни погледи утврде и одомаће баш у оним круговима, из којих се државним и народним животом руководи.

*
* *

Није крштено него је књижевно име Волтер, које се толико у свету прославило. Крштено је име Волтерово Фрањо Марија Аруе (François-Marie Arouet). Родио се 1694 у Шатнеју (Châtenay), селу околине париске. Први му је наставник био опат Шатонеф (Châteauneuf). Од њега му је и сумња у верске ствари која му је толико неприликâ и толико славе донела. У гимназији Louis le Grand у Паризу брзо је искочио на видик сјајним успесима и живошћу својега духа. Најодличнији наставници те школе после су му остали пријатељи.

Отац је Волтеров био нотар, па је рад био да му син уђе у службу судску. Кад је чуо да је Волтер почео писати стихове, помислио је да од њега већ нема ништа. Посланик француски у Хагу, маркиз Де-Шатонеф, узме Волтера у своје посланство, да покуша дипломатску службу, али се Волтер тамо брзо заплете у некакве љубавне интриге, те је морао вратити се у Париз. Тада стане у службу код једнога адвоката, али је време проводио пишући шаљиве и сатиричне стихове, по којима се у свету прво и прочуо. Та прва слава била је повод сумњи да је из његова пера некаква оштра сатира против владе, којој се писац знао није, те Волтера за то стрпају у Бастиљу. Позније се осведочи да броширу није писао Волтер, те га из Бастиље пусте. На име накнаде што је на

правди тамновао, краљевски намесник тога времена, војвода Орлеански, даде му неки поклон. Волтер оде да се војводи захвали на том поклону, и тада му рекне: „Велика хвала, Господару, што се и даље „бринете о моме издржању, само молим Ваше Кра- „љевско Височанство да се даље не стара о мом стану.“ Тај духовити одговор био је врло по вољи војводи Орлеанском.

Права књижевна радња Волтерова почиње 1718 Едипом, трагедијом коју је у главноме израдио још кад му је било седамнаест година, а коју је свршио тада, већ у двадесет-четвртој години. У то време је узео и књижевно име Волтер. Још је Волтер у деветнаестој години започео спев Хенријаду, о славноме краљу француском Хенрику IV, и један пријатељ његов изда, без знања његова, одломак из тога спева године 1725. Тај је одломак добро примљен, али је спев Хенријаду Волтер довршио и издао касније.

Какво је било стање у Француској онда кад је Волтер почињао свој књижевни рад, види се по овоме што се њему самом догодило и што је било повод да се морао уклонити из Париза.

Један дворски велики господин, витез Рохан, охолим понашањем према Волтеру, изазове оштру оцену Волтерову. Витез смисли да се за то Волтеру освети, себе лично нимало не излажући, па намести те момци његови измлате Волтера, изазвавши га из једног одличног друштва иза трпезе. По законима ондашњим, томе се витезу редовним путем није могло ништа учинити. Волтер га позове на двобој, али велики господин, место да се одазове позиву, изради

да се Волтер стрпа у Бастиљу. Шест месеци касније Волтер је пуштен, али му би наређено да се уклони из Париза. На то се он настани у Лондону, где је провео три године, 1727, 28 и 29, врло знатне за сав његов рад.

У Енглеској је Волтер сјајно издао своју Хенријаду, путем претплате. Новац, добивен од тога дела, употребио је Волтер као квасац за своје позније богатство, јербо је он мислио да књижевник мора као и остали људи радити и на тековини, и да књижевничком угледу богатство није нимало на одмет. Тога ради се Волтер упуштао и у право трговање и у шпекулације, у којима није био без среће, па је и новце под интерес давао. Док је у Енглеској у изгнанству живео, Волтер је изучавао језик, књижевност и философију енглеску.

У Енглеској је Волтер написао трагедију Брута и Смрт Цезареву. Шекспиров Отело дао му је мисао за трагедију Заиру, једну од најлепших и најомиљенијих трагедија Волтеровйх[1]. Тамо је, осим поменутих списа, израдио и Живот Карла XII, који овде у српском преводу доносимо. Године 1730 Волтер се без допуштења врати у Париз. Ту наштампа горе поменуте трагедије и прву половину Карла XII. Али се издање то узапти због неких, иначе опште познатих, оцена о краљу пољском Августу II. Волтер с тога одмах пошље књигу у Руан, те је најпре тамо у потаји света угледала.

Живљење у Енглеској извршило је на Волтера дубок утицај, и да не би све што је тамо видео

---

[1] Заиру је превео на српски Давид Рашић у Новом Саду 1843 године.

остало само за њ, напише Писма о Енглезима. Ту се говори о енглеском парламенту, о сектама, о цркви, о позоришту, о философима, о песницима, о трговини, о законима. И ту књигу наштампа Волтер у Руану, али једно париско издање обрати пажњу владе, те књигу узапти, издаваоца затвори у Бастиљу, стан Волтеров претресе, њега, такође, на затвор осуди, а за књигу „као штетну за веру, за добре „обичаје и за поштовање према власти“ нареди да се џелатским рукама исцепа и спали! Ето како се, још, у оно време поступало са књигама! Извештен раније о затвору, Волтер се склони код маркизе Шатле (Châtelet) у Сиреју у Лотарингији. Ту се почео бавити разним научним студијама; ту је написао Алзиру, Мухамеда, Меропу; ту је започео писати Век Лудвика XIV, који је позније у Берлину довршио; ту је израдио и свој Оглед о обичајима и о духу народâ. Из самог постања тога последњег Волтерова дела види се какав је оно обрт у начину писања историје донело. Маркиза Ди Шатле (du Châtelet), љубазница Волтерова, живо се интересовала за математику и природне науке, а за историју није марила. Узрок је био у начину којим су све тадашње историје биле написане. Њезин философски дух није могао да поднесе ондашња дела о општој историји, пуна појединости без реда и избора, пуна басана и измишљотина, натрпаних без критике и без руководних мисли. Хтело јој се историјско дело које би угађало разуму; хтела јој се слика живота — прича о постању и о променама навикâ, законâ и мишљењâ, а тога у ондашњим историјама није налазила нигде. То је био повод да Волтер напише две историјске расправе: Философију историје и Исто-

рију човечанског духа од Карла Великог до наших дана. Та су два дела касније (1756) спојена у знаменито дело Essai sur les moeurs et sur l' esprit des nations. Немачки историк Ф. К. Шлосер нарочито узноси ово дело као прву философску општу историју. Енглески исторички критик Х. Т. Бекл каже за ту књигу не само да је најзнатнија међу књигама што су света угледале у XVIII веку, него и да је о томе предмету то непрестано најбоља књига. У духу горе поменутом, који је онда најпре почео да се примењује на историју, израђено је и знаменито историјско дело Век Лудвика XIV (штампано најпре у Берлину 1751), у ком се опширно говори о државним уређењима, о правди, о финансијама, о трговини, о занатима, о науци, о уметностима, о религији и о цркви Француске, под владом славнога јој краља. И то дело високо цени Х. Т. Бекл, који се ради тога напредног правца у писању историје, што га Волтер проби својим духом и даром, не устручава да помишља да ли Волтеру не би требало уступити прво место међу досадашњим историцима европским.[1]

Ту, у Сиреју у Лотарингији, радио је Волтер и на комичном спеву Девојци Орлеанској, познатој јунакињи француске историје. Спев је тај започет још 1730, па се, по том, као жива сатира оновремених погледа на историјске легенде, на женски живот, на свеце и светињичење, најпре ширио у преписима, докле се год могло. Спев је био толико пун заједања и оштре исмевке, да га Волтер није смео

[1] Because, taking him on the whole, he is probably the greatest historian Europe has yet produced. History of civilisation in England, 2 ed. London 1858, 750 стр.

штампати. То је узрок те се ширио у преписима. Али те преписе докопају па штампају други, те се Волтер морао свога властитог дела одрицати, износећи да су му други подметнули сувише оштра места, са којих би могао имати неприлика. На послетку је 1762 изашло издање Волтерово. Ј. Шер пише да је Девојка Орлеанска „најгенијалније дело „Волтерово и уједно један од створова XVIII века „за културну историју најзнаменитијих; најсветлије „огледало, у коме се начин мишљења и нарави тадашњега друштва огледају. Ко се навикао да предмет „о коме тај спев ради сматра идеалистички, онако „како га је схватио Шилер у својој славној трагедији, ваља да се таквога сматрања унапред одрече, „ако хоће да буде спрам дела праведан, и мора стати „на циничко гледиште које Волтер као гледиште „свога спева одмах у приступу отворено казује. С „тога гледишта моћи ћемо се Орлеанци дивити као „најсјајнијем ватромету досетљивости и поруге какав „је икада истурен, као живој слици XVIII века, „као оличености тадашњега духа времена, напуњена „безобзирношћу, распадањем и упропашћавањем. Али „ако одступимо само палац од тога гледишта, дело ће „у сваком неопквареном осећању пробудити само одвратност и мисао како дух нигде сам себе није „толико исмејао колико ту.“

У то време је Волтер започео и преписку с краљевским принцем пруским, потоњим Фридрихом Великим. Та веза је била узрок, те је и на двору француском на Волтера неко време пажња обраћана. Године 1743 на њега падне избор за једну тајну мисију код Фридриха II, и он је тај задатак вешто извршио.

Али дворска милост није за Волтера дуго трајала. Како се знало да је ванредно сујетан, почну му навлаш претпостављати старога песника Кребиљона, да га тим начином од двора одбију. Да би се Кребиљону осветио, Волтер стане својим начином израђивати оне исте предмете које је израђивао Кребиљон, што је, разуме се, испадало на страшну штету Кребиљонову. Тако су постале трагедије Семирамида (1748), Орест (1749), и Спасен Рим (1752). У то време је Волтер написао и Нанину, своју најбољу комедију. Сит свеколике те досаде од француског двора; забачен од краља Лудвика XV, којему никада није могао у вољу ући, Волтер отиде Фридриху Великоме, који га је непрестано позивао на свој двор у Берлин. Ту буде постављен за краљева шамбелана; смести се у двору и одреди му се 20,000 динара пенсије, а сав му је посао био да поправља француске стихове Фридрихове. Али не прође много, а и краљ и песник опазише да њих двојица нису створени да живе заједно, него да се један другоме диве писмима из далека. Волтеру почеше завидети. Његова подсмевачка навика навуче му гомилу огорчених непријатеља, нарочито међу француским писцима у Берлину настањеним. Охоло Волтерово понашање, неискреност, тврдичење и грабљивост начинише га несносним. С председником Академије Наукâ у Берлину Мопертинсом имао је Волтер оштрих препирака, и изложи га са свим смеху у спису Diatribe du docteur Akakia. Краљ се много смејао кад му је Волтер читао тај спис, него је после тражио да се за љубав његову не штампа. Волтер то обећа, али не изврши, већ спис наштампа. Краљ онда нареди да целат спали спис. Разуме се да после тога нису

могле даље остати дотадашње везе међу краљем и Волтером, и Волтер из Немачке отиде.

После раскида са Фридрихом, Волтер је рад био настанити се у Француској, али успео није, јер нити му хтедоше вратити место историографа што му је раније дато било, нити му се допусти да станује у Паризу. Краљ му није хтео да опрости што је од њега био одбегао к Фридриху; свештенство га је гонило као свога најљућега непријатеља свима средствима. Велика омиљеност, коју је, насупрот томе, у народу уживао, још је већма спречавала поправку судбине његове. Зато се Волтер стално настани у околини Женеве, на Женевском Језеру, где се налазио на самој граници Француске. Било му је у то време шездесет и четири године. На томе је месту провео двадесет последњих година свога живота, и одатле је на мишљење својих савременика вршио утицај правога диктатора. На томе је месту, у Délices, а после у Фернеју основао прави књижевнички двор, где му се, као какав данак, приносила пошта од књижевника и кнезова. Ту је написао Историју Русије под Петром Великим (1759—1763); ту је написао гомилу разноврсних песничких спиŝа, сатираŝ, посланицаŝ, приповедакаŝ, епиграмаŝ, трагедијаŝ, романаŝ у прози, пуних духа али исто тако испуњених и заједањем и увредом. Против хришћанскога формализма у вери водио је рат без милости штампајући, без свога имена, гомилу безбожних списа.

Најпосле, пошто се много којешта временом изменило, Волтер попусти молбама своје синовице, госпође Денис, и накани се да остави за неко време Фернеј, те да походи Париз, који већ двадесет и

осам година не беше видео. Дочек, који је тада Волтеру у Паризу указан, био је права слава победна. И Академија, и Позориште, и грађанство свих редова, од великашâ до занатлијâ, отимаху се како ће боље да прославе и да дочекају најславнијега оновременог књижевника. Усред позоришта крунисаше Волтерово попрсје. Најпосле га је толико узбуђење и сатрло. Пробавивши три месеца у Паризу, Волтер умре 1778. Црква му не хте допустити погреба, али га пријатељи хитно пренесоше у опатију Селијер у Шампањи, где се старањем једнога опата, нећака његова, сахрана сврши неколико минута пре него што је стигла забрана дотичнога владике. Године 1791 кости су Волтерове ископане и пренесене у Пантеон (цркву Св. Геновеве), где се гроб његов и данас налази.

*
* *

Износећи пред нашу књижевну публику једно од историјских дела Волтерових, задржаћемо се нарочито још којом врстом при самоме томе делу.

Прво Волтерово дело из круга историје било је Историја Карла XII. Силан је утицај који је то дело онда произвело на читалачку публику целе Европе, а различити су узроци који су то изазвали. Како су Карло XII, краљ шведски, и Петар Велики, цар руски, били заиста ванредни владаоци у сваком погледу, за њих је оновремени свет имао много интереса, и о њима се, тако рећи, непрестано говорило. И сам под утицајем тога савременога расположења, Волтер је фином тактом осетио да он на томе предмету може показати једну од најсјајнијих страна свога књижевничког дара, да обрађивању историје други

правац да̑. Волтерова је књига управо опис двобоја међу Карлом XII и Петром Великим, опис многогодишњег трвења њихове две ванредне и супрот положене природе. Велика Русија, којој је тежио Петар, и велика Шведска, која је Русији излаз у Европу бранила, нису могле опстати. Сукоб је за то и дошао, што су се у то време тим државама на челу десили ванредни владаоци, који су својим радом изазвали и заоштрили то питање супарништва међу државама. Ратна срећа га је брзо расправила. Сврх тога Карло XII много је занимао оновремени свет још и читавом романтичношћу своје природе, чудноватошћу својих победа и својих несрећа. Све то заједно чинило је да се образовало добро расположење за дело као што је И с т о р и ј а К а р л а XII. А кад је о предмету тако по себи занимљивом изашла књига Волтерова, написана, не као дотадашње историје, гломазно, развучено и сухопарно, с цитатима и набрајањем појединих исказа, него прегледно, елегантно, стилом простим, занимљивим и јасним — успех је био потпун, и дело је то, по простоти и јасноћи исказа, по једрини и одабраности стила, остало и до данас узор-дело историјскога приповедања у књижевности француској. У оно време И с т о р и ј а К а р л а XII било је прво историјско дело које се могло читати, јер у дотадашњим историјама не само што није било укуса и распореда, него није било ни мисли: у гомили грађе, у генеалогијама и у доказивању о разним појединостима топило се и ишчезавало је суђење о људима и о стварима. Књига пак Волтерова непрестано је износила причање, процену и размишљање о појединим делима. Пошто је Волтер своје дело писао највише по исказима савременика и

очевидаца, по њиховим записками или по службеним дипломатским извештајима, то је његово дело у исти мах и извор за оновремену историју.[1] А мало је у њему појединости и процена̂ којима би требала озбиљнија исправка, па се и таке исправке тичу више незнатних ситница него ли знатнијих ствари. Свакојако те исправке нимало на сметају да се слика Карла XII и прича о великим оновременим сукобима са свима својим оценама прима у свему знатнијем и главнијем као потпуно верна истини; исправкама се карактер дела нигде не би осетније изменио.

Издавши своје дело за живота толиких сарадника и очевидаца, Волтер је изазвао много критике и исправака. Од тих исправака је Волтер неке усвајао и уносио у нова издања која су често једна за другим следовала. Текст овај што је у нашем преводу утврђен је овако Волтеровим издањем од 1751 као дефинитивни текст, двадесет година након првога издања Волтерова.

Радећи овај превод Историје Карла XII за српски читалачки свет, преводник је рад био да читаоце упозна с начином писања и обраде једнога историјског предмета од писца тако чувена и славна у француској књижевности XVIII века као што је Волтер. Осим тога, што је најглавније, и наша ће публика у делу наћи пуно појединости које ју могу занимати. Слике и причања о оновременом животу Руса̂, Пољака̂ и Турака̂ имају за нас и нарочитога ближег интереса, и очевидно је да ће дело међу Србима наћи пријатеља̂ не мање но на другим местима.

---

[1] У Народној Библиотеци у Паризу и сад се може видети (бр. 9722) грађа Волтерова, по којој је радио Карла XII. Ту су документи, преписи депеша̂, заповести̂, уговора̂, преписка с појединим очевидцима, итд.

Дани месечни, где се спомињу, задржани су по оригиналу и нигде нису превођени на наш календар.

Волтерово Moscovie и moscovite превођено је свуда редовно са Русија и руски, пошто се овим другим називима и сам Волтер, и ако ређе, служи у истоме овом делу. Напоменâ под текстом има мало. Волтерове су оне што немају никакве белеге; преводникове су оне што су обележене знаком Пр.

ПРЕГЛЕД

ВОЛТЕРОВ ПРЕДГОВОР О ИСТОРИЈИ КАРЛА XII

Мало је владалаца о којима треба писати нарочиту историју. Узалуд су се пакост и ласкање мучили о свима готово владаоцима; њих има само мало таквих да ће им се спомен сачувати, па и тај мали број смањио би се још већма, кад би се памтили само они који су праведни.

Највећа права на besamртност имају они владаоци који су човечанству каква добра учинили. Тако, на пример, докле је год Француске, памтиће се нежност Људвика XII спрам народа; праштаће се Франьи I велике његове погрешке зато што је био отац наукама и уметностима; благосиљаће се успомена Хенрика IV, који је своје наследство стекао побеђујући и праштајући; преузносиће се великолепност Људвика XIV, што је заштићавао уметности које су настојавањем Франье I поникле.

Из разлога са свим противнога памте се владаоци рђави, као што се памте поплаве, пожари и куга.

Освајачи су међу тиранима и добрим краљевима, али ближе првима; њихов је глас ванредан; свак жели да о њихову животу сазна и најмање ситнице. Слабост је човечанска тако јадна, да се с дивљењем гледа на оне који су чинили зло на сјајан начин, и да се често радије говори о ономе који је царство срушио него о ономе који га је основао.

У свију пак оних владалаца који се нису ни ратом ни миром прославили и за које се не зна ни по великим врлинама ни по великим пороцима, живот нити показује какав пример који треба избегавати, нити други којему би требало подражавати, и по томе и није достојан да се памти. Од толиких царева римских, немачких, руских, колико их је којима би име заслуживало да се помиње још где осим хронологијских таблица, где они просто време обележавају?

Међу владаоцима, као год и међу осталим људима, неки су без значаја. Међу тим, манија писања раширила се толико, да се публика засипље књигама у облику мемоара, историја о животу, анекдота дворских, чим владалац какав очи склопи. Тим се начином књиге множе тако, да кад би неко живео сто година, па би само читао, не би досиао да протрчи оно што се у Европи од ово двеста година само о историји наштампало.

Болест што тежи да потомству сачува и непотребне појединости и што се труди да и на обичним догађајима заустави очи будућих векова долази од једне врло обичне слабости оних који су на каквом двору живели, или који су имали несрећу да у јавним пословима учествују. Њима се двор на ком су они живели чини најлепши од свију; краљ, којега они познају, изгледа им највећи владалац; послови, у којима су они радили, у њиховим су очима најважнији од свих што их је било на свету. Они замишљају да ће то све и потомство с истим очима гледати.

Један владалац предузимље рат; двор му се потреса интригама; он купује пријатељство свога суседа, или своје некоме другоме продаје; он се, на послетку, после неколико победа или после неколико пораза, мири са својим непријатељима. Његовим поданицима, који су живошћу тих савремених догађаја загрејани, изгледа да су у времену најчудноватијем од створења света. И шта бива? Онај владалац умре. После његове смрти чине се са свим различити кораци, па се побораве и интриге његова двора, и његове љу-

базнице, и његови министри, и његови ђенерали, и његови ратови, и он сам.

Од како се хришћански владаоци старају да један другога превари, и од како војују и савезе праве, потписано је хиљадама уговора, и било се толико исто битака; лепим и ружним делима броја се не зна. И кад се сва та гомила догађаја и појединости покаже пред потомством, она ће се сваколика једна другим потрти; једино ће се одржати и искочиће из гомиле они који су извршили велике преврате или они који су описани од каква вешта писца, као што бива с обичним незнатним људима који су од великих живописаца сликани.

И да сав свет сагласно не мисли да су Карло XII, краљ шведски, и супарник му Петар Алексијевић, човек од њега далеко већи, лица тако ванредна и знаменита да се од преко двадесет векова таква појавила нису, писцу не би ни на крај памети долазило, да мноштву књига, којима је публика претрпана, и ову књигу додаје. Али се није смислило да се ова књига напише само због малог задовољства што се може имати у описивању ванредних догађаја; држало се да овај спис може гдекојим владаоцима бити од користи, ако би им, случајно, до руку дошао. Не да се ни помислити владалац који се, читајући живот Карла XII, не би излечио од лудости освајачке, јер да ли се може наћи владалац који би могао рећи: У мене је више срчаности и врлине; ја имам јачу душу, снажније тело, ја рат боље разумем, ја имам војску бољу од оне Карла XII? Јербо ако је са свима тим користима и после толиких победа овај краљ био несрећан, чему се имају надати други владаоци, који би имали онако частољубље а мање дарова и помоћних средстава?

Написана је ова историја по причањима људи познатих, који су више година провели уз Карла XII и Петра Великог, цара руског, који су се, много времена после смрти тих владалаца, повукли у земљу слободну, па никаква интереса нису имали да истину наказе. Белешкама су послужили Фабриције, који је у блиском познанству с Карлом XII седам година

провео; г. Де-Фијервиљ, посланик француски; г. Де-Виљ-лонг, пуковник у служби шведској, па и сам г. Поњатовски.

Није никаква чињеница унета у књигу, а да о њој нису прво саслушани беспрекорни очевидци. Зато ће се наћи да се ова историја ванредно разликује од приповедака које су до сад под именом Живота Карла XII издаване. Мали бојеви међу официрима шведским и руским изостављени су зато што писцу није намера да пише историју тих официра него само краља шведског, па и међу догађајима живота његова изабрани су само они који су најзанимљивији. Полазило се с уверења да историја једнога владаоца не значи све што је он чинио него што има у његовим делима вредно да се потомству сачува.

Потребно је напоменути да већ данас, кад се ово пише (1739), нису истините многе ствари које су вределе као истина онда кад је писана ова историја (1728). Трговина, на прилику, у Шведској није више тако напуштена; пешадија је пољска у бољој стези, и данас има униформу, коју у оно време имала није. Кад се чита каква историја, увек треба мислити на време кад је писац писао. Ко би читао само кардинала Реца, морао би Французе држати за помамнике који једино мисле о грађанском рату, о странкама и о лудости. А ко би читао само историју о лепим годинама Лудвика XIV, рекао би да је Французе Бог створио да слушају, да побеђују и да уметности гаје. Ко би опет само проматрао мемоаре о првим годинама Лудвика XV, нашао би у нашој историји само мекост, ванредну чежњу за обогаћавањем а крајњи немар за све остало. Данашњи Шпањолци нису више Шпањолци Карла Петог, а кроз неколико година могу то постати. Енглези нису више ни налик на фанатике Кромвелове, као што ни калуђери и сињори што сад насељавају Рим не наличе на Сципионе. Не знам ни да ли би Шведи од једанпут могли имати онаку војску као што је била у Карла XII. За некога се човека каже: Тога и тога дана био је храбар — а кад се говори о неком народу, ваљало би рећи: Показивао

се такав и такав под таком и таком владом те и те године.

Ако неки владалац или министар нађу у овом делу на непријатне истине, нека се сете да они као јавни људи стоје за своја дела пред публиком одговорни, да је њихова величина по ту цену, да историја није ласкавац већ сведок, и да је чињење добра једини начин којим се људи могу везати да о њима добро говоре.

КЊИГА ПРВА

Кратка историја Шведске до Карла XII. Како се Карло васпитао; ко су му били непријатељи. Карактер цара Петра Алексијевића. Врло занимљиве особине тога владаоца и народа руског. Русија, Пољска и Данска удружују се против Карла XII.

Краљевина коју чине Шведска и Финландија широка је двеста а дугачка триста наших миља. Она се пружа од југа к северу, од ступња педесет-петога, или тако од прилике, па до седамдесетога, под климатом оштрим, у коме готово нема ни пролећа ни јесени. Кроз девет месеци је у томе климату зима; после претеране хладноће тамо на пречац настају летње врућине; а од месеца октобра тамо почиње мраз одмах, без оне неосетне поступности којом се на другим местима олакшава и приготовљава смена доба годишњих. У накнаду за то природа је овај климат обдарила ведрим небом и чистим ваздухом. Тамо лети скоро без прекида греје сунце, и род пољски и цвеће приспевају брзо. Дуге зимње ноћи ублажене су тамо вечерњим сумраком и зориним освитком, и ови толико дуже трају што се сунце од Шведске мање одмиче. Месец тамо није никад заклоњен облацима; светлост му је још оснажена одблеском од снега на земљи и светлошћу која личи на северу; тога ради се по Шведској путује ноћу као и дању. Ради недостатка паше, стока

је тамо ситнија него у јужним земљама европским. Људи су тамо крупни; ведрина неба чини их здравим, оштрина их климата снажи, и живе дуго, ако сами себе не сатру неумереном употребом љуте ракије и вина, које се у северних народа тражи више, ваљда зато што га онамо природа не даје.

Шведи су добре грађе, крепки, окретни, издржљиви за најтеже послове, глад и беду; од природе су за војнике, пуни су поноса, више су понесени за храброшћу него за радепошћу; трговину су одавно занемарили и данас је воде рђаво, а она би једина могла дати њиховој земљи што јој треба. Један се део Шведске и сада зове Готија, и из Шведске су, кажу, оне гомиле Гота прекрилиле Европу и отргле је од Римскога Царства, које јој је пет стотина година било наметник, тиранин и законодавац.

У оно време су северне покрајине биле много насељеније него-ли данас, јербо је вера допуштала грађанима да држе више женâ, те да могу држави дати више грађана, па су и жене држале да је једина срамота бити нероткиња и беспосличарка, и уз то су, радене и снажне као и људи, приспевале раније до порођаја и држале се дуже времена у снази за рађање. Али Шведска, заједно с остатком Финландије што га још држи, нема више од четири милиона становника. Земља је неплодна и сиромашна; само у области Сканији може родити жито. Кованога сребрнога новца у целој земљи нема више од девет милиона наших ливара (динара). Јавна банка тамо је најстарија у Европи, и постала је од невоље, што се плаћање вршило новцем бакарним и гвозденим, па га је тешко било вући.

Све до половине четрнаестога века Шведска је била непрестано независна. У толиком дугом времену владе су се мењале више пута; али су промене бивале увек у прилог слободи. Први је старешина у Шведској носио назив краља, а с тим називом у различним земљама и различна се власт везује, јер је у Француској и у Шпанији с тим именом везана власт неограниченога господара, а у Пољској, Шведској и Енглеској то име значи представника државе. Тамо

краљ не може ништа без Сената; а Сенат опет зависи од Народнога Представништва, које се често сазива. У тим великим скупштинама представници су народни били из реда племића, владика, изабраника градских; а с временом уђоше у Народно Представништво и сељаци, сталеж који се по другим земљама безразложно презире и који се налази у ропству готово по целом северу.

Око 1492 године једна жена, са народом слабијим него што су Шведи, покори овај народ који је тако осетљив за своју слободу и који се и данас поноси што је пре тринаест векова покорио Рим.

Маргерита Валдемарова, краљица Данске и Норвешке, северна Семирамида, и вештином и снагом освоји Шведску, и од све три те простране државе начини једну краљевину. После смрти њене, Шведску су раздирали грађански ратови; данска се власт збацивала и на ново враћала, земљом су управљали и краљеви и прости управници. Око године 1520 два су је тиранина ужасно гњавила. Једно је био Христјерн II, краљ дански, чудовиште са самим пороцима а без икакве врлине, а друго је био архиепископ упсалски, митрополит краљевине, варварин са свим раван Христјерну. Њих два заједно, једнога дана, похваташе кметове и судије у Стокхолму са деведесет и четири сенатора, и предадоше их џелатима на погубљење, истичући за узрок што их је папа искључио из цркве зато што су државна права бранили од архиепископа.

Док су оно што је у деспотизму најтиранскије и што је у освети најсуровије вршила ова два човека, сложна кад треба гњавити, а несложна кад треба пљачку делити, нови један догађај промени лице света.

Густав Ваза, младић који порекло вођаше од старих краљева земаљских, јави се са дна шума Далекарлије, где се сакривен налазио, и дође да Шведску ослободи. Беше то једна од оних великих душа што-но природа тако ретко даје, обдарена свима особинама које требају за заповедање људма. Узорити његов стас и велики изглед набављаху му присталице, чим би се где показао; његова речитост црпаше

снагу из дивна изгледа његова и запошаше тим већма што је без икаква вештачења била; његов геније ствараше предузећа која се обичноме оку чине вратоломство, а која су великим људима тек дрскост; његова неуморна храброст вођаше их успеху. Беше он јунак али мудар, благе природе усред једног суровога века, и још, како кажу, пун врлина, колико то може бити поглавар странке једне.

Густав Ваза је био талац Христјернов, и задржан у сужањству противно међународном праву. Измакавши из тамнице, стане, прерушен у сељака, тумарати по брдима и по шумама Далекарлије. Невоља га је ту нагнала да у бакарним рудницима ради, да би се захранио и сакрио. Ту под земљом закопан, усудио се он да смишља како да тиранина с престола збаци. Своју мисао открије сељацима, који су у њему познали узвишенију природу, према којој обични људи сами собом осећају урођену преданост, и он за кратко време претвори те дивљаке у искушане војнике. Он udари на Христјерна и на архиепископа, победи их више пута, истера их обојицу из Шведске, и Скупштина га по правди изабере за краља земљи којој је слободу повратио.

Чим се колико толико утврдио на престолу, покуша нешто што је и од освајања теже. У држави су његовој прави тирани биле владике, држећи у својим рукама сва богатства Шведске, и служећи се њима, да гњаве грађане и да војују против краљева. Ова је сила била још страховитија тога ради што ју је незналиштво народно начинило светињом. За погрешке католичких духовника краљ је казнио католичку веру: за непуне две године он преведе Шведску у лутеранство, не толико влашћу колико врлином политике своје. Освојивши тако краљевину од Данаца и од попова, као што је сам говорио, он је у њој владао срећно и неограничено до своје седамдесете године, и умре у пуној слави, оставивши на престолу своју веру и своју породицу.

Онај Густав Адолф што се зове Густав Велики један је од његових потомака. Тај краљ је освојио

Ингрију, Ливонију, Бремен, Верден, Висмар, Поморанску, осим више од сто места у Немачкој, после његове смрти напуштених. Тај краљ је задуљао престо Фердинанду II; он је у Немачкој штитио лутеровце, у чем су му помагале и сплетке из самога Рима, где су се више бојали силе цареве него-ли јеретичке. Тај исти краљ заиста је онда победама својим много помогао да се понизи Дом Аустријски. Сва слава тога посла приписивана је кардиналу Ришеље-у, који је знао како треба себи начинити добро име, докле је Густав умео само да велика дела извршује. Баш је био у намери да рат пренесе на другу страну Дунава, те да цара, може бити, с престола збаци, кад у тридесет-седмој години погине у боју на Лицену, победивши Валенштајна. Однео је са собом у гроб име Великога; његову смрт север је пропратио жаљењем а непријатељи поштовањем.

Кћери му Христини, ретким генијем обдареној, милије је било да разговара с научницима него да влада народом који сем оружја ништа друго познавао није. Она се напуштањем престола прославила онако исто како су јој се прославили стари освајајући или утврђујући тај престо. Протестанти су је грдно осуђивали, као да врлина не може имати нико ко у Лутера не верује; а папе су сувише ликовале што је католиштво примила жена која је била само философ. Она се склонила у Рим, где је остатак својих дана провела у средишту уметности које је љубила и којих је ради у својој двадесет-седмој години и краљевску власт оставила.

Пре него што се одрекла престола, она је позвала Народно Преставништво шведско да изабере за краља рођака њена Карла Густава, десетога с тим именом, сина дворскога кнеза војводе од Два Моста. Освојења Густава Адолфа овај је владалац умножио новима. Прво удари на Пољску, где победи у славном боју на Варшави који је три дана трајао; по том је са срећом дуго војевао на Данце, опсађивао им престоницу, придобио Шведској Сканију и, барем за време, утврдио војводу од Холштајна у Шлезвигу. Кад му војевање,

позније, окрене несрећно, он се с непријатељима помири, а своје частољубље обрне пут својих властитих поданика. Он поче смишљати како ће у Шведској да установи самодржавну власт, али умре у тридесетседмој години као и велики Густав, не стигавши да уведе самодржавље, које је син му Карло XI установио до вршка.

Карло XI је био ратник као и предци што су му били, али је од њих свију био најнеограниченији: он укиде власт Сената, који би проглашен за Сенат Краљевски а не Земаљски као што је дотле био. Био је с малим задовољан, вазда будна ока и раден, и поданици би његови имали за што љубити га, да његов деспотизам није та поданичка осећања у страх претварао.

Он се, године 1680, ожени Улриком Елеонором, ћерком Фридриха III, краља данског, принцесом пуном врлина и достојном већега поверења него што је било мужевље које је уживала. Из тога брака роди се 27 јуна 1682 краљ Карло XII, може бити највреднији човек што се икада на земљи родио. Он је у себи саставио све велике особине својих предака, и сва му несрећа и сав недостатак беше у томе што је тим особинама меру претерао. Што се могло поуздано разабрати о личности и о делима његовим, вољни смо да овде напишемо.

Дело Самуила Пуфендорфа[1] била је прва књига коју му дадоше да чита, еда би се за рана упознао са својим и суседним земљама. Најпре је научио немачки, и по том је увек тај језик говорио као и свој матерњи. Кад му је било седам година, већ је знао држати се на коњу. Његове ратничке наклоности показаше се у његовој љубави према мучним и опасним вежбањима, којима се за рана образова чврста му снага телесна, подобна да поднесе сва напрезања којима га излагаше нарав његова.

---

[1] То је дело барона Пуфендорфа De jure naturae et gentium (Природно и међународно право), које је изашло 1672. Пуфендорф се држао напоредо с Гроцијем дуго времена као узор публицисте и историка. Пр.

И ако је у детињству био благ, био је тврдоглав до крајњости: једини начин да се савије било је изазивање частољубља; опоменувши га на славу, од њега се свашта могло ишчупати. Није могао да чује за језик латински, али кад му је казано да латински знају и краљ пољски и краљ дански, он га је научио брзо, и то је знање одржао, тако да се после служио њиме до смрти. Исто је средство употребљено и да се склони да научи француски; али се ипак целога века никада није хтео да тим језиком послужи, ни онда кад посланици француски никаква другог језика знали нису.

Чим је мало латински научио, дадоше му да преводи Квинта Куртија, и тај му писац уђе у вољу, без сумње не ради стила него ради предмета о ком пише. Кад га је учитељ, који му је објашњавао, упитао шта мисли о Александру, Карло је одговорио: „Мислим да сам рад да будем као он." — „Али, одговори учитељ, Александар је живео само тридесет и две године." — „Не мари, одговори Карло, шта ће више „после освојења толиких краљевина?" Кад су те одговоре саопштили краљу оцу, он је рекао: „То ће дете „вредити више од мене, и отерати даље него велики „Густав." Једнога дана Карло се бавио у собама краљевим разгледајући две географске карте; на једној је била нацртана нека варош угарска коју су Турци од цара освојили, а на другој Рига, престоница Ливоније, коју су Шведи пре сто година освојили. Испод карте угарске вароши био је исписан стих из књиге Јова: „Господ даде; Господ узе: да је благословено „име Господње!" Прочитавши те речи, млади краљевић одмах узе писаљку, па написа испод карте Риге: „Господ ми је даде; ђаво ми је узети неће."[1] Тако је ова несавладљива природа у самим безазленим поступцима свога детињства често објављивала црте које су обележје ванредних духова и којима се наговештавало шта ће једнога дана из њега постати.

---

[1] Ово су ми приповедала два француска посланика у Шведској.

Било му је једанаест година кад му умре мати. Кажу да је та краљица умрла од једа који је гутала од свога мужа и од муке коју је имала да тај јед сакрије. Карло XI беше одузео имање многим својим поданицима путем некакога суда којему је он дао име Суда за пречишћање. Суд је тај у просјаке отерао читаву гомилу грађана, племића, трговаца, економа, удовица и сирочади, који прекрилише улице Стокхолма, и сваки дан се искупљаху пред вратима дворским, наричући узалуд. Краљица је овим несрећницима помагала свачим; она им раздаде све што је имала, и новац, и драго камење, и намештај, па и саме хаљине. Кад јој већ ништа више за давање не остаде, паде у плачу к ногама краља, мужа свога, и стаде га молити да се смилује на поданике своје. Краљ јој одговори озбиљно: „Госпођо, ви сте доведени да нам рађате децу, а не „да нам дајете савете.“ Кажу да се од тога времена краљ према њој понашао из дана у дан суровије, тако да јој је то век прекратило.

Четири године после њене смрти умре и краљ у четрдесет-другој години живота а у тридесет-седмој владе своје, онда када Немачка, Шпанска и Холандска с једне а Француска с друге стране поверише своју расправу његову посредовању и када беше већ започео посао умирења тих сила.

Своме сину, којему тада беше петнаест година, он остави престо утврђен и споља уважен; остави му поданике сиромашне али ратоборне и покорне, с финансијама у добром реду и под управом вештих чиновника.

Кад је Карло XII примио владу, под његовим се мирним и неограниченим господарством налажаху не само Шведска и Финландска, него је он владао још и над Ливонијом, Карелијом, Ингријом; а у држави његовој бејаху и Висмар, Вибург, острва Риген, Езел и најлепши део Поморанске — војводство Бремен и Верден. Сва та освојења његових предака беху круни његовој осигурана дугом државином и свечаним уговорима минстерским и оливским, који су се ослањали на страх оружја шведскога. Мир у Рисвику, започет

старањем очиним, доврши се под сином; и Карло, чим завлада, одмах Европи поста посредник.

Шведски закони траже петнаест година за пунолетство краљево; али Карло XI, у свему своевољан, својим тестаментом одреди да му син буде пунолетан тек кад напуни осамнаест. Том наредбом је он хтео да угоди частољубљу своје мајке Едвиге Елеоноре Холштајнске, удовице Карла X. Њу син њен прогласи за стараоца њеноме унуку а сину своме и нареди да она буде краљевски намесник с још једним већем од пет људи.

Краљица намесник мешала се у послове још под владом сина свога. Она је била већ добро стара, али јој је частољубље било веће и од снаге и од дара њена, па се надала да ће под краљем унуком својим уживати још дуго задовољство владавине: тога ради га је удаљавала од послова колико је год могла. Млади краљевић провођаше време у лову или у прегледима војничким; каткад је учествовао и у вежбању војске, и те забаве изгледаху са свим складне са живошћу духа његова. Краљица намесник не могаше у његову понашању да спази да му је ма шта неповољно, те да би се она узнемирила, и заносила се уверењем да ће му те забаве и вежбања убити са свим вољу за озбиљне послове, да ће, по томе, владавина њој за дуже остати.

Једнога дана у месецу новембру, исте године које је отац му умро, краљ је вршио преглед неколико пукова: уза њ се налазио државни саветник Пипер, а краљ је изгледао замишљен и погружен у дубоке мисли. „Је ли слободно усудити се, рече Пипер, „и запитати Ваше Величанство на шта мисли са толиком збиљом?“ — „Мислим, одговори краљ, да сам „потпуно достојан да ја заповедам овим храбрим љу„дима, и рад бих био да ни ја ни они не примамо „заповести од једне жене.“ Пипер одмах схвати да је то тренутак у коме може своју срећу сковати. Он није сам имао довољно угледа да се собом стави на чело опасноме предузећу да намесништво од краљице одузме и да с краљевим пунолетством убрза. Обла-

скавши поверењем краљевим грофа Аксела Спара, човека бујна, који је тражио да себи набави угледа, он припремање тога после повери њему. Спар то прими за готово, прихвати се свега, и радио је само за Пипера. Саветници намесништва склонише се брзо; само су мислили ко ће похитати с извршењем смишљенога плана те се тиме код краља боље препоручити.

И одоше сви скупа да о томе учине предлог краљици, која се такој изјави ни најмање падала није. Скупштина је била у тај мах на окупу; њој саветници намесништва учинише предлог, и не би ниједнога противнога гласа. Посао се свршио тако нагло, да га ништа није могло задржати; краљ Карло XII показао је жељу да влада, и за три дана Скупштина му је поднела власт. За тренут ока ишчезоше и власт краљичина и њен углед. Од тог времена она је живела приватно, што је складније било са њеним веком него са њеном нарави. Крунисање краља изврши се 24 декембра исте године; он уђе у Стокхолм на коњу алату, сребром поткованом, са скиптром у руци а с круном на глави, уз усклике свега народа, који свагда гине за оним што је ново и од млада се владаоца увек много нада.

Архиепископу упсалском припадало је право да врши обред помазања и крунисања; од толиких права што беху присвојили његови претходници, само му ово беше остало. Пошто је, по обреду, извршио помазање владаоца, узе у руке круну да је намести на главу краљеву. Карло круну истрже из руку архиепископових и сам је себи мѐтну на главу, поносито гледајући у владику. Народ, коме увек к срцу прилаже све што изгледа велико, заплеска томе поступку краљеву, па и они који су највише стењали под деспотизмом оца његова пристадоше да у сину похвале ту поноситост, ма да се њоме наговештавало само њихово робовање.

Чим Карло узе владу у руке, предаде послове и поклони своје поверење саветнику Пиперу, који у скоро поста његов први министар, и ако тога имена носио није. Кроз мало времена по том даде му гро-

фовски назив, што у Шведској има значења и није празна реч без икаква утицаја као у Француској.

Прво време управе краљеве није изазвало никаквих повољних оцена; изгледало је да је показао за власт више журбе и нестрпљења него спремности. У истини он није имао никакве опасне страсти; али се у његову владању видео само занос младости и тврдоглавства; изгледао је охол и немарљив; страни посланици његова двора узеше чак да је осредњега дара, и тако га описаше својим господарима.[1] Исто се мишљење распростре о њему и по Шведској; карактера му не познаваше нико, ни сам га он не знађаше, докле изненадне буре што букнуше на северу не дадоше прилику његовим сакривеним особинама да се обелодане.

Три јака владаоца намислише да се користе ванредном младошћу Карловом, и готово у исти час почеше смишљати како да га упропасте. Први је био рођак му Фридрих IV, краљ дански; други је био Август, кнез бирач Саске, краљ пољски; трећи и најопаснији био је Петар Велики, цар руски. Ови ратови су изазвали велике догађаје; ваља, дакле, да јасно представимо како су се они заподели, и с тога ћемо почети с Данском.

Од двеју сестара Карла XII старија се удала за војводу од Холштајна, млада владаоца који се одликовао и храброшћу и благом нарави. Притиснут краљем данским, војвода са својом женом дође једнога дана у Стокхолм и баци се у наручја краљу, тражећи од њега помоћи не само као од свога шурака него као од краља онога народа који Данце непомирљиво мрзи.

Стара Кућа Холштајнска, спојена с Кућом Олденбуршком, избором се попела на престо Данске 1449. Све су северне краљевине у то време биле изборне: Данска на скоро поста наследном. Један од њених краљева, Христјерн III, био је према своме брату Адолфу III нежан и пажљив што владаоци обично

[1] Оригинална писма доказују ово.

никада нису. Никако није рад био да он остане без државе; своју, опет, државу раскомадавати није могао: и тако он, некаквим чудноватим уговором, подели с њим војводства Холштајн-Готорп и Шлезвиг, утврдивши да у напредак потомци Адолфови владају у Холштајну заједно са краљевима данским и да им та два војводства припадају као заједница, тако да у Холштајну краљ дански не може ништа ново увести без војводе, а војвода да не може без краља. И ако је така чудновата веза постојала већ кроз неколико година у тој истој кући, она је опет, кроз осамдесет година, била извор задевицама међу Кућом Данском и оном из Холштајн-Готорпа, пошто су краљеви једнако теглили да војводе под колено савију, а војводе су једнако грабиле да постану самосталне. Последњи војвода у тој је борби изгубио и владу и слободу. На конференцијама у Алтони био је повратио обоје, године 1689, посредовањем Шведске, Енглеске и Холандске, које зајемчише извршење уговора. Али како су уговори међу владаоцима често просто попуштање невољи докле не дође прва прилика да јачи притисне слабијега, и ова се распра, оштрије него икад, обнови под новим краљем данским и младим војводом. Док се војвода бавио у Стокхолму, Данци по Холштајну већ бејаху отпочели непријатељства и већ уговараху савез са Пољском да и на самога краља шведског навале.

Да Фридрих Август, кнез бирач Саске, пре две године продре с избором на престо пољски, не могоше спречити ниречитост ни радња опата Полињака, ни велике особине кнеза Контија, такмаца краљева у том избору. За Августа се није знало ни по његовој храбрости и углађености пити по његовој телесној јачини, која је била за неверицу велика, а двор после двора Лудвика XIV најсјајнији у Европи. Ниједан владалац није био тако племенит, није давао толико као он и није својим поклонима придруживао толико милости. Он је био купио половину гласова племства пољскога, а другу је половину натерао на гласање прикучивши војску

саску. Мислио је да му војска треба да се на престолу боље утврди, а после му је, опет, требао изговор да је у Пољској задржи, и ради ове друге потребе смисли да удари на краља шведског у Ливонији, приликом коју ћемо сад показати.

Ливонија је најлепша и најплоднија област на северу, и пређе је припадала витезовима Тевтонскога Реда. О ту област отимаху се Руси, Пољаци и Шведи. Шведи су је били узели пре сто година, и њима је била уступљена свечаним начином, миром закљученим у Оливи.

Кад је покојни краљ Карло XI предузео оштре мере против својих поданика, није ни Ливонце поштедео: одузео им је њихове повластице и нешто и од њихове баштине. Племство ливонско пошље Престолу жалбе области против тих мера, и одреди за свога изасланика Паткула, који се после трагичном смрћу по несрећи прославио. Он своме господару изговори беседу, пуну поштовања али пуну и крепости, у којој је избила мушка речитост што је дају невоља и смелост кад се заједно десе. Али краљеви сматрају врло често таке јавне беседе само као празну церемонију, на коју не обраћају никакве пажње, а за коју мисле да им је само ваља издржати обичаја ради. Карло XI, по нарави покривен кад не би од љутине плануо, приђе Паткулу, потапка га по рамену и рече му: „Ви сте као поштен човек говорили о вашој „отаџбини; од мене вам поштовање, наставите.“ А неколико дана по том огласи да је крив за увреду величанства и као такога да га осудити на смрт. Паткул се био сакрио, па одмах утече и своју жеђ за осветом однесе у Пољску. По том изађе и пред краља Августа. Карло XI беше умро, али су још у снази остали и пресуда о Паткулу и његово гнушање. Он владаоцу пољском представи како је лако освојити Ливонију, како је народ у очајању и готов да јарам шведски збаци, и како је у Шведској на престолу дете које се бранити није кадро. Владалац, у коме је већ радио мамац за тим освојењем, прими добро поменуте представке. На крунисању Август је дао обећање да ће се трудити да Пољској поврати

изгубљене области; мислио је, дакле, кад упадне у Ливонију да ће Пољацима угодити и да ће свој престо утврдити: али се у оба та рачуна преварио, ма колико да су они поуздани изгледали. Кроз кратко време спреми се све за изненадни упад; није се налазило за потребно ни да се изврши празна формалност објаве рата и прокламације.

У исто време дизао се облак и са стране Русије. Самодржац који је управљао Русијом заслужује пажњу потомства.

Петар Алексијевић, цар руски, већ је био постао страшан победом Турака коју је био добио 1697 и освојењем Азова којим је себи отворио владу над Црним Морем; али је тај владалац име Великога тражио не толико победама колико другојачијим делима која дивљење изазивљу. Русија држи северну страну и Европе и Азије; од граница Китаја па до Пољске и Шведске има хиљаду пет стотина миља. Али је за сву ту грдну земљу пре цара Петра Европа једва знала: Руси су били мање образовани него Мехиканци онда када их је пронашао Кортес; они су робовали господарима који су и сами били варвари; они су чамели у незнању, и потребне су им биле све вештине, али они ту потребу осећали нису, те се тога ради у њих није никаква индустрија развила. Некакав старински закон, светиња међу њима, бранио им је казном смртном да куд било изађу из своје земље без допуштења патријарха њихова. Овај је закон смишљен да предупреди сваку прилику којом би се њихов јарам обелоданио, и он је био по вољи народу који у своме незнању и у својој невољи није ни марио за саобраћај са страним народима.

Летопис руски почиње од створења света; он је бројао седам хиљада двеста седам година у почетку прошлога века, не умејући образложити зашто толико броји: први дан њихове нове године пада нашега 13 септембра. За разлог такоме поступању они наводе како је највероватније да је Бог свет створио у јесен, онда кад сви плодови земаљски сазревају. И тако су и једина тобожња знања њихова била само

грубе погрешке: никоме није на ум пало да помисли да руска јесен може бити пролеће у другој некој земљи под супротним климатом. Ту недавно је народ у Москви хтео да жива спали некаква посланика персијског, што је предсказао помрачење сунца. Чак ни за цифре нису знали; за рачунање су се служили куглицама нанизаним на тучаним жицама: тим се начином рачунало у свима благајничким канцеларијама, па и у самој царевој благајници.

По вери су они одавно хришћани грчке цркве, али им је вера помешана с многим празноверицама, и те су празноверице они тим већма држали што су оне саме биле претераније и што је њихов јарам био несноснији. Мало ће који Рус усудити се да једе голуба, зато што се Свети Дух слйка̂ у облику голуба. Они правилно посте четири поста у години, и уз пост не смеју окусити ни јаја ни млека. Свету пошту одају Богу и Светом Николи, а одмах после њих цару и патријарху. Као што њихово незнање није имало граница̂, тако је и власт патријархова безгранична: он осуђује на смрт и изриче најсуровије казне, и над његовим судом више суда нема. Два пута у години он свечано излази на коњу са свеколиким свештенством у пуној паради; и народ се пред њим пружа на земљу као Татари пред њиховим великим ламом. Исповедање је у обичају, али само у случајима највећих грехова: и тада се у њих сматра да је потребно опроштење њихова попа а не покајање: они сматрају да с благословом свога попа иду чисти пред Бога. С тога они, без гриже савести, одмах по исповести, на ново приступају крађи и убиству; и што је другим хришћанима сметња да зло чине, њих то храбри на грех. Уз пост не би нико ни за живу главу окусио млека, али се сваког празника ракијом опијају и домаћини, и попови, и жене, и девојке. И у овој се земљи као и на другим местима водио спор о вери, и највећу је препирку изазивало питање: треба ли да се световњи крсте са два прста или са три? О тој препирци био је под пређашњом владом изазвао читаву узбуну у Астрахану неки Јаков Нурсуф, а имало је и зане-

сењака, као што бива код образованих народа у којима се свак баци на богословију; Петар, међу тим, који сваку правду истерује до суровости, наредио је да се спале неки од тих јадника које су звали воско-језуитима.

У своме пространом царству има цар и много других поданика који нису хришћани. Татари, који станују на западним обалама Мора Каспијског и Азовског, вере су мухамедовске; Сибирци, Остјаци, Самоједи, који станују према Леденом Мору, дивљаци су, и неки су од њих идолопоклоници а неки прави незнабошци, па су опет Шведи, који су као заробљеници тамо били упућени, задовољнији били с обичајима њиховим него с обичајима правих Руса.

Петар Алексијевић одгајен је био тако да се очекивало још веће умножење варварства у овом крају света. Први заметак великим променама које се после извршише у цару Петру и у његову народу беше одвратност коју он за рана поче осећати према свему што га окружаваше. Он је волео странце пре него што је знао од колике му користи могу бити. Један млад Ђеновљанин, по имену Лефор, од старе ђеновске породице, беше први човек којим се Петар послужио да Русију предругојачавати почне. Варварско васпитање могло је да устави, али није могло да уништи моћни дух његов: он тако рећи разви се, букну од једанпут, одлучи да човек буде и да буду људи они којима заповеда, да створи нов народ. Пре њега су многи владаоци одрицали се круне, што им је терет послова додијао; ниједнога пак нема који се био престола одрекао да боље владати научи: а Петар Велики је баш то урадио.

Пошто је владао само две године, он остави Русију 1698 и оде у Холандску, сакривен под обичним именом, као да је био момак онога истога Лефора, којега је упутио за изванредног посланика код Скупштине. Кад је дошао у Амстердам, упише се међу дрводеље Индијскога Адмиралства, и ту је у радионици стругао и тесао као и све друге дрводеље. Одмор од посла употребљавао је да проучи делове матема-

тике који могу требати владаоцу, утврђења, бродарство, вештину снимања планова. Улазио је у занатлијске дућане, испитивао је рукотворе њихове: посматрању се његову ништа отимало није. Одатле пређе у Енглеску, где се усаврши у вештини саграђивања бродова: по том дође на ново у Холандску, да разгледа све што би његовој земљи могло бити од користи. И након две године путовања и послова које је само он поднети могао, врати се на послетку у Русију, доносећи са собом вештине европске. За њим је путовала читава гомила свакојаких занатлија. Велике лађе руске појавише се први пут на Црном и на Балтичком Мору и на Океану. Међу колибама московским почеше се градити грађевине правилнога и племенитог кроја. Он подиже гимназије, академије, штампарије, библиотеке; он поче улђивати вароши: истина с муком, али мало по мало стадоше се мењати обичаји и одело. Корак по корак, па Руси научише шта то значи друштво. И празноверицама се подсече корен. Достојанство патријарха укиде се; цар прогласи себе за поглавара цркве: и баш то дело, које би другога, ограниченијега, владаоца стало и престола и живота, Петру испаде за руком тако рећи без поговора, и утврди му успех и свију других новина.

Унизивши тако варварско и незналичко свештенство, он се осмели и да му знања прибави. Тим се тек нашином свештенство могло страховитим учинити: али се он толико уздао у своју снагу, да се тога поплашио није. Он нареди да се философија и богословија предаје у манастирима што су остали, и ако је та богословија произлазила баш из онога времена које је хтео да пресече у својој земљи. Један човек коме се потпуно може веровати уверавао ме је како је сам био присутан једној јавној расправи о питању: да ли је пушење дувана грех? Испитаник је тврдио да је опити се ракијом допуштено, а пушити — није, зато што Свето Писмо вели да човека прља оно што на уста излази а не оно што у њих улази.

Реформама нису били задовољни калуђери. Прво на што су они употребили нове штампарије била је

вика на цара. Наштампаше како је он Антихрист, а у доказ томе наведоше што он скида живима браде, а мртве у својој анатомијској академији расеца. Други опет калуђер, употреби то као прилику да што за се извуче, па напише против те књиге другу, у којој је доказивао како Петар није Антихрист, зато што се у његову имену не налази број 666. Писац прве књиге погибе од точка, а онај други поста владика у Рјазању.

Поврх свега руски је реформатор издао један закон, којим је постидео многе образоване државе. Он је наредио да се не сме закалуђерити нико ко је у служби државној, или има своје грађанско занимање, или је рудар.

Овај владалац је добро схватио како не треба допуштати да се беспослици одају људи који могу бити од користи, да не могу своју слободу за навек оковати људи у годинама у којима немају права да располажу ни најмањим делићем свога имања. Али калуђери сваки дан изигравају тај закон, створен за добро човечанства, као да нешто калуђерство добија тиме што се, на штету земље, множи манастирско становништво.

Није цар само цркву подчинио држави по примеру султана турских, него их је као државник надмашио, што је укинуо војску налик на војску јаничарску; и што су Отмановићи узалуд покушавали, он је за кратко време извршио, растуривши руске јаничаре, с т р е л ц е, који су цара под својим утицајем држали. Та војска је страшнија била својим господарима него ли њиховим суседима; у њој је било око тридесет хиљада пешака, и половина би остајала у Москви, а половина би се растурала по граници. С т р е л а ц је имао само четири рубље плате на годину, али се он обилато накнађао повластицама и злоупотребама. Петар, прво, образује једну чету странаца, у коју упише и себе, и не беше му зазорно да почне добошарским послом и чином; толико су овакве врсте примери народу од потребе били. Официрски је чин добио редом. Мало по мало уређивао је он још више нових чета, и кад је знао да су му уређене чете пот-

пуно под руком, он укине стрелце, и они се противити не смедоше.

Коњица му је била налик на коњицу пољску, онака каква је била и коњица француска кад краљевину Француску чињаше гомила властеоских области. Руски племићи ишли су на коњу, о свом трошку, на војску, и војевали су без уредбе, каткад без другог оружја сем сабље и тулца: није било могућно заповедати им, с тога је с њима победа била немогућна.

Петар Велики навикао их је на слушање својим примером и казнама. Он је сам служио и као прост војник и као млађи официр, а као цар оштро је кажњавао бољаре, тј. племиће, што су мислили да по племићским повластицама имају права да државу служе онако како је њима воља. Установио је нарочиту дивизију да редовно служи у артиљерији, а за ливење топова узео је пет стотина звона са цркава. Године 1714 имао је тринаест хиљада изливених топова. Тако је исто установио и дивизију драгона, врсту коњице врло подесну спрам руске нарави и руских коња маленога раста. Данас (1738) има Русија тридесет пукова драгона, и у сваком по хиљаду добро спремних људи.

Он је у Русији установио хусаре. Најпосле, он је установио чак и инџинирску школу у земљи, у којој пре њега нико није знао ни основна знања геометрије.

Он је сам био добар инџинир, и нарочито се одликовао у свима поморским пословима: он је био добар морски капетан, добар крманош, добар матроз, вешт дрводеља, и то је свеколико знање његово тим више за поштовање било, што је он по рођењу имао ванредан страх од воде. У младости није могао да без дрхтавице преко моста пређе, и тада је наређивао да се на колима капци затворе: а после је снагом воље и срчаношћу савладао у себи ту мимовољну слабост.

Близу Азова, на ушћу Дона, подиже Петар лепо пристаниште, у коме је хтео да држи галије. После је мислио да ће те лађе, дугачке, плитке и лаке, моћи поднети и за Балтичко Море, па их је дао саградити више од три стотине у омиљеној му вароши

Петербургу. Он је својим грађанима показао како се те лађе граде од просте чамовине и како се њима управља. Учио је чак и хирургију: видели су га како је, у некој прилици, пуштао воду једноме који је од водене болести страдао. Механика му је ишла добро од руке, и занатлије је умео поучити.

Спрам огромности земаља царевих финансије су му биле заиста незнатне. Доходци му нису никада допирали до осамдесет милиона, рачунајући у марку скоро педесет ливара, као што ми чинимо данас, а што, може бити, сутра чинити нећемо.[1] Али сваки је онај богат који може велике послове да свршује. Царства нису слаба онда када је у њима мало новаца, него кад је мало људи и мало људи даровитих.

И ако жене руске често рађају, а људи су снажни, народ руски није многобројан. Уљуђујући своје земље, Петар је, на несрећу, и сам доприносио да им се насељење прореди. Често дизање војника за ратове који су дуго несрећни били; пресељавање народа с Мора Каспијскога на Море Балтичко; сатирање у пословима и умирање од болести; помор мале деце од богиња, у онамошњем климату опаснијих него другде, који у Русији три четвртине деце упропасти, и, на послетку, жалосне последице варварске и дивље управе баш и онда кад она хоће да се усаврши — све су то узроци што се у томе пространоме крају тврде земље налази још врло много пустиње. У Русији се данас броји пет стотина хиљада племића; две стотине хиљада људи од закона[2]; нешто више од пет милиона грађана и сељака који порезу плаћају; шест стотина хиљада људи у областима освојеним од Шведске; за украјинске Козаке и за руске васале Татаре не узимље се више од два милиона: и тако се налази да у тим грдним земљама не живи више од четрнаест милиона људи, а то су тек две трећине становништва француског.[3]

---

[1] Марка је пола литра сребра. Пр.

[2] Чиновника и свештеника. Пр.

[3] Тако је писано 1727, а становништво се после умножило освојењима, уредбама и старањем да се странци насељавају. Пр.

Предругојачујући обичаје, законе, војску и цео облик земље своје, цар Петар је хтео да буде велики и трговином, којом се, у исти мах, једној земљи богатство, а целом свету корист доноси. Он предузе да Русију начини средиштем азијске и европске трговине. Он је сам саставио план за канале којима је хтео да веже Двину, Волгу и Дон, да отвори нове путове с Балтичкога на Црно и на Каспијско Море, а с та два мора на Северни Океан.

Није му било по вољи пристаниште у Архангелску, под ледом девет месеци преко године, којему је приступ опасан и дугачак. Од године 1700 он беше смислио да на Балтичком Мору подигне пристаниште, које би постало сместиште за север и варош која би била престолна његову царству.

Тражио је већ којим би се морским путем на северо-исток могло отићи у Китај, како би рукотвори Париза и Пекинга улепшали нову варош његову.

Пут од седам стотина педесет и четири врсте, кроз баре које је ваљало насипати, води од Москве у његову нову варош. Највећи део његових планова извршио је он собом, својим рукама, и две царице, које су за њим на престолу следовале, кретале су се само у границама његових мисли, докле их је било могућно извршити, напуштајући само оно што је немогућно.

Колико је од ратовања могао, он је путовао само по својој држави; али и на путу он је једнако радио као законодавац и научник: он је, непрестано, испитивао природу и бринуо се како се она може поправити или усавршити; он је собом мерио дубљину рекама и морима; он је наређивао где треба подизати уставе или бране; он је вршио надзор по радионицама; он је наређивао да се траже руде, да се испитују метали, да се цртају тачне карте. И на свима је тим пословима радио својом руком.

На дивљем једном месту он је сазидао царску варош Петербург, у коме данас има шездесет хиљада кућа, где се, у наше дане, подигао сјајни двор, где су, на послетку, позната најодабранија задовољства. Он је подигао на Неви пристаниште Кронштат, на

персијским границама Свети Крст, по Украјини и по Сибирији — градове; он је установио више морске управе (адмиралства) у Архангелску, у Петербургу, у Астрахану, у Азову; подигао је оружнице и болнице. Своје куће правио је он малене и ружне; а у државним зградама развијао је узвишеност и величину.

На другим местима науке су спори дар векова, а његовим старањем оне су у Русију дошле са свим усавршене. Он је подигао Академију по обрасцу чувенога париског и лондонског ученог друштва; и он је с великим трошком дозвао у Петербург Делила, Булфингера, Хермане, Бернуљи и славнога Волфа, човека на гласу у свима гранама философије. Та академија ради и сад, и почињу, на послетку, приспевати и философи руски.

Он је младе племиће из својих држава нагонио да путују, да што науче и да у Русију уносе углађеност иностраину. Ја сам се састајао с младим Русима који су били пуни духа и знања. Тако је, ето, један једини човек предругојачио највеће царство на свету. Страхота је како је овај реформатор могао бити без главне једне врлине, без човечности. У толике његове врлине мешала се грубоћа његових уживања, суровост његових навика и варварство његових освета. Он је међу своје народе уносио углађеност, а сам је био дивљак. Сам је собом извршивао пресуде над својим кривцима, и кад је једном после ручка у пићу био претерао, латио се да покаже како је вешт одсецати главе. У Африци, до душе, има владалаца који својим властитим рукама проливају крв својих поданика, али се ти владаоци сматрају за варваре. Спомен би Петров био мрзак и ради смрти једнога му сина, којега је ваљало или поправити или из наследства искључити, али добра што их је Петар учинио својим поданицима нагоне да се заборави та суровост према његовој властитој крви.

Такав је био цар Петар. Његови велики планови тек су били у заметку кад се он удружио с краљевима Пољске и Данске противу детета које су сва тројица веома ниско ценили. Основаоцу Русије прохте

се да буде освајач; мислио је да то може бити без муке и да ће рат, тако добро смишљен, бити од користи свима његовим подаиицима. И вештина ратна беше једна од нових вештина, коју је ваљало његовим народима показати.

У осталом, њему је за извршење свију мисли његових требало пристаниште на источној страни Балтичкога Мора. Требала му је област Ингрија, која се налази северо-источно од Ливоније. Она се налазила у рукама шведским, и требало је од њих је отети. Његови су предци имали правâ на Ингрију, Естонију и Ливонију, а време је изгледало угодно да у живот поврати права изгубљена пре сто година и поништена уговорима. С тога он ступи у савез с краљем Пољске да младоме Карлу XII узме све земље што се налазе међу Заливом Финландским, Пољском и Русијом.

КЊИГА ДРУГА

Ванредна и изненадна промена у карактеру Карла XII. У осамнаестој години он се упушта у рат са Данском, Пољском и Русијом; свршава рат с Данском за шест недеља; разбија осамдесет хиљада Руса са осам хиљада Шведа и улази у Пољску. Опис Пољске и владе њене. Карло односи победу у више бојева, завлађује Пољском и спрема се да јој наименује краља.

Тако се три силна владаоца окомише на детињство Карла XII. Гласови о тим приправама упрепастише Шведску, узбунише Савет. Велике су војсковође биле помрле; имало је места страховати од свачега с краљем младим, који је дотле показао само рђава својства. У Савет је долазио тек да седне на сто с прекрштеним ногама; и као да ни у чем не учествује, тако је изгледао расејан и немарљив.

Савет поче пред њим разлагање о опасности у којој су били. Неки саветници предлагаху да се бура отклони преговорима, док на једанпут млади се владалац диже, па с озбиљношћу и поуздањем човека узвишена који је смислио шта ће, стаде говорити: „Господо, ја сам смислио да никада неправедно не „војујем, али да војну праведну свршавам само са „поразом мојих непријатеља. Ја сам смислио шта ћу; „ја ћу ударити на првога који се јави, и кад га по-„бедим, надам се да ће то остале мало препасти.“ Речи те зачудише саветнике старце; они се згледаше, не смејући одговорити. На послетку, зачудивши се што

имају такога краља, а стидећи се да покажу мање уздања него он, они са дивљењем примише његове заповести за рат.

На се зачудише и опет, кад га видеше где од једанпут напусти најбезазленије младићске забаве. Чим се стаде спремати за рат, отпоче и живљење са свим ново, од којега, по том, никада ни за тренутак одступао није. Напуњен мислима о Александру и Цезару, смисли да се на та два освајача угледа у свему што им порок било није. Није више хтео да зна ни за великолепност, ни за игре, ни за одмор; трпези својој постави за правило највећу умереност. Дотле је волео сјајност у оделу; отада се поче одевати као прости војник. Било с основом или по сплеткама, тек се сумњало на њ да је дотле радо гледао једну госпу из двора свога: отада је он, у истини, одрекао се жена једанпут за свагда, не само што се бојао да под њихов утицај не дође, него да би пример показао својим војницима, које је рад био да одржи у најчвршћем реду, а може бити и из таште жеље да се покаже као једини краљ који је обуздао нагон што се тако тешко савлађује. Смисли још и да за цео свој век, у напредак, остави вино. Неки су ми говорили да је тако наумио само да у свем природу саломи, и да своме јунаштву још једну врлину дода; али су ме већина њих уверавали да је он тиме хтео да сам себе казни за изгред један у пићу и за неку неуљудност спрам једне госпе коју је учинио за трпезом, баш пред својом мајком краљицом. На нека је баш и тако, опет је та осуда себе сама и тај завет за цео век свој врста једна јунаштва која је не мање за дивљење.

Прво му је било да обезбеди помоћ војводи Холштајнском, своме шураку. Најпре посла осам хиљада људи у Поморанску, област суседну са Холштајном, да војводу наспрам данских напада поткрепи. Баш је то војводи и требало; јер су његове земље већ пустошили, замак му Готорп беху већ узели, а град му Тонинген притисли упорном опсадом, на коју краљ дански беше дошао собом, да ужива у освојењу, које је рачунао као несумњиво. Варница ова беше почела

да пали Царство Немачко. С једне стране саска војска краља пољскога, војска бранденбуршка, волфенбителска и хесен-каселска иђаху да се удруже с краљем данским; с друге стране осам хиљада људи краља шведскога, војска хановерска и целска, и три пука холандска долажаху у помоћ војводи. И докле на тај начин мала држава Холштајн поста ратном позорницом, у Мору се Балтичком показаше две ескадре, једна енглеска а друга холандска. Те су две државе јемчиле за уговор алтонски који сад Данци гажаху, и оне се жураху у помоћ притешњеноме војводи Холштајнском, јербо интересима њихове трговине није годило да се краљевина Данска увелича. Оне су знале да би Данска, пошто држи у рукама Сунд, трговачким народима натурила тешке законе, чим би постала толико јака да може те законе без своје штете вршити. Тога ради су Енглези и Холандези увек гледали да међу северним владаоцима држе равнотежу, колико се год могло; и они пристадоше уз младога краља шведског, јер изгледаше да њега хоће да притисну толики удружени непријатељи, и пристадоше уза њ из истог узрока из којега су га његови противници напали, што се мислило да он неће моћи да се одбрани.

Краљ је био отишао да медведе лови, кад му дође глас да су Саси упали у Ливонију. Медведе је ловио начином колико новим толико опасним. Иза једне мреже, разапете међу дрвећем, држали су у рукама само рачвасте батине. Грдан један медвед удари право на краља, и овај га савлада после дуге борбе, помоћу мреже и батине. И доиста, кад се погледа тај случај у лову, па чудновата снага краља Августа и царево путовање, могло би се помислити да смо у времену Херкула и Тезеја.

На своју прву војну крену се краљ 8 маја по новом календару, године 1700. Пође из Стокхолма, у који се никада више вратио није. Безбројна гомила народа испрати га до пристаништа Карлскроне, с најбољим жељама, плачући и дивећи му се. Пре него што је пошао из Шведске, уредио је у Стокхолму Обран-

бени Савет, у који је ушла неколицина саветника. Тај Савет је имао да се брине о свему што треба за флоту, за војску и за утврђења земаљска. На Државном Савету остало је да наместо краља наређује све што треба у унутрашњости краљевине. Поставивши тако јасан ред у државама својим, његов се дух ослободи сваке бриге, па се посвети само рату. У флоти је његовој било четрдесет и три лађе; на оној на коју се он навезао, названој Краљ Карло, било је сто двадесет топова, и веће се лађе дотле видело није. С њим се укрцаше гроф Пипер, први министар, и ђенерал Ренскјелд. Он се састаде са савезничким ескадрама. Данска флота је избегавала борбу, и пусти три удружене флоте да се тако близу Копенхагену примакну, да су у њ неколике бомбе бачене.

Поуздано је да је баш краљ тада предложио ђенералу Ренскјелду да се искрцају, па да Копенхаген опседну и с мора и са суха. Ренскјелд се зачудио предлогу који показиваше једнаку меру и смелости и умешности у младога владаоца без искуства. На скоро би спремљено све што треба за искрцавање; заповести се издадоше да се укрца пет хиљада људи што су били на обали Шведске и који се саставише с трупама што су биле на бродовима. Краљ сиђе са своје велике лађе на једну лакшу фрегату. Почеше на малим шајкама извозити триста гренадира. Између тих шајки на плитким скелама су ношени дењци прућа, бркљаче и пионирски халат. У другим шајкама следовало је пет стотина одабраних људи. По том су долазили краљеви ратни бродови и по две фрегате енглеске и холандске, из којих је требало топовском ватром искрцавање заклањати.

Копенхаген, престоница Данске, налази се на острву Селанду, насред лепе равнице, којој је са северозапада Сунд, а с истока Море Балтичко. На овоме је био краљ шведски. Нико није ни помишљао да ће се бродови искрцавати, и кад ти покрети почеше, грађани, упрепашћени нерадом њихове флоте и радњом шведских лађа, погледаху, са страховањем, на које ће се место бура окомити. Флота Карлова се

устави наспрам Хумблебека, седам миља од Копенхагена. На томе месту Данци одмах сакупише своју коњицу. Та војска заузе место иза дебелих опкопа, а што се топова могло онде извући, обрте се на Шведе.

Онда краљ остави и фрегату, па оде у прву шајку, да се стави на чело гарди својој. Уза њ се у тај мах десио посланик француски. „Господине посланиче, рече „му краљ латински (јер француски није хтео никако „да говори), ви немате шта да раскрштате са Данцима: „можете, ако је угодно, да не идете даље.“ — „Го„сподару, одговори му гроф Гвискар француски, краљ, „господар мој, заповедио ми је да боравим код Ва„шега Величанства; ласкам себи да ме данас нећете „отерати са Вашега двора, који никада није био овако „сјајан.“ Изговоривши те речи, посланик пружи руку краљу, који скочи у шајку, у коју уђоше гроф Пипер и посланик. Пођоше напред под топовском ватром са лађâ, која је искрцавање заклањала. Шајке стигоше на триста корака пред обалу. Нестрпљив, рад да се час пре и што ближе искрца, Карло XII извуче мач, па из шајке скочи у море, где је воде било преко појаса. Његови министри, француски посланик, официри, војници, сместа учинише као и он, и пођу к обали, не обзирући се на грâд пушчаних зрна. Никада дотле краљ није чуо како пуцају пушке с оловом пуњене, па запита ђенерал-мајора Стуарта, који се покрај њега десио, шта му то око ушију ситно звиждуће. „То звиждућу зрна из пушака што на нас пуцају“, одговори му ђенерал. — „Лепо, рећи ће на то краљ, од сада „ће ми то бити свирка.“ У тај исти тренутак, кад је ђенерал објашњавао како звиждућу зрна из пушака, једно га удари у раме, а с друге стране краљеве претури се мртав један поручник.

Обично губи војска која је у опкопима нападнута, јербо нападачи увек иду с извесним заносом којега не могу имати они што се бране, и јербо се у многоме признаје своја слабост а непријатељева надмоћност тиме што се он у заузетим линијама очекује. Коњици и војници дански утекоше после краткога отпора. Заузевши њихове опкопе, краљ се баци на ко-

лена, да захвали Богу за први успех оружја свога. Сместа нареди да се дижу опкопи против вароши, и обележи собом где ће бити стан војсци. У исти мах посла лађе у Сканију, Копенхагену најближи део Шведске, да довезу девет хиљада момака помоћи. Живости Карловој све је ишло у год: девет хиљада момака, за које посла бродове, чекали су на обали готови, да се укрцају, и сутра-дан их погодан ветар доведе Карлу.

И све се то изврши пред очима флоте данске, која се ни помаћи смела није. Престрављени Копенхаген одмах посла изасланике краљу, да га моле да варош не бомбардује. Краљ их прими на коњу, на челу пука своје гарде: изасланици пред њим на колена клекоше. Заповеди да му варош исплати четири стотине хиљада риксдала (талира), да се у стан војсци извезе свега што треба, а обећа да ће све поштено плаћати. Потребе се војсци довезоше, јер се морало слушати; али се није очекивало да ће победиоци удостојити плаћања. Они који их донесоше доиста се зачудише, кад видеше да их плаћа господски и без затезања и најмањи војник. Одавно се у војсци шведској држао ред, и исти је не мало доприносио њеној победи: млади краљ је још пооштрио тај ред. Војник не би ни по што смео одрећи да плати што је купио; још мање је смео тумарати крађе ради, па се није смело ни из војничкога стана изаћи. Још је краљ хтео да се ни са погинулих после победе не сме ништа развлачити, пре него што би се допустило, и пошло му је за руком, без муке, да и то правило у живот уведе. У његову се стану увек двапут преко дан вршила молитва, у седам сати рано и у четири по подне. Никад краљ није пропустио да и сам на молитву изађе, те да војницима покаже како треба бити побожан, што на људе утиче свагда, ако не сумњају да се то чини из притворности. Стан је краљев био под бољом управом него Копенхаген, и у њему је свега било у изобиљу: сељацима је милије било продати Шведима, непријатељима, него Данцима, који им тако добро не плаћаху: често су, шта више, грађани сами морали

пћи у стан краља шведског, да купе понешто што се на њиховим трговима наћи није могло.

Дански краљ се у то време налазио у Холштајну, и изгледало је да је тамо отишао само да дигне опсаду Тонингена. Гледао је Море Балтичко пуно лађа непријатељских, гледао је где је млад један освајач већ господар Селанда и где је спреман да се докопа и престонице. Нареди да се у земљама његовим објави да ће ослобођен бити свак ко се лати оружја против Шведâ. Та је наредба имала велику вредност у земљи негда слободној, у којој су данас робови сви сељаци, па и многи грађани.[1] Карло поручи краљу данском да он војује само да га натера на мир; да њему не остаје ништа друго него или да правду учини војводи од Холштајна или да види Копенхаген у развалинама, а своју краљевину у ватри и у крви. Данцу је било среће и сувише што се намерио на победиоца који држи само на правду. Скупи се сабор у вароши Травендалу, на граници Холштајна. Краљ шведски не хоћаше да му се преговори министарском вештином развлаче; он је рад био да се и уговор сврши с оном брзином, с којом се он у Селанд искрцао. И заиста се уговор закључи 5 августа у корист војводе Холштајнског, који се ослободи притешњења и би накнађен за све трошкове ратне. За се краљ шведски није хтео ништа, задовољан што је свога непријатеља понизио а своме савезнику помогао. И тако Карло XII, у веку од осамнаест година, започе и сврши овај рат за непуних шест недеља.

У то исто време краљ пољски беше опсео варош Ригу, престоницу Ливоније, а цар се примицаше с истока, водећи скоро сто хиљада људи. Ригу је бранио стари гроф Далберг, шведски ђенерал, који је у веку од осамдесет година удруживао младићску ватреност с искуством од шездесет ратних предузећа. Пред очима самога краља опсаду су журили гроф Флеминг, велики војник и државник, који је после био у Пољској министар, и Ливонац Паткул; али је искуство старога

[1] У Данској је ропство укинуто истом 1795 године. Пр.

грофа Далберга чинило да им сва напрезања остајаху узалуд, ма да су опсадници имали и корисних успеха, и краљ се пољски преста надати да ће варош узети. Најпосле се користи једном приликом да опсаду с чашћу прекине. Рига је била пуна холандске робе, и Скупштина Холандска препоручи њихову посланику код краља Августа да му о томе проговори. Краљ пољски се не даде много молити, и пристаде и да опсаду дигне, само да својим савезницима ни најмање штете не нанесе, а и савезници су знали прави узрок услужности, те јој се нису ни најмање зачудили.

Да би, дакле, први свој ратни посао довршио, Карлу XII остаде још да пође против Петра Алексијевића, свога такмаца у слави. На њ је био у толико више раздражен, што су се у Стокхолму још бавила три руска посланика, који беху дошли да се закуну на обнову непроменитога мира. Држећи много на најпотпунију часност, краљ не могаше разумети како се са стварима тако светим могао титрати такав законодавац као што је био цар: за част одушевљени млади владалац није могао да схвати да су морал владалачки и морал приватних људи — две ствари. Руски цар издаде манифест, за који би боље радио да га издавао није: он је истицао као узрок рата што му нису одали довољне почасти кад је пролазио кроз Ригу и н к о г н и т о и што су потребе за јело његовим посланицима продаване сувише скупо. И тога ради је он с осамдесет хиљада људи пустошио Ингрију.

Водећи ту велику војску, дође он пред Нарву 1 октобра. У тамошњем климату време тада беше горе него у Паризу у јануару. И по таком времену цар је имао обичај да каткад на поштанским коњима претури по четири стотине миља̑, само да собом обиђе какав рудник, или какав канал, па како није штедео себе, тако није ни своју војску. Он је, у осталом, знао још од времена Густава Адолфа да Шведи војују усред зиме као и лети, па је рад био да и своје Русе навикне да не маре за доба године, и да их, једнога дана, барем изједначи са Шведима. И онда, када су други народи ледом и снегом присиљени да заустављају рат

у климатима умереним, цар Петар предузе опсаду Нарве, на тридесетом ступњу од северног пола, а Карло XII хиташе јој у помоћ. Чим је цар приспео на место, одмах поче да остварује што је у својим путовањима научио: он обележи свој војнички стан, утврди га са свију страна, подигне на појединим местима шанчеве и собом почне примицање прокопима. Заповедништво над војском беше дао војводи од Крои, Немцу, ђенералу вешту, али који онда није могао имати много помоћи од официра руских: сам цар је у својој властитој војсци био само у чину простог поручника. Он је својим племићима, који дотле не хоћаху чути ни за какав ред, давао пример војничке послушности, а племићи су били навикли да рђаво наоружане робове воде гомилом и без искуства. За онога, који се у Амстердаму начинио дрводељом, само да би дошао до флоте, није чудо што се у Нарви начинио поручником, да свој народ научи ратној вештини.

Руси су снажни, неуморни, храбри можда као год и Шведи; али треба времена да војска сазри за рат и да је ред начини непобедном. Немачки су официри заповедали оним пуковима од којих се могло нешто очекивати, али је њих било мало; остало су били дивљаци, истргнути из њихових шума, огрнути кожама дивљих зверова, наоружани неки стрелама, а неки буџама; мало је који имао пушку; ниједан није видео редовне опсаде; у свој војсци није било ниједнога доброга тобџије. Место да сто педесет топова у пепео преобрате варошицу Нарву, они су једва један пролаз отворили, а топови из вароши обарали су сваки час по читаве редове у прокопима. Нарва готово није ни имала утврђења; барон Хорн, заповедник тамошњи, није имао ни хиљаду људи редовне војске: и опет она безбројна војска није могла да је за шест недеља савлада.

Био је већ 15 новембар, кад цару јавише да краљ шведски иде у помоћ Нарви, прешавши море на двеста лађа превозница̂. Шведа̂ је било само двадесет хиљада; надмоћност је бројна остала опет на царевој страни. И не помишљајући да непријатеља узима у

бесцење, цар потеже све што је знао, само да га смрви. Не уздајући се у осамдесет хиљада људи, спремао се да доведе још једну војску и да Шведе задржава на сваком кораку. Већ је био позвао скоро тридесет хиљада људи, који су великим маршевима примицали се од Плескова. И тада учини нешто што би га изложило презрењу, кад би се то могло чинити са законодавцем који је посвршавао тако велика дела. Остави војнички стан, у коме је његова присутност толико требала, да доведе ту нову војску, која је, врло лепо, могла доћи и сама, и тим кораком даде повода да се мисли како он у утврђеном стану не сме да дочека борбу са младим једним владаоцем без искуства, који га је могао напасти.

Било тако или не, цар је мислио да Карла XII уклешти међу две војске. Па поред свега тога, још се из стана пред Нарвом одвоји тридесет хиљада људи, те се, на једну миљу испред вароши, постави на пут краљу шведскоме; двадесет хиљада оде још напред на том истом путу, а пет хиљада се упути још напред као истакнута гарда. Ваљало је све те војске прегазити, па да се дође пред стан, утврђен опкопом и двоструким јарком. Шведски краљ се искрца у Пернави, у Заливу Ришком, водећи око шеснаест хиљада пешадије, са нешто више од четири хиљаде коњаника. Из Пернаве он похита брзим ходом до Ревела, водећи са собом сву коњицу, а само четири хиљаде пешака. Он ступаше напред без престанка, не ишчекујући осталу своју војску. И само са својих осам хиљада људи, он брзо стиже пред непријатељске положаје. Нимало се није предомишљао, него их је одмах напао све, једне за другима, еда не би доспели да сазнаду колики је мален број супрот њих. Кад су Руси видели Шведе да долазе, мислили су да им се ваља борити с читавом војском. Чим су се Шведи почели примицати, утече одмах она гарда од пет хиљада људи што је била истакнута напред, на положају међу стенама, где би сто људи прегалаца могли задржати читаву војску. Кад су то видели оних двадесет хиљада што су стајали за њима, поплаше се и они, и нагну к стану да

неред и тамо однесу. Сви положаји буду узети за два дана; и оно што би у другим приликама бројало се као три победе, није кретање краљево ни једним даном задржало. И тако се он показа са својих осам хиљада људи, уморених толико дугим маршем, пред станом од осамдесет хиљада Руса, ограђеним са сто педесет топова. И једва су му чете малко починуле, он, без премишљања, заповеди да се напада.

Знак су биле две ракетле и две немачке речи: помоћу Божјом. Један ђенерал му напомене колика је велика опасност. „Шта? одговори му он, ви сумњате да ћу ја са осам хиљада мојих храбрих Шведа „прегазити осамдесет хиљада Руса?“ Мало по том побојао се да у те речи не буде унео нешто разметања, потрчи за оним ђенералом: „Па зар ви не мислите као „и ја? говораше му. Зар ја немам две надмоћности над „непријатељем: једну, што се они својом коњицом „служити не могу, а другу, што је место тескобно, па „ће им њихов велики број само сметати? И по томе „ћу ја, у истину, бити јачи од њих!“ Ђенералу ни на ум не падаше да мисли другојачије од краља, и у подне 3 новембра 1700 године ударише на Русе.

Чим је топ шведски пробио пролаз у опкопима, Шведи навалише с бајонетом на пушци; снег је вејавицом падао њима у леђа, а непријатељу у очи. За једно по сахата Руси пуштаху да их убијају, и не напуштаху изнутрашње стране опкопа. Краљ удараше на десну страну стана, где је боравио цар, надајући се да ће га наћи, а не знајући да је цар отишао по војску од четрдесет хиљада људи, која је ускоро требала да стигне. Кад су опаљени први плотуни руски, једно тане удари краља у грло, али је то зрно било малаксало, и остане у борама црне вратне мараме, не учинивши никаква зла краљу. И коња убише под њим. Г. Спар ми је говорио како је краљ лако скочио на другога коња, рекавши: „Ови људи удешавају што „треба за моја вежбања“, па настави борити се и издавати заповести са непромењеном присебношћу. После боја од три сата, опкопи су на свима тачкама били узети. Краљ је гонио десно крило до реке Нарве са

својим левим крилом, ако се тим именом може назвати око четири хиљаде људи што су пред собом терали скоро четрдесет хиљада. Мост прште под бегунцима; река се за час покри мртвацима: остали, у очајању, пођоше натраг у свој стан, не знајући ни сами шта чине. Нађоше неколике колибе, заузеше иза њих положај, и ту се почеше опет бранити, јер се уклонити не могаху; али, на послетку, њихови ђенерали, Долгоруки, Головкин, Федеровић, предадоше се краљу и положише му оружје. Докле су њих краљу представљали, стиже и војвода Крои, главни заповедник војске, који се предаде са тридесет официра.

Све те знамените заробљенике Карло прими са уљудношћу тако пријатном и начином тако благим, као да им у своме двору одаје почасти приликом какве свечаности. Задржао је само ђенерале. Све млађе официре и војнике разоружа и заповеди да се отправе до реке Нарве. Ту им набавише лађе, да Нарву пређу и да се врате у своју земљу. Међу тим примицала се ноћ, а руско десно крило још бој бијаше. Шведи не бејаху изгубили шест стотина људи; осамнаест хиљада Руса изгибе у опкопима; велики се број подави; многи реку пређоше — али их је опет довољно било остало, да Шведе до последњега човека у стану подаве. Само што се бојеви губе не због броја оних што изгину, већ што главу изгубе они који остану. Остатак дана краљ употреби да заузме непријатељску артиљерију. Заузе згодан положај између стана и вароши, и ту неколико сати проспава на земљи, замотан у свој огртач, смисливши да са зором лупи на лево крило непријатељско, које још није било са свим саломљено. Ђенерал Веде, који је командовао тим левим крилом, сазнавши како је краљ милостиво примио остале ђенерале и како је вратио све млађе, и официре и војнике, посла у два сата рано молбу да се и њему учини та иста милост. Победилац му поручи да треба само да пред својим трупама приступи и да пред њим оружје и заставе положи. На скоро се показа и тај ђенерал са својом војском, од прилике тридесет хиљада људи; и официри и војници иђаху гологлави кроз мање од

седам хиљада Шведа, па војници, пролазећи испред краља, бацаху на земљу своје пушке и мачеве, а официри полагаху к његовим ногама обележја и заставе. И он сву ту гомилу пусти натраг преко реке, не задржавши ниједног војника у ропству. Да их је задржао, заробљеника̂ би било барем пет пута толико колико победилаца.

Тек тада уђе он као победилац у Нарву, водећи са собом војводу Крои и остале ђенерале руске. Свима врати њихове мачеве, па знајући да немају новаца и да им трговци из Нарве никако нису хтели узајмити, посла војводи Крои хиљаду дуката, а осталим ђенералима руским сваком по пет стотина, а они не могаху да се надиве такоме поступању, о коме ни појма имали нису. Одмах се у Нарви састави извештај о победи, да се пошље у Стокхолм и шведским савезницима, али је краљ својом руком избрисао све што је било сувише повољно за њ а сувише увредљиво за цара. Његова смерност није ипак могла спречити да се у Стокхолму не салије неколико медаља за вечни спомен ових догађаја. Једна од тих медаља представљала је на једном подножју с једне стране Руса, Данца и Пољака у оковима, а с друге Херкула, оружапа његовом буздом, који држи под ногама Кербера с натписом: Tres uno contudit ictu.[1]

Међу заробљеницима из боја на Нарви био је један који је био велики пример за превртљивост среће. Беше то најстарији син и престолонаследник Ђурђије, којега су звали царевић Арчелу, јер царевић значи царева сина или кнежевића код свију Татара као и код Руса, пошто цар значи краља у старих Скита, од којих су сви ови народи произашли а не долази од Ћесара̂ или Цесара̂ римских, који су овим варварима онда непознати били.[2] Оца му, Мителеског, цара

---

[1] Кербер (по ново-грчком изговору Кервер, а по латинском Цербер) је троглаво псето које је чувало улазак идолопоклоничког пакла. Натпис значи: Једним ударцем смлави тројицу. Пр.

[2] Овако је Волтер могао знати и мислити онда кад је писао ову књигу; данас се те ствари знају другојачије. Пр.

и господара најлепших земаља међу планином Араратом и источним обалама Црнога Мора, истераше из господства 1688 године властити његови поданици, и он је волео да прибегне под скут цара руског него ли да иде к султану. Син тога цара, младић од осамнаест година, зажели да с Петром Великим пође у рат против Шведа, и у боју га неки финландски војници ухватише, опљачкаше и хоћаху га исећи. Из њихових га руку истрже гроф Ренскјелд, даде му хаљину и представи га своме господару. Карло га посла у Стокхолм, где после неколико година злосрећни царевић умре. Гледајући га кад је полазио, краљ се не могаше уздржати да гласно, пред својим официрима, не изусти једну мисао, са свим природну, о чудноватој судбини тога азијског царевића, рођеног на подножју Планина Кавкаских, који у тај мах полажаше да живи као заробљеник у леду шведском. „То је, рече краљ, као кад бих једнога дана ја постао „заробљеник међу Татарима у Криму.“ Те речи онда никоме нису пале у очи, али су их се после и сувише често сећали, кад су догађаји учинили да постану некакво пророштво.

Великим маршевима примицао се цар с војском од четрдесет хиљада Руса, уздајући се да ће свога непријатеља затворити са свих страна. На по пута чује за бој на Нарви, и како му је сав стан растурен. Није ни покушао да из голог тврдоглавства са својих четрдесет хиљада људи, без искуства и без стеге, напада победника који му је пре тако кратког времена саломио осамдесет хиљада људи у утврђеном стану; врати се натраг, једнако се бавећи о томе како ће, радећи једнако на образовању својих поданика, и своју војску чврстином да стегне. „Знам добро, рекао је он, „да ће нас Шведи дуго тући; али ће нас најпосле „они научити како да их победимо.“ Кад је глас о томе поразу дошао у престоницу Москву, све потону у ужасу и у жалости. Поноситост и незнање беху у тога народа толико велики, да се веровало да је то некаква надчовечанска победа и да су Шведи прави мађионици. Мишљење је то било тако опште, да је наређена јавна

молитва Светоме Николи, заштитнику Русије. Молитва је та тако особита да је морамо овде показати. Она гласи:

„Којим ли смо те грехом у нашим жртвама, нашем „клањању, нашем поштовању и нашим благодарењима „увредили, о велики Свети Никола, безгранично силни, „вечни утешитељу у свима невољама нашим, те си нас „тако напустио? Ми смо се теби молили за помоћ про-„тив ових страховитих, безобразних, помамних, гроз-„них и неукротљивих рушилаца, који нас као лавови или „медведи што су своје младе погубили нападоше, по-„плашише, обранише и поубијаше хиљадама, нас, народ „твој. Пошто се то никако није могло збити без неких „чи́ни̑ и мађија, ми се молимо теби, о велики Свети „Никола, да будеш наш бранич и заставник, да нас „опростиш ове гомиле мађионика и да их отераш што „даље од граница наших, са наградом која им припада.“

Докле су се Руси вајкали Светоме Николи за свој пораз, Карло XII чињаше благодарење Богу и спремаше се на нове победе.

Краљ пољски се надао поуздано да ће се брзо окомити на њ његов непријатељ, победник Данаца и Руса. Он се здружи с царем тешње но икада. И њих два се договоре да се састану, те да смисле како да раде. Они то и учине у Бирзену, литавској варошици, без формалитета, који обично послове само отежавају, а њима до тога није било ни по расположењу ни по положају њихову. Северни се владаоци виђају са дружевношћу која на југу Европе нимало није у обичају. Петар и Август проведоше петнаест дана заједно, у весељима која су и преко мере терана, јербо цар никад није могао да у себи самом обузда наклоност к претераном уживању, и ако је хтео да свој народ преобрази.

Краљ пољски узме на се, да набави цару педесет хиљада немачких војника, који су се имали купити од разних владалаца немачких и којих је плаћу цар на се примио. Цар, опет, узме на се да педесет хиљада Руса пошље у Пољску, да науче војну вештину, и обећа да ће краљу Августу платити три милиона талира (риксдала) кроз две године. Да је тај уговор

извршен, могао је бити грдно штетан по краља шведског, јер је то био начин и поуздан и брз којим би Руси научили војевати, а може бити да би се тим начином и окови једноме делу Европе сковали.

Карло XII узе на се да омете краља пољског да до плода овога савеза дође. Проведавши зиму у Нарви, он искрсне у Ливонији код оне исте вароши Риге, коју је крађ Август узалудно опсађивао. Саске су чете биле распоређене дуж реке Двине, која је на томе месту врло широка. Ваљало је од Карла, који је био на другој страни, бранити прелазак преко реке. Сасима није заповедао њихов кнез, у тај мах болестан, него је дужности ђенерала вршио маршал Стенау. Њему су били подчињени заповедници: кнез Фердинанд, војвода курландски, и онај исти Паткул, који је своју отаџбину бранио од Карла XII с мачем у руци, као што је права њена, с опасношћу живота, подржавао пред Карлом XI с пером у руци. Краљ шведски беше наредио да се саграде велике лађе по новом начину, са боковима много вишим него у обичних лађа, који су се могли као мостови подизати и спуштати. Кад се подигну, ти су бокови штитили војнике; кад се спусте, служили су као мост за искрцавање. Па је употребио још и другу једну мајсторију. Опазивши да ветар дува од севера, од његова положаја, к југу, где су били његови непријатељи, нареди да се наложе многе ватре од мокре сламе, те се њихов густ дим рашири по обали, заклањајући Сасима и војску његову и све што је с њоме чинити мислио. Користећи се тим облаком, он пусти напред лађе, на којима су такође пушиле се ватре од мокре сламе, и тако се облак све више ширио, а ветар га је непријатељу у очи гонио, те овај није никако могао видети да ли краљ прелази или не. А овамо, он је целим тим вешто смишљеним послом собом управљао. Кад су већ били на средини реке, рече он ђенералу Ренскјелду: „Ето, видите, Двина неће бити гора него „море у Копенхагену: ми ћемо их тући, верујте, ђе„нерале!“ Четврт сата касније стиже на другу обалу, и било му је врло криво што је на земљу скочио тек

четврти. Одмах нареди да се извуче топ, и стане уређивати битку, а непријатељи, ништа не видећи од дима, могаху да му се успротиве само са неколико метака, избачених у ветар. Кад је ветар разагнао таму, Саси спазише краља шведског где већ ступа против њих.

Маршал Стенау не изгуби ни тренутка; чим је спазио Шведе, окоми се на њих са најбољим коњаницима својим. Како је та војска силно грунула на Шведе баш кад су се они уређивали у батаљоне, то их побрка, редови им се распадну, клону, и буду потиснути до у реку. Али их краљ шведски усред воде опет уреди, с таком лакошћу као да је то било у пољу на неком прегледу. И онда војници пођу гушће него мало пре, потисну маршала Стенау, и крену напред у поље. Стенау спази да су му се чете запрепастиле; и као вешт човек, он их повуче на једно осушито место где му је стајала артиљерија, и где с једне стране беше бара а с друге шума. Угодније земљиште и време што га Саси добише да се од изненађења освесте, поврати им храброст. Карло се није предомишљао шта да ради. Он је имао са собом петнаест хиљада људи; Стенау и војвода курландски имали су око дванаест хиљада људи само с једним гвозденим топом без лафете. Отвори се крвав и жесток бој. Под војводом погибоше два коња: три пут се он залетао усред гарде краљеве; али кад, на послетку, паде с коња, ударен кундаком од пушке, у војсци његовој преузе неред, и о победи није више било спора. Оклопници га његови с муком извукоше, раздрузгана и полу-мртва, из гужве и испод коњских ногу.

После победе краљ шведски потрчи у Митаву, престоницу Курландије. Све му се вароши тога војводства предаваху на милост и немилост; било је то више путовање него-ли освајање. И без задржавања, он пређе у Литву, и куд је год прошао, све му се покораваше. Кад је као победилац ушао у ону исту варош Бирзен, у којој су, неколико месеци раније, краљ пољски и цар смишљали да га упропасте, осећао је само задовољство које му је ласкало, и то је и сам признавао.

И у томе месту он смисли како ће краља пољскога да збаци радом самих Пољака. Једнога дана, размишљајући ту о томе послу, седео је краљ за трпезом, свагда ванредно умереном, и изгледао је, заћутавши дубоко, као засут својим великим мислима, кад један немачки пуковник, који је био на ручку, рече, јасно да се чује, како су ручкови цара и пољског краља на томе истом месту били другојачији него ручкови Његовог Величанства. „Истина је, рече краљ „устајући, и тим ћу им лакше покварити варење.“ И доиста, удружујући са снагом оружја мало и политике, он је у скоро приправио догађаје о којима је тада размишљао.

Пољска је део старе Сарматије, већи од Француске, и мање је но Француска али више но Шведска насељена: хришћанство су њена племена примила пре од прилике седам стотина педесет година. Римљани у ове стране никада нису продирали, и чудновато је како језик латински говори у Пољској свак, па и саме слуге. Велика ова земља врло је плодна; али су јој зато становници немарљиви и непредузимљиви. У Пољској су запатлије и трговци Скоти, Французи, а нарочито Јевреји. Ови последњи имају у Пољској скоро триста синагога, и пошто се веома множе, мораће се истеривати као из Шпаније. Они у бесцење купују жито, стоку, јестиво, па продају у Данциг и у Немачку, а скупо продају племићима што им треба за онај велики живот који они познају и воле. И тако је покрај најлепших река, богате паше, рудника̑ соли и добрих жетава ова земља сиротна усред обиља, зато што јој је народ заробљен а што су јој племићи охоли и нерадени.

Управа је пољска највернија слика старе келтске и готске управе, која је по свима другим местима поправљена или предругојачена: једина је Пољска сачувала држави и назив републике и достојанство краљевско.

Сваки племић има право да гласа кад се бира краљ и да сам изабран буде. Најлепше право ту се састало с највећом злоупотребом, јер је престо не-

престано на услузи ономе ко да више, и како је ретко који Пољак толико богат да би га сам купио, то је често продаван туђинцима. Племићи и попови бране од краља своју личну слободу, а отимљу је од свега осталог народа. Тамо је сав народ у ропству; зато, ваљда, што је свуд суђено људима да их је већина, овим или оним начином, подјармљена мањини. Тамо сељак никад не сеје себи већ господару, коме припада и он и поље му и рад руку његових, а који га може продати и заклати као и осталу стоку земаљску. Сваки племић је сам за се и не одговара никоме; да би му се судило за какву кривицу, треба читава скупштина; затворити се може само пошто се осуди, и тако за њ готово никада казне нема. Њих има много сиромашних, и они иду у службу јачима под плату, где врше најниже послове. Милије им је да служе себи равне него да траже богатства трговањем; и називљу се бирачима краљевским и рушиоцима тирана и онда кад коње својим господарима тимаре.

Ко би видео краља пољског у великолепности његова величанства краљевског, помислио би да је то најсамодржавнији владалац европски; а међу тим он је мање самодржаван но ико други. Онај уговор, за који се у других народа претпоставља да постоји међу владаоцем и његовим поданицима, Пољаци са својим краљем у истину закључују. Онда кад се крунише и када се заклиње на утврђене уговоре, краљ пољски своје поданике разрешава сваке клетве на послушност, за случај да би он законе државне погазио.

Краљ поставља у све службе и даје све почасти. Осим земаља и чина племићскога, ништа у Пољској није наследно; син војводин као и син краљев немају никаква права на достојанство оца њихова; само је међу краљем и републиком та разлика, што краљ не може одузети никакав чин, пошто га једанпут даде, а што република може краљу одузети круну, ако он државне законе погази.

Суревњиво чувајући своју слободу, племићи често продају своје гласове, али оданост — никада. Чим су некога за краља изабрали, поплаше се његове часто-

љубивости, па му насупрот стављају интриге. Великаши, које је он у достојанства поставио а које збацити не може, постају му непријатељи место да остану његови људи. На оне који су у двору, мрзе сви остали племићи: и отуда се одмах образују две странке, расцеп неизбежан у свакој земљи где се хоће и слобода да очува и краљ да има.

Оно што се тиче народа расправља се у скупштини која се зове Дијета.[1] То представништво састављено је од Сената и од више племића: сенатори су војводе и владике; други ред чине изасланици посебних скупштина свакога војводства. На тим великим зборовима председава архибискуп од Гњезна, примат пољски, намесник краљевски кад се престо упразни, и прво лице у држави после краља. У Пољској ретко кад има кардинала осим њега, јер римска порфира не даје права на какво било веће место у Сенату, и владика кардинал или би био упућен да седне на своје сенаторско место, или да се за љубав части у туђини одриче стварних права која му достојанство његове отаџбине доноси.

По законима краљевине ове су се Дијете држале на обред у Пољској и у Литви: у њима су посланици своје послове расправљали са сабљом у руци као стари Сармати, од којих су и они произашли[2], каткада пак и у пијанству, који је порок Сарматима непознат био. Сваки племић, изабран за Дијету, ужива право које су у Риму уживали народни трибуни, да се може успротивити законима Сената; ако један једини племић изговори протестујем, том циглом речју обуставља једнодушне одлуке свију осталих, и ако оде из места у коме се Дијета држи, иста се мора разнети.

Још је опаснији лек којим се лече нереди што из тог закона проистичу. Ретко кад да у Пољској нема

[1] Пољски се то звало сејм, што потпуно одговара нашој речи сајам, само што је тамо значило скупштину или државни или какав други сабор за расправу народних и државних послова. Пр.

[2] Није чудо што у почетку XVIII века Волтер није боље познавао историју словенску. Пр.

две странке. Пошто је у таким приликама једногласност немогућна, свака странка склапа савезе, у којима се одлучује већином гласова, без обзира на протесте мањине. Те су скупштине по закону недопуштене, али се држе по обичају; и то у име краљево, макар да оне често раде противно вољи и интересима краљевим, као што је некада у Француској Лига служила се именом Хенрика III да га смрви, и као Парламенат у Енглеској што је почео да на чело свију својих одлука, намењених пропасти краљевој, меће име Карла I, којега је на ешафоту погубио. Кад се немири сврше, главна Дијета има да одобри или да уништи што су савези радили; Дијета је власна и да промени све што је пређашња учинила, онако исто као што је у монархичким државама краљ властан да укине како закон свога претходника тако и свој властити.

Као што племићи републици законе прописују, тако су они и снага њена. Кад је каква велика потреба, племићи јашу коње и могу саставити војску јачу од сто хиљада људи. Велика та војска, која се зове посполита[1] креће се мучно а управља рђаво: тегоба у храњењу коња и људи не допушта тој војсци да дуго остане на окупу; стеге, послушности и искуства она нема, али је свагда страховита по љубави к слободи која је одушевљава.

Могућно је и победити је и разбити, или је за неко време и заробити, али она јарам на скоро збацује. Они сами себе пореде с трском коју олуја по земљи простре, али која се сама дигне, чим ветар дувати престане. Тога ради у њих нема војничких места; они хоће да сами собом буду обрана републике; никад не пристају да њихови краљеви градове зидају, јер зебу да ће краљеви градове употребити мање да их бране, а више да их гњаве. Земља је њихова са свим отворена, осим два или три погранична места, тако да ако се, у рату грађанском или с ту-

---

[1] Пољски то значи заједнички, општи, па по том државни. Пр.

ђинцима, догоди да они хтедну да се ушну да опсаду издрже, онда треба на брзу руку подизати утврђења од земље, оправљати старе полу-порушене зидине, чистити ровове готово засуте, и то се још и не посвршује све онда кад непријатељ варош заузме.

Народна војска није непрестано на коњу да земљу чува; она јаше само по одлуци Дијете, или, по некад, кад је опасност ванредна, и по простој заповести краљевој.

Редовно чува Пољску војска, која се о трошку републике увек држи, и њу чине две војске под два различита велика ђенерала: прва је војска у Пољској, и та треба да има тридесет и шест хиљада људи; друга је пак у Литви, и та треба да броји дванаест хиљада људи. Два велика ђенерала независни су један од другога; њих, истина, поставља краљ, али о својим пословима они подносе извештаје само републици, а власт им је над војском велика. Пуковници су неограничени господари својих пукова, а њихово је да их издржавају како знају и да се старају за њихову плату; али како сами ретко кад добијају што им је одређено, они пустоше земљу и упропашћавају тежаке, да би само задовољили своју и својих војника грабљивост. Господа пољска иду на војску с већом величанственошћу него у варош; чадори су им лепши него куће. У коњици, која чини две трећине војске, само су племићи, и та је војска на гласу по лепоти коња, по богатству одела и оправе коњске.

Гарда се дели на хусаре и панцираше, и они нарочито иду увек водећи више слугу, с коњима у поводу, искићеним уздама на колајне, сребром окованим, са седлима везеним, с облучјем и стременима позлаћеним, који пут од сребра скованим, са великим хашама до копита, по турскоме начину, јер се Пољаци у величању угледају на Турке колико год могу.

И колико је коњица тако сјајна и накићена, толико је пешадија отрцана, зло одевена, рђаво наоружана, без униформе и без ичега једноликог; барем је така била до пред 1710. Њихови пешаци личе на

скиталице Татаре, и за чудо су свикли да подносе глад, зиму, умор и све ратне терете.

Карактер старих Сармата, предака пољских, још се види у војницима пољским: и сад је тамо стеге онако исто мало, и сад они нападају са жестином, и сад онако лако обрћу у бегство, а после се опет у борбу враћају, и сад се онако исто страсно сече и коље после добивене победе.

У почетку је краљ пољски сам себе заваравао да ће се ове две војске тући на његовој страни, да ће народна војска пољска устати на оружје кад он заповеди, и да ће сва та сила, кад се удружи са његовим Сасима и са његовим савезницима Русима, чинити гомилу пред којом се малени број Шведа неће смети ни помолити. На једанпут он смотри да му сва та помоћ изостаје зато баш, што је он почео предузимати кораке да је сву у једно скупи.

Навикнут на неограничену власт у наследним земљама својим, он се, може бити сувише, уздао да ће и Пољском моћи управљати као Саском. Прве почетне мере његове владе напшле су на незадовољство; први његови поступци раздражили су странку која се противила његову избору, а отуђили су му све остале. Гунђало се у Пољској, што се вароши пољске напуњише саским гарнизонима а границе војском; и пошто је народ овај више пекло како ће да очува своју властиту слободу него-ли како ће да напада на суседе, то се није сматрало као корисно по републику што је краљ Август упао у Ливонију и отворио војну против Шведске: тако је тешко слободан народ о правим његовим интересима обманути. Како је њихова земља са свију страна отворена, Пољаци су знали да ће их краљ шведски гулити, ако рат, на који они нису пристали, буде несрећан, а да ће их њихов краљ притегнути, ако буде срећан, јер ако он завлада Ливонијом, као што већ влада Саском, он ће Пољску обухватити са те две земље. Имајући тако да бирају или да их притегне у ропство краљ којега су изабрали, или да их пустоши Карло XII, на правди увређен, они сви

само гракнуше против рата, за који им се чинило да се објављује више њима него-ли Шведима; Саси и Руси изгледаху им само као оруђа њихових окова. И кад на скоро видеше како краљ шведски преврће све што пред собом десп и како се с победном војском упутио усред Литве, они сви групуше против свога владаоца, у толико слободније што је он био несрећан.

Литва је онда била подељена на две странке; пред једном је био кнез Сапјеха, а пред другом Огински. Те две странке беху почеле личним распрама, па су, мало по мало, дотерале до грађанског рата. Уз краља шведског пристаде кнез Сапјеха, и како Огинскога Саси не помогоше како ваља, странка му се распаде. Победилац је прилично растурио литавску војску, коју су ти немири и немање новаца свели на веома мален број. Оно што је још држало уз краља пољског растурено је било у мала одељења бегунаца, која тумараху по селима, издржавајући се грабежем. У Литви Август није имао да види ништа друго ван немоћи својих људи, мржње својих поданика, и непријатељске војске пред којом је био краљ победилац, млад, увређен и неумољив.

У Пољској је доиста било војске, али место да је та војска бројала тридесет и шест хиљада људи, како пише у закону, није у њој било више од осамнаест хиљада, па је и то било и рђаво плаћено и рђаво наоружано, и поврх тога још ђенерали нису знали куда да окрену.

Краљу би било поможено да заповеди племићима да пођу за њим, али није смео да се изложи непослушности, којом би се слабост његова сувише обелоданила, а тиме, разуме се, и умножила.

У таквоме нереду и неизвесности, сва војводства краљевине заискаше од краља Дијету, са свим као у Енглеској, где у тешким приликама сва тела земаљска шаљу краљу адресе и моле га да сазове Парламенат. Августу је више требала војска него-ли Дијета, на којој се претресају дела краљева. Међу тим сазивање се Дијете није могло обићи, да се народ не

би огорчавао до крајњости, и с тога се Дијета закаже за дан 2 декембра 1701. Краљ брзо опази да у тој Дијети Карло XII има барем толико моћи колико и он сам. У потаји су с краљем шведским држали сви који су били уз Сапјеху, уз Љубомирскога, и пријатеље њихове, уз крунског благајника војводу Лечинског, који је добио од Августа све што је имао, и уз кнезове Собјеске.

Најзнатнији приврженик и најопаснији непријатељ што га је краљ пољски имао беше кардинал Рађејовски, архибискуп од Гњезна, примат краљевине и председник Дијете. То је био човек пун извијања и замршености у свом пословању. Њиме је потпуно управљала једна амбициозна жена, коју су Шведи прозвали госпођом кардиналовицом, и она га је једнако гурала у сплетке и међу незадовољнике. Њега је најпре поставио за бискупа у Вармији и за подканцелара краљевине претходник Августов краљ Јован Собјески. Рађејовски је тада био само бискуп, а још није био кардинал, па је милошћу тога истога краља добио и кардиналство. То му је достојанство отворило пут за примата, и тако је у себи саставио све што поштују људи, па му је много којешта могло поднети олако.

После смрти Јована Собјеског, Рађејовски покуша да за краља протури Јакова Собјеског, сина Јованова, али је мржња на оца била толико бујна, да се то није могло извести. Онда се кардинал примат удружи с француским послаником, опатом Полињаком, да круну добије кнез Конти, који заиста изабран буде. Али војска и новци саски надвалише те његове преговоре; он се, на послетку, приклони странци која круну даде кнезу бирачу саском, очекујући с нестрпљењем прву прилику где ће народ с новим краљем завадити.

Кад нађоше победе Карла XII, заштитника Јакова Собјеског, по том грађански рат у Литви и општа узбуна свију духова против краља Августа, кардинал примат поче мислити да је дошло време кад се Август може вратити у Саску, а кад се пут на престо

може опет отворити спну краља Јована Собјеског. На тога краљевића Пољаци су пре мрзили за права Бога, а од кад омрзоше краља Августа, он им поста миље и наслада; али он тада још не смејаше да помишља на тако велики преврат, за који, међу тим, кардинал неосетно полагаше основице.

Прво се начини да хоће да краља с републиком измири. Разашље расписе, привидно задахнуте духом слоге и милосрђа, познате и отрцане замке у које се људи, у осталом, вечито хватају; краљу шведском напише писмо пуно топлине, у ком га приклиње да да̂ мир Пољској и њену краљу у име онога кога сви хришћани под једнако обожавају. Карло XII више одговори намерама него-ли речима кардиналовим: он остане у великоме војводству Литви са својом победном војском, објављујући да неће да спречава скупштински рад; да војује на Августа и на Сасе а не на Пољаке; да ни у сну не мисли да напада републику, пошто је рад да је притиска ослободи. Та писма и ти одговори били су за јавност. Дијета се кретала по ономе што су углављивали тајни зборови код кардинала и изасланици који су непрестано крстарили међу кардиналом и грофом Пипером. Она предложи да Карлу XII пошље посланство, а од краља једногласно поиште да Русе више не позива на границу и да врати кући саску војску.

Несрећа је Августова хтела да се већ затекло било извршено све оно што је Дијета од њега тражила. Савез с Русима, у потаји закључен у Бирзену, постао је исто онако узалудан као што је у почетку изгледао страшан. Не могаше се ни помислити на шиљање педесет хиљада Немаца цару у помоћ, што он беше обећао да у Немачкој скупи. Цар опет, опасни сусед пољски, није хитао да из петних жила тада подупире разривену краљевину, од које се неком комаду и он надао. Он само пошље у Литву двадесет хиљада Руса, који онде начине више зла но Шведи, јер су испред победилаца свуда бежали, а земље су пољске пустошили, тако да су се у појединим четама исповраћали кући, кад измичући испред ђенерала

шведских нису имали више шта да пљачкају. А кад је краљ Август видео остатке саске војске после пораза на Риги, сам их је послао у Саску, да презиме и да се попуне, не би ли та жртва, ма да му је била преко воље, повратила му раздражени пољски народ.

Рат се тада преврте у интриге. У Дијети је било готово толико странака колико војвода; једног су дана у њој били најјачи интереси краља Августа, сутрадан за њих нико није хтео ни да чује. Свак се дерао тражећи правде и слободе, али нико није знао шта је то, управо, правда и слобода; и време се проводило замршујући сплетке иза леђа а говорећи крупне речи пред народом. Дијета није знала ни шта хоће сама, ни шта треба да чини. Никада готово велики зборови нису у грађанским нередима могли на добро да упуте, зато што су у тим приликама смутљивци обично насртљиви, а људи су поштени снебивљиви. Дијета се у нереду растури 17 фебруара 1702, после три месеца интрига и неодлучности. Сенатори, тј. војводе и владике, остадоше у Варшави. Пољски Сенат има права да доноси привремене законе, које Дијета скоро свагда потврђује: то представништво, мање бројем а вичније пословима, радило је с мање нереда, и одлучивало је брже.

Они одлуче да се изашље краљу шведском посланство, о ком је било речи у Дијети, да се народна војска позове на оружје и да буде за сваки случај готова; по том издаду више наредаба да би умирили нереде у Литви, а још више, да би умањили власт свога краља, и ако је овај био мање страшан но Карло.

На тај начин Августу је било милије да му непријатне законе прописује победилац него да то чине његови поданици. Он смисли да од краља шведског потражи мир и да с њим склопи тајни уговор. Корак је тај ваљало сакрити од Сената, који се краљу чинио као непомирљивији непријатељ. Посао је био врло нежан; краљ се поузда у грофицу од Кенигсмарка, Шветкињу од велике породице, с којом је краљ тада имао веза́. Њен је брат познат по својој несрећној смрти, а њен је син у Француској био заповедник војске с ве-

лпким успехом и славом. Чувена у свету по своме духу и по својој лепоти, ова је жена могла обезбедити успех преговорима боље него ма какав министар; осим тога, она је у државама Карла XII имала добара, и дуго је време била на његову двору, те је имала најзгоднијег изговора да оде да се састане с тим владаоцем. Она, дакле, оде у стан шведски у Литву, и обрати се прво грофу Пиперу, који се затрчи те јој одмах обећа аудијенцију у свога господара. Међу врлинама које су грофицу чиниле једном од најпријатнијих особа у Европи, она је имала и тај чудновати дар да говори језике земаља у којима никада била није са таквом нежношћу као да је онамо рођена; каткада јој је чак угодно било и да пише француске стихове, који би могли поднети као посао каквога урођеника из Версаља. И Карлу XII саставила је она стихове које не треба да историја мимоиђе. У њима је извела богове басне, који сви хваљаху различите врлине Карлове; они су се свршавали овако:

Enfin chacun des dieux, discourant à sa gloire,
Le plaçait à l'avance au temple de mémoire:
Mais Vénus ni Bacchus n'en dirent pas un mot.[1]

Али код такога краља као што је био краљ шведски, сав дух и све милине осташе јој узалуд: он никако не хте да је види. Она стаде увек излазити му на пут, онамо куда би он изјахао у честим шетњама својим. И заиста га једанпут сусрете на стази веома тескобној; чим га је спазила, сиђе са каруца; али је краљ поздрави, не проговоривши с њоме ни речи, обрте коња, и врати се онога часа. И тако је грофица од Кенигсмарка понела с пута једино задовољство да може мислити како се краљ шведски боји само ње.

Краљу пољском није онда остајало ништа друго но да се преда Сенату. Преко војводе од Маријенбурга учини му он два предлога: један, да му се стави

[1] Сви богови, говорећи у славу његову, унапред га стављаху у храм спомених: само Венера и Бах о њему не рекоше ни речи.

на расположење војска земаљска, којој ће он својим новцем две четврти унапред исплатити, и други, да му се допусти повратити у Пољску дванаест хиљада Саса. Одговор кардинала примата био је онако исто опор као и отказ краља шведског; он одговори војводи од Марнјенбурга, од стране Сената, да је одлучено да се Карлу XII пошље посланство, и да краљу не светују да враћа Сасе.

Овако притешњен, краљ је рад био да барем сачува спољни изглед краљевске власти. Он пошље једнога свога дворанина да нађе Карла и да се од њега извести хоће ли Његово Шведско Величанство да прими и како би примило посланство краља, господара његова, и републике. На несрећу заборави да за тога дворанина изишту од Шведа пасош. Место да му да̂ аудијенцију, краљ га шведски уапси, рекавши да он мисли примити посланство од републике, али не од краља. Таково кршење међународнога права могло је бити допуштено само по закону јачега.

И онда Карло остави за собом гарнизоне у понеким варошима Литве, па пође напред преко Гродна, вароши која је у Европи позната по дијетама што се у њој држе, али која је и рђаво утврђена и рђаво сазидана.

Неколико миља с ону страну Гродна, сретне краљ посланство републике, у ком је било пет сенатора. Они потраже прво да им се удеси церемонија, краљу са свим непозната. Захтевали су да се република титулише превисоком, да се пред њих пошљу краљевске каруце и сенатори. Одговорено им би, да ће се република титулисати светлом а не превисоком; да се краљ каруцама никад не служи; да он уза се има много официра, али да сенатора нема ни једног; да ће се пред њих послати један ђенерал поручник, и да они ваља да дођу на својим коњима.

Карло XII прими их под својим чадором, с неком врстом војничке свечаности. Они су говорили с великом штедњом и нејасно; видело се да се боје Карла XII; да не маре за Августа, али да их је стид да по туђој заповести скидају круну с главе краљу

којега су они сами изабрали. И тако не свршише ништа, и Карло XII им јасно наговести да ће он свршити у Варшави.

Пред Карлом је ишао манифест његов, којим су кардинал и његови привржениции Пољску за осам дана поплавили. Тим списом је Карло позивао све Пољаке да своју освету удруже са његовом; настојавао је да их увери како су његови и њихни интереси једни исти, а у ствари они су били веома раздвојени: али је манифест примљен с врло дубоком збиљом, због тога што га је подржавала једна велика странка, што је Сенат био збуњен, и што се освојилац примицао. Ваљало је примити Карла за заштитника, јер је он хтео да то буде, и јер је још била срећа, ако би се он само тиме задовољио.

Сенатори, који су били Августу противни, објавише манифест отворено пред очима његовим; оно мало што му оста верно задовољи се ћутањем. А најпосле, кад сазнаше да се Карло дугачким маршевима приближује, сви се у забуни почеше спремати да одлазе: кардинал оде први из Варшаве, а остали почеше бежати како је који могао да стигне, једни, да би у својим земљама чекали свршетак, а други, да би и своје пријатеље раздражили. Уз краља остадоше само посланици немачког и руског цара, папин нунције и неколико владика и војвода који су с њим лично били везани. Ваљало је и њему бежати, а још ништа не беше одлучено за његове интересе; зато се он пожури да пре поласка сазове на саветовање оно мало сенатора који су још Сенат представљали. Ма колико да су му ти људи били одани, они су опет били Пољаци; и они су сви имали тако велику одвратност спрам саских војника, да му нису смели допустити да их за своју одбрану доведе више од шест хиљада, па и за тих шест хиљада одлучише да треба да се ставе под команду великога пољског ђенерала и да се морају вратити кући чим се мир закључи. Што се тиче оружане силе земаљске, све му ставише на расположење.

С таким свршетком остави краљ Варшаву, сувише слаб спрам својих непријатеља, мало задовољан са својом властитом странком. Одмах објави општи позив за скупљање војске народне и редовне, које су већ биле само голо име. Литву су држали Шведи, и отуда се није имало шта очекивати. Војска пољска беше спала на врло мален број, и нити је имала оружја, ни потребâ, ни добре воље. Највећи део племићâ, поплашен, не знајући шта ће, или нерасположен, не хте се маћи из својих имања. Узаман је краљ, на основу закона државних, претећи казном смртном, наређивао свима племићима да јашу коње и да пођу за њим; паста питање да ли га треба слушати. Његово је главно уздање било у војсци његове бирачке области саске, где је влада била са свим неограничена, те није било бојазни од непослушности. И он је у потаји био поручио дванаест хиљада Саса, који ступаху што се могаше журније; још је наредио и да му се врати осам хиљада што их беше обећао цару немачком у војни противу Француске и које је, због невоље што га снађе, опозивати морао. Ако би толике Сасе у Пољску увео, раздражио би против себе све духове, погазио би закон и властите своје странке који му је одобравао да уведе само шест хиљада; али је он знао добро да се нико не би смео жалити, ако би он победио, а да му се у случају пораза не би опростило ни што је довео шест хиљада. Докле су му војници, чета по чета, долазили, и докле је он ишао из војводства у војводство, да сабира племиће који су му верни остали, и краљ шведски стиже пред Варшаву, 5 маја 1702. Врата му се отворише на први позив. Он гарнизон посла кућама; грађанску гарду растури, страже свуда распореди, а становницима нареди да оружје предаду; али задовољивши се тим разоружањем и не хотећи их дражити, потражи од њих намета само сто хиљада динара. Краљ Август је тада у Кракову купио своју војску, и зачуди се кад види да тамо једнога дана дође и кардинал примат. Може бити да је овај човек рад био да до свршетка сачува правилност свога карактера, те да свога краља

истера са свима спољним знацима поштовања. Он краљу нагове сти да се краљ шведски показује расположен за паметан споразум, па понизно заиште допуштење да отиде до краља. Август одобри што закратити није могао, тј. слободу да се против њега ради.

Кардинал примат одмах појури да види краља шведског, пред којега, дотле, никако није смео изаћи. С тим се владаоцем састане у Праги, код Варшаве, без оне параде с којом су били примљени посланици републике. Освојилац је имао на себи капут од грубе плаве чохе, с дугметима од позлаћена бакра, дугачке чизме, бивоље рукавице до лаката, а беше у соби без тапета, где се налажаху још и војвода од Холштајна, његов зет, гроф Пипер, његов први министар, и више ђенерала. Краљ крочи неколико корака на сусрет кардиналу; поведоше разговор стојећи за једно четврт сата, и Карло га закључи, рекавши гласно: „Пре него што Пољаци другога краља изберу, од мира нема ни помена.“ Кардинал је такав одговор и очекивао, и он га објави свима војводствима, уверавајући све како му је то ванредно неповољно, али у исто време и како се нема куд и како је неопходно да се победиоцу учини по вољи.

После тога, краљ пољски није могао сумњати да му престо ваља сачувати или изгубити једним бојем; за тај велики прелом он беше спремио све што му је могло бити од помоћи. Све саске трупе његове беху са саских граница приспеле; племићи из војводства краковскога, где се и сам налазио, долажаху гомилама, нудећи му службу; он сам опомињаше свакога свога племића на положену заклетву, а они му обећаваху да ће за њ пролити и последњу капљу крви. Ослонивши се на њихову помоћ и на војску која се звала **крунском војском**, он први пут пође собом да потражи краља шведског, и на скоро сазна да се и он кренуо на Краков.

Два краља се сусретоше 13 јула, на једном пространом пољу код Клисова, међу Варшавом и Краковом. Август је имао близу двадесет и четири хиљаде људи; у Карла није било више од дванаест хиљада.

Борба се поче топовском ватром. У првом топовском плотуну који опалише Саси, топовско тане удари у слабине војводу од Холштајна, заповедника каваљерије шведске, млада кнежевића пуна храбрости и врлине. Краљ упита је ли мртав; казаше му да јесте. Не одговори ништа; неколике му се сузе скотрљаше низ образе; покри лице рукама за тренутак; па се онда, на једанпут, пустивши коњу узде, залете усред непријатеља, а гарда му за њим.

Краљ пољски учини све што се могло очекивати од владаоца који се борио за своју круну. Он је собом, трипут, водио своје чете у напад, али су се онда с њим борили само Саси; Пољаци, десно крило његове војске, прскоше куд који чим је почео бој, једни од страха, а други што нису хтели да се боре. Надмоћни углед Карла XII претеже; он доби потпуну победу: оста њему у рукама непријатељски стан, и заставе, и Августова војна каса. И не устави се на бојном пољу, него крене одмах ка Кракову, гонећи краља пољског који је испред њега бежао.

Грађани Кракова имали су толико смелости, да су пред победником врата затворили. Он нареди да се обију. Гарнизон се није усудио ни да једну пушку опали; потерају га бичевима и штаповима до замка, где заједно с њима и Карло уђе. Један једини артиљеријски официр усуди се да пође са фитиљем к топу да га опали, Карло потрчи к њему, и отме му фитиљ из руке: заповедник паде пред Карлом на колена. Три шведска пука вољно се распоредише грађанима у станове, а варош би уцењена на намет од сто хиљада талира. За губернатора се вароши постави гроф Стајнбок, и он, кад чује да је благо сакривено у гробовима краљева пољских, у цркви Светога Николе у Кракову, нареди да се ти гробови отворе: у њима се нађоше само црквени накити од злата и од сребра, од којих нешто узеше, и Карло XII још посла цркви некој у Шведској један златан путир. И да је чега било што би се могло одупрети ужасу оружја његова, ово би заиста дигло на њ Пољаке католике.

Изиђе из Кракова с тврдом намером да краља Августа без одмора гони. На неколико миља од вароши, падне му коњ те Карло сломи бутну кост; морали су га у Краков вратити на носилима, и ту је остао у постељи шест недеља на нези хируршкој. Тај догађај набави времена Августу да дахне душом. Он одмах пусти глас по Пољској и по Немачком Царству да је Карло од свога пада умро. Лажни тај глас, у који се неко време веровало, запрепасти и баци свакога у недоумицу. У томе кратком времену краљ Август скупи у Маријенбургу и по том у Љубљину све сталеже краљевине, које је био сазвао у Сандомир. Ту се скупила грдна гомила; мало које војводство да није хтело да ту буде представљено. И краљ задоби на ново расположења у људи, издашно трошећи новце, обећавајући и угађајући свакоме, што је краљевима неограниченим неопходно да стеку љубав, а краљевима изабраним — да се одрже. На Дијети се у скоро сазна да је неистинит глас о смрти Карловој, али се то огромно тело беше заљуљало, и оно се пусти путем на који је упућено: сви чланови се заклеше да ће своме владаоцу остати верни. Ето колико су дружине подложне променама! И сами кардинал примат, који се још једнако претвараше да је краљу Августу веран, дође у Љубљин на скупштину; пољуби краља у руку и не устручаваше се нимало да положи заклетву као и остали. У тој се заклетви говорило да није ништа предузимано и да се ништа предузимати неће противу Августа. Краљ одобри кардиналу да прву половину заклетве прећути, а на остало се кардинал закуне с поцрвенелим лицем. На тој се Дијети одлучи: да република Пољска издржава о свом трошку а за службу свога владаоца војску од педесет хиљада људи; да се Шведима остави шест недеља да се изјасне за рат или за мир, а исто толико кнезовима Сапјехама, који су први започели нереде у Литви, да дођу те да се краљу пољском за опроштај замоле.

Али док су се они то договарали, Карло XII се излечи од своје ране, па стане све пред собом претурати. Не попуштајући у својој намери да нагна По-

љаке да сами збаце свога краља, он сплеткама кардинала примата сазове нову скупштину у Варшави, те је оној љубљинској насупрот стави. Ђенерали његови напомињаху му да се тај посао и опет може отегнути, па се у томе одгађању и изгубити; да се међу тим Руси једнако војевању привикавају против чета које су остале у Ливонији и у Ингрији; да се онамошње честе борбе међу Шведима и Русима не свршавају свагда у шведску корист и да ће, може бити, морати ускоро и он сам тамо кретати се. Карло је био исто тако непоколебљив у својим одлукама као што је био у извршивању хитар, и он им одговори: „Нећу одавде „изаћи пре него што збацим краља пољског, па макар „педесет година остати морао."

Краљ остави Скупштину варшавску, да се беседама и списима бори против Скупштине љубљинске и да правдање свога пословања тражи у краљевинским законима, свагда двосмисленим, које је свака странка по својој вољи тумачила и који су вредили једино ономе који успе. Што се њега тиче, он умножи своју победну војску са шест хиљада коњика и осам хиљада пешака који му дођоше из Шведске, па се крене против остатка саске војске коју је тукао у Клисову и која се опет покупила и попунила, док је он због пада коњског у постељи лежао. Та војска му се све измицаше и повлачаше се према Пруској на северозапад од Варшаве. Река Буг беше између њега и непријатеља. Карло, пред својом коњицом, преплива реку на коњу; пешадија пође на више да тражи брод. Нађу на Сасе на једном месту које се звало Пултуск. Било их је на десет хиљада, а заповедник им је био ђенерал Стенау. У своме журном кретању, ни шведски краљ није повео више, уверен да би му и мањи број био довољан. Страх је од његова оружја био толики, да се половина саске војске разбегла чим се примакао, и не улазећи у борбу. Ђенерал Стенау се један тренутак држао добро са два пука; али одмах за тим занело је собом и њега опште бегство његове војске, која прште пре него што је побеђена била. Шведи су заробили до хиљаду људи, и поубијали су до шест

стотина, јер су више посла имали гонећи их него разбијајући их.

Августу остадоше само развалине његових Саса, свуда потучених, и он се брзо повуче у Торн, стару краљевску пруску варош на Висли, која је потпадала под заштиту Пољске. Карло се одмах почне спремати за опсаду. Краљ пољски нађе да ни ту сигурности имати не може, па се повуче и стаде трчати у она места Пољске где је још којега војника наћи могао и где Шведи још не бејаху продрли. Како је пак Карло у толиким брзим маршевима преливавао реке, како је јурио носећи своју пешадију на коњма за леђима коњаника, није могао пред Торн топова донети, и тога ради је морао чекати да му се морем из Шведске пошаљу.

Међу тим он заузме положај на неколико миља од вароши, а примицао се често врло близу утврђења, да би их испитао. У тим опасним шетњама просто одело које је он увек носио било му је од веће користи него што би се икад мислило; само то је било узрок те га непријатељи нису распознали, ни нарочито, лично њега, на гађање узели. Једнога дана примакне се он сувише близу с једним својим ђенералом, по имену Ливеном, који је на себи имао плаву хаљину оперважену златним ширитима. Краљ се побоји да ђенерал сувише у очи не падне, па му заповеди да стане њему за леђа, следујући великодушности која му је тако својствена била, да му чак ни на ум није падало како свој живот излаже очевидној опасности, само да спасе подаников. Ливен се сувише касно сетио да је погрешио што је обукао хаљину која пада у очи, и да тиме излаже и оне који су с њиме били, али, бојећи се он за краља, где био да био, предомишљаше се да ли да краљевој понуди следује или не; краљ га ипак, у том разговору, узме за руку, па стане преда њ, и заклони га. У тај исти мах пукне топ с бока и, на место мртва, обори ђенерала на ономе истом месту, које је краљ тога истога тренутка тек био оставио. Што је тај човек погинуо са свим чисто наместо њега и као зато што га је он рад био спасти, не

мало је допринело да га утврди у мишљењу о неограниченој судбини, у мишљењу у коме је свега века остао, па га је то наводило на мисли да га судбина чува за неке много веће ствари, кад га заклања тако чудновато.

Све му иђаше за руком; једнака срећа служаше како његово преговарање тако и његово војевање. Он као да је био присутан у целој Пољској, јер је његов велики маршал Ренскјелд, са великом војском, боравио у средини те земље. Скоро тридесет хиљада Шведа под различитим ђенералима беху растурени на руским границама, северно и источно, и устављаху навале из свега Царства Руског; Карло се сам налажаше на западу, на другом крају Пољске, водећи собом језгро војске своје.

Краљ дански не мицаше се с места, везан уговором од Травендала, који због немоћи прекршити не могаше. Пун смотрености, овај монарх не усуђиваше се ни да дâ јава нерасположењу које је осећао, гледајући шведскога краља тако близу својих држава. Још даље, у правцу југозапада, међу рекама Елбом и Везером, отворало је још овоме освајачу врата Саске и Немачког Царства војводство Бремен, пуно јаких гарнизона, последње земљиште старих шведских освојења. И тако је од Германског Океана па до близу ушћа Дњепра, преко целе ширине Европе, и по том до врата Москве, све било упрепашћено, очекујући за се читав преврат ствари. Лађе шведске, господарећи Морем Балтичким, преношаху у Шведску заробљенике из Пољске. А Шведска, са свим спокојна усред овако огромнога покрета, наслађаваше се на дому најпотпунијим миром и уживаше у слави свога краља без икаквих терета, јер су побеђени плаћали и издржавали војску краљеву.

И докле је север овако мировао пред оружјем Карла XII, град Данциг усуди се да му нешто преко воље учини. Четрнаест фрегата и четрдесет лађâ превозницâ довођаху краљу помоћ од шест хиљада људи и топове с муницијом за довршетак опсаде града Торна. Ваљало је да све то уз Вислу оде к Торну. На ушћу Висле је Данциг, варош слободна и богата, која у

Пољској заједно са Торном и Елбингом ужива оне исте повластице које у Немачкој уживају царске вароши. На ту слободу нападали су једни за другим и Данци и Шведи и неколики владаоци немачки, и она је одржала се само ради тога што су све те државе биле једна спрам друге суревњиве. Гроф Стајнбок, ђенерал шведски, сазове магистрат од стране краљеве и затражи да се војска и нешто муниције пропусти. По несмотрености, обичној у оних који преговарају са јачима од себе, магистрат не смеде ни да усвоји ни да одбије на чисто тај предлог. А ђенерал Стајнбок набави силом више него што је тражио; још потражи од вароши намет од сто хиљада талира, којим је плаћен несмотрени отказ. И кад је, на послетку, пред Торн стигла помоћ с топовима и муницијом, отпоче се опсада 22 септембра.

Губернатор тога места, Робел, бранио га је месец дана са пет хиљада људи у гарнизону. На крају тога времена би принуђен да се преда на милост; војнике му као заробљенике отпратише у Шведску. Робела изведоше без оружја пред краља. Не пропуштајући никада прилику да у непријатеља заслузи пошту ода, краљ пружи из своје руке мач губернатору, учини му знатан поклон у новцу, и пусти га кући на реч. Али варош, малена и сиромашна, би осуђена да плати четрдесет хиљада талира, намет за њу претеран.

Елбинг, подигнут на једном рукаву Висле од тевтонских витезова, налазећи се тако исто под заштитом Пољске, не умеде се користити погрешком Данцижана. Тај се град сувише предомишљао да ли да пропусти војску шведску, и за то је био оштрије кажњен него Данциг. Карло уђе у Елбинг 13 декембра, са четири хиљаде људи и с бајонетом на пушкама. Поплашени становници простреше се по улицама на колена, молећи за милост. Карло заповеди да се сви разоружају, намести војнике у станове грађанима, па онда сазва магистрат и заиска намет од двеста хиљада шездесет талира. У вароши се налазило двеста топова

и четири стотине миљарâ[1] барута, што такође заузе. Не би толико добио ни да је у боју победио. Сви ови успеси били су само знаци да ће Август ускоро бити збачен с престола.

Чим се кардинал заклео своме краљу да против њега ништа предузимати неће, отишао је из оних стопа на скупштину у Варшаву, непрестано мир за изговор узимљући. Кад је стигао, говорио је само о слози и о послушности, али су га пратили војници доведени с имања његова. На послетку скине образину, и у име скупштине објави да је Август, кнез бирач саски, неподобан да круну пољску носи. Једногласно се закључи да је престо пољски упражњен. Воља краља шведскога, а по томе и ове Дијете била је да се краљевићу Јакову Собјеском дâ престо оца му Јована Собјеског. Јаков Собјески је у тај мах боравио у Бреславп у Шлезији, нестрпљиво очекујући круну оца свога. Баш кад се бавио у лову са својим братом краљевићем Константином, на једанпут из неке шуме изађе изненада тридесет саских коњаника, посланих тајно од краља Августа: они опколише оба краљевића и одведоше их без отпора. На путу су справни били коњи за смену, на којима их одмах одведу у Липско (Лајпциг) где их затворише под најтврђим надзором. Овим се поступком побркаше рачуни Карла, кардинала и варшавске скупштине.

Случај се често игра с крунисаним главама, и готово тога истога времена краљ Август у мало што сам не би заробљен. На три миље од Кракова, он се налазио за трпезом, уздајући се у једну стражу, истакнуту мало даље, кад се изненада указа ђенерал Ренскјелд, који је ону стражу заузео. Краљ пољски једва је доспео да сам једанаести на коња узјаше. Ђенерал Ренскјелд га је јурио четири дана, непрестано на скоку да га ухвати сваки час. Краљ је бежао до Сандомира, и ђенерал га је непрестано гонио; и ту се краљ спасао само ванредном срећом.

[1] Миљар је хиљаду фуната (литара). Пр.

За све то време странка се краља Августа понашала према странци кардиналовој као према издајници отаџбине, а ова је друга то исто њој враћала. Крунска војска је била подељена међу те две странке. Август је, на послетку, био принуђен да прими помоћ руску, кајући се што се и раније није тамо обратио: сам је час трчао у Саску, где су му извори били до дна исцрпени, час се опет враћао у Пољску, где нису смели да га служе. А на другој је страни шведски краљ, спокојан и победоносан, у ствари краљевао у Пољској.

Колико је у духу Карла XII претезала величина душе, толико је у грофа Пипера претезала политика. Овај последњи предложи једанпут своме господару да за се узме круну пољску. Он му стане представљати како је то лако извршити, с војском победоносном уз једну моћну странку у срцу краљевине која је већ била покорена; он га стане наводити на искушење и називом браниоца вере јеванђеличке, који је частољубивости Карловој веома ласкао; он му је говорио како је лако учинити у Пољској оно што је Густав Ваза учинио у Шведској, установивши лутеранство, којим би се поломили ланци народу, данашњем робу племићâ и поповâ. Карло је у један мах осетио искушење; али је његов идол била слава, и он њојзи жртвова своје интересе и задовољство што би га имао кад би Пољску од папе преотео. Он одговори грофу Пиперу да му више ласка да даје него да узима краљевине, а смешећи се дода: „Ви сте рођени да будете министар каквога италијанског владаоца.“

Још се Карло налазио близу Торна, у ономе крају краљевине Пруске који припада Пољској. Одатле је посматрао шта се ради у Варшави, а задавао је поштовање и суседним државама. Краљевић Александар, брат двојице Собјеских што су у Шлеској заробљени, дође к њему да потражи да их освети. Карло му обећа тим лакше што је и сам имао обичај светити се, а мислио је да је то лако, али нестрпљив да Пољској да краља што пре, он предложи Александру да он заузме престо од којега је судбина тако упорно одва-

јала његова брата. Није ни помишљао на отказ. Краљевић Акександар му објави да ни за што на свету не би могао пристати да се користи несрећом брата свога. И краљ шведски, и гроф Пипер, и сви његови пријатељи, а нарочито Станислав Љешчински, млади познањски војвода, наваљиваху на њ да круну прими, али се он поколебати не хте. Околни су се владаоци чудили слушајући о томе нечувеном отказу и нису знали коме више да се диве, да ли краљу шведском који у двадесет другој години даваше, или краљевићу Александру који не хоћаше да прими круну пољску.

КЊИГА ТРЕЋА

Станислав Љешчински изабран за краља пољског. Смрт кардинала примата. Уметно повлачење ђенерала Шуленбурга. Одлична дела царева. Основање Петербурга. Бој на Фрауенштату. Карло улази у Саску. Мир уговорен у Алтранштату. Август се одриче круне и уступа је Станиславу. Ђенерал Паткул, пуномоћник царев, баца се под точак и растрже на четврти. У Саској Карло прима посланике свију владалаца, а сам се креће у Дрезду, да се види с Августом пре него што пође.

Скупштина варшавска беше у тај мах послала младога Станислава Љешчинског, посланика, да краљу пољском поднесе извештај о многим спорним питањима, која су се појавила пошто је извршена отмица краљевића Јакова. Станислав је имао срећну физиономију, пуну смелости и благости, с изгледом искрености и поштења, највећом од свију користи које спољашњост доноси пошто она речима даје више притиска него и сама речитост. Карла зачуди смисленост с којом је он говорио о краљу Августу, о скупштини, о кардиналу примату и о различитим интересима што су Пољску раздвајали. Краљ Станислав учинио ми је част да ми сам исприча како је латински рекао краљу Карлу: „Како да извршимо избор кад су заробљена оба краљевића, Јаков и Костантин Собјески?“ и како му је Карло одговорио: „А како ћемо ослободити републику, „ако избор не извршимо?“ Једина радња која је Ста-

нислава избацила на престо био је тај разговор. Карло је разговор отезао с нарочитом намером, да боље позна младога посланика. Чим је разговор свршио, рекао је на глас да никада није видео човека тако подесна за измирење свију странака. Није пропустио да одмах разбере каквога је карактера војвода Љешчински. Знао је да је он пун храбрости, да је свикао свакој неприлици, да вазда спава на некаквој сламњачи, не тражећи од момака за се никакве дворбе, да је био умерен како је у томе климату ретко ко, да је био штедљив, да су га подчињени му племићи обожавали и да је он једини, може бити, од све господе у Пољској имао по некога пријатеља онда кад су све везе постојале само по интересима или по политици. Пошто је тај карактер на њ сама опомињао, Карло се одлучи коначно. После конференције он рекне јасно: „Ево човека који „ће вазда бити мој пријатељ“, и на скоро се позна да су те речи значиле: ево човека који ће бити краљ.

Кад је примат пољски сазнао како је Карло XII именовао војводу Љешчинског, готово онако као Александар Абдолонима, дотрчи краљу шведском, с намером да га склони да ту одлуку промени. Примат је рад био да се круна да̂ једноме Љубомирском. „Али шта „имате против Станислава Љешчинског?“ рече освајач. — „Господару, одговори кардинал, сувише је млад.“ Краљ одговори опоро: „Па он је скоро мојих година“, окрене леђа кардиналу и одмах пошље грофа Хорна да обзнани скупштини варшавској да избор краља сврши за пет дана и да би требало изабрати Станислава Љешчинског. Гроф Хорн̂ стигне 7 јула, а дан избора утврди за 12 јул, као што би наредио премештај каквога батаљона. Пошто су му тако плодови толиких његових интрига преотети, кардинал примат се врати у скупштину, где узмути све, да би само осујетио избор у коме он никаква учешћа није имао; али краљ шведски дође собом инкогнито у Варшаву, и нико није смео писнути. Све што је примат могао учинити, било је да се не нађе на избору. Он се ограничи на узалудну неутралност, не могући се победиоцу опирати, а не хотећи га потпомагати.

Кад дође субота 12 јула, дан одређени за избор, скупише се у три сата по подне на Колу, пољу за тај посао одређеном: наместо кардинала примата дође да председава бискуп познањски. С њим дођоше и племићи, његови једномисленици. Гроф Хорн и још два друга ђенерала дођоше на седницу јавно, да на њој буду као ванредни посланици Карлови код републике. Седница је трајала до девет сати у вече; бискуп познањски закључи је огласивши у име Дијете Станислава за краља пољског: све капе полетеше у вис, и кликовање оних који су се радовали загушивало је вику противникâ.

Кардиналу примату и осталима који су хтели да остану неутрални није ништа помогло што нису на избор дошли: ваљало им је сутра-дан свима доћи новоме краљу на поклоњење, и највећа им је досада била што су га морали пратити у стан краља шведскога. Овај владалац учини владаоцу, који његовом вољом тек беше постао, све почасти које краљу пољском припадају, и да би се његову новом достојанству више вредности дало, одреди му војске и новаца.

Из Варшаве Карло XII пође одмах на посао, да доврши освојење Пољске. Војсци је својој био наредио да се нађе пред Лавовом, престоницом Великога Војводства Руског, местом знатним самим по себи, а још више по богатству нагомиланом у њему. Мислило се да ће за освојење требати петнаест дана, због утврђења која је краљ Август онде био начинио. Освајач поче опсаду 5 септембра, а сутра-дан узе место на јуриш. Ко се год успротивио, дође под мач. Победивши и заузевши варош, војска се не растури у плен, ма да се толико говорило о лавовскоме благу, него се на великоме тргу постави у бојни ред. И што је било остало од посаде, ту дође те се предаде као ратни заробљеник. Краљ објави трубом, да становници сви у којих би било ствари краља Августа или присталица његових донесу сами до мрака све што имају, и да ће смрћу бити кажњен ко тако не учини. Наредбе су биле тако издане да је мало ко смео не послушати:

пред краља донесоше четири стотине сандука сребрнога и златнога новца, посуђа и скупоцених ствари.

Готово истога тога дана би обележен и почетак владе Станислављеве догађајем са свим другојачијим. Неколики послови, који се нису могли свршити без њега, принудише га да остане у Варшави. С њим су били мати му, жена и две кћери; његов нови двор чинили су кардинал примат, бискуп познањски и неколико пољских великаша. Двор тај чувало је шест хиљада Пољака крунске војске, од скора примљене у његову службу, чија верност још не беше на оглед стављена, а губернатор вароши, ђенерал Хорн, имао је уза се само хиљаду пет стотина Шведâ. Варшава се налазила у најпотпунијем миру, и Станислав се спремао да кроз који дан пође на освајање Лавова. Једном, изненада, јавише му да се вароши примиче многобројна војска. То је био краљ Август, који се са двадесет хиљада људи примицаше да груне на Варшаву и да свога противника сломи, напрегавши још једаред своју снагу, заваравши краља шведског, и извршивши један од најлепших маршева који су икад извеле војсковође.

Варшава није била утврђена; непоуздана је била пољска војска која је имала да је брани; Август је и у вароши имао својих веза: ако би Станислав остао, пропао би. Своју породицу упути у Познањ под заштитом оних чета пољских које су му се чиниле најпоузданије. У ономе нереду учинило му се да му је пропала друга кћи од године дана; с њом је отумарила била њена дојкиња, и он је нађе у једном суседном селу у кориту једне штале где су је били бацили. Тако ми је сам Станислав приповедао. То исто је дете касније, после грдних тегоба, судбина начинила краљицом Француске[1]. Племићи се многи разбегоше куд је који знао: нови краљ, нагнат да своју престоницу напушта шест недеља пошто је у њу ушао као владалац, пође да тражи Карла XII, учећи одмах у почетку како треба подносити недаће.

[1] Удала се за Лудвика XV године 1725.

Август уђе у престоницу као владалац с победом и срџбом. Становнике је већ уцењивао краљ шведски; сад их Август уцени још више. Двор кардиналов и све куће господе конфедерата, сва њихова добра у вароши и изван вароши, изложена бише плену. Најчудноватије је било у овој тренутној револуцији што је папски нунције, који је био дошао с Августом, тражио у име господара свога да му се због кривице спрам Двора Римског изда познањски бискуп што је као владика производио владаоца који се на престо пео лутеранским оружјем.

Римски Двор свагда мисли како ће помоћу духовне да умножи и своју световну власт, и он је у Пољској одавно установио неку врсту свога судства, наврх којега је папски нунције[1]. Министри његови никада нису пропустили згодну прилику, да рашире своју власт, којој се гомила клањала, али коју су паметни људи увек спорили: тако су они удесили да њима припада право суђења духовника у свима делима, па су, нарочито приликом немира, приграбили себи и многе друге повластице, што су све и одржали до 1728 године. Тада су збрисане све злоупотребе, у које се никад није дирало, докле не би са свим несносне постале.

У свако друго доба краљ Август би се дигао против Рима, а тада му је на руку ишло да згодним начином казни бискупа познањског и да тиме угоди Риму, и тога ради он преда нунцију пољскога бискупа. Пошто су кућу пред њим опленили, бискупа одведу код италијанскога министра, па га пошљу у Саску, где је и умро. Гроф Хорн се био затворио у замак, и ту је на њ ватра непријатељска просипана без престанка; најпосле, пошто се место није могло држати, он се преда и са својих хиљаду пет стотина Шведа постане ратни заробљеник. У пљуску његове зле среће,

[1] Тај нунције није обичан папски посланик који се поставља код католичке владе, него је неки изабраник властеле пољске. Он се бира скупштином у којој су по два заступника из сваког војводства.

краљу Августу је ово био први успех против победоносног оружја његова непријатеља.

Тај последњи напор био је само пламен ватре што букне пре него што ће се угасити. На брзу руку скупљена војска његова била је састављена од Пољака који су били готови да га при првој неприлици оставе, од Саса који боја никада видели нису, од скитница Козака који су умели боље пљачкати побеђене него ли побеђивати; а сви су стрепили од самог имена краља шведског.

С језгром војске освајач пође са краљем Станиславом да потражи непријатеља. Војска саска је испред њега свуда бежала; са тридесет миља у округ вароши му шиљаху своје кључеве; не беше дана који не би био обележен каквим год успехом. Карлу већ све то постаде са свим обична ствар; говорио је да то није више војевање него лов, и жалио се што га победе никакве муке не стају.

Команду над својом војском Август повери за време грофу Шуленбургу, војсковођи врло вештом, коме је, пред војском клонулом, требало свеколико искуство његово. Он се више бринуо како ће своме господару војску да сачува него како ће да победи; он је војевао са смотреношћу; а два краља су то чинили с хитрином. Он је од њих сакривао маршеве, заузимао је повољне проласке, жртвовао понешто каваљерије, да би својој пешадији набавио времена да се са сигурношћу повуче. И повлачећи се славно испред непријатеља, с којим тада није ни било могућно другу какву славу добити, он је своју војску сачувао.

Чим је стигао у Војводство Познањско, чује да су два краља, за које је он мислио да су на педесет миља даљине, тих педесет миља прешли за девет дана. У њега је било само осам хиљада пешака и хиљада коњаника; требало му се држати и против веће војске, и против имена краља шведског и против природнога страха који су толики поради оставили Сасима. Супротно мишљењу ђенерала немачких, он је увек тврдио да се пешадија може одупрети нападу коњице на отворену пољу, чак и без бркљача. И тога

дана он се усуди да то огледа наспрам те победоносне коњице, којом су управљала два краља с најодабранијим шведским ђенералима. Заузме тако згодан положај, да му се није могло за леђа заћи. Први ред му, наоружан копљима и пушкама, клекне по једном ногом на колена; а војници, што се већма могло један уз другога примакнути, изгледаху непријатељским коњима као бедем, начичкан копљима и бајонетима. Други ред, мало погнут врх првога, пуцаше преко истога, а трећи, у исто време, просипаше ватру стојећи позади првога и другог. Шведи грунуше на Сасе бурно, по њихову обичају, а Саси их дочекаше не мрднувши с места. Коњи се поплашише од пушчане ватре, од копаља и од бајонета, и место да јуре напред, почеше се пропињати. Таким начином Шведи нападоше у нереду, а Саси се брањаху нимало се не колебајући у своме поретку.

Шуленберг начини тако од батаљона дугачку кару, па и ако је имао пет ранâ, повуче се у таком облику у добром реду усред ноћи у варошицу Гурау, три миље далеко од бојнога поља. Истом је ту почео да се одмара, кад се за њим на једанпут показаше обадва краља.

Од Гурау даље, према реци Одри, беше густа шума, кроз коју саски ђенерал спасе своју уморну пешадију. Не малаксавајући, Шведи их гоњаху и кроз ту саму шуму, с муком се крећући по путовима које су једва пешаци могли да употребе, и Саси су изашли из шуме само пет сати пре коњице шведске. На изласку из шуме наилази се на реку Парц, која тече покрај села Руксена. Шуленбург је журно послао да се потраже и спреме лађе, и он пређе реку са својом војском, смањеном већ до половине. Карло дође кад је Шуленбург већ био на противној страни. Победник није никада свога непријатеља гонио са толиком живошћу. Шуленбургов је глас зависио од тога хоће ли или неће умаћи краљу шведском; краљ је, опет, са своје стране мислио да га његова слава веже да Шуленбурга и остатак његове војске ухвати: с тога није каснио ни тренутка, него својој коњици одмах запо-

води да на једном броду прегази. Саси се нађоше притешњени међу реком Парцем и великом реком Одром, која извире у Шлезији. па је на томе месту већ и брза и дубока.

Изгледало је да се Шуленбург неће моћи спасти, али он, међу тим, жртвује нешто војника̂, па пређе Одру ноћу. Тим начином спасе своју војску, и Карло се није могао уздржати да каже: „Данас нас је Шуленбург победио.“

Тај исти је Шуленбург био после млетачки ђенерал. Република му је на Крфу подигла статују што је тај бедем Италије одбранио од Турака. Само републике чине такве части; краљеви дају само накнаде.

Али све то чим се Шуленбург прославио, није било краљу Августу ни од какве користи. Тај владалац још једанпут остави Пољску њеним непријатељима; повуче се у Саску, и журно почне оправљати утврђења код Дрезде, страхујући већ и за престоницу својих наследних земаља, што није било без узрока.

Карло XII је имао Пољску под собом. И ђенерали су његови у Курландској тукли на више места мале војске руске, јер после великога боја на Нарви, Руси су се појављивали само у појединим војним целинама које су на тој страни војевале по начину скитница̂ Татара̂, што пљачкају и беже, укажу се на ново, па опет утеку.

Где је год Шведа̂ било, држали су да је победа несумњиво њихова, ако их је било двадесет против сто. У тако срећним приликама Станислав је спремао своје крунисање. Срећа му је спремила избор у Варшави; она га је одатле истерала; она га опет у Варшаву врати уз клицање многобројне властеле, коју је с њиме судбина оружја везала. Сазваше Дијету, уклонише све сметње, и још се Станиславу само Рим противио.

Природно је било да се Рим изјасни за краља Августа, који се одрекао протестаната и покатоличио ради престола пољскога, а да буде против Станислава, којега је на тај положај наместио велики непријатељ вере католичке. Ондашњи папа, Климента XI,

посла писма свима владикама пољским, а нарочито кардиналу примату, у којима им прећаше одлучењем, ако се усуде да буду на Станислављеву крунисању и ако чим било дарну у права краља Августа.

Ваљало је страховати да неке владике та писма, ако би дошла у Варшаву, не послушају по слабости, и да се већи део не почне тога ради разметати, па да се у онолико више затежу, у колико би потребнији били. С тога се предузму сви кораци, да би се учинило да папина писма и не дођу у Варшаву. Један Фрањишканац прими писма тајно с налогом да их преда у руке владикама, и он прво преда једно суфрагану хелмском. Овај је био одан Станиславу, и он га однесе краљу онако под печатом. Краљ зовне духовника, и упита га како је смео да такво писмо понесе. Фрањишканац одговори да му је тако заповедио његов ђенерал. Станислав му нареди да од сада прво слуша заповести свога краља, па тек онда Фрањишканског ђенерала, и нареди да се одмах уклони из вароши.

Истога дана би обзнањена објава краља шведског, којом свима духовницима свештеничког и монашког реда у Варшави, с врло тешким казнама, забрањује да се у државне послове мешају. За још већу сигурност нареди да се поставе страже пред вратима свакога владике, и забрани приступ у варош свакоме странцу. Краљ шведски узе на се ове оштрије мере, да се Станислав при ступању на престо не би затекао у завади са свештенством. Говорио је како у овоме спречавању интригâ Двора Римскога налази одмора од ратних напора и како се с тим двором мора војевати хартијом а не оружјем што се против осталих владалаца употребљава.

Карло и Станислав молили су кардинала примата да дође те да изврши обред крунисања. Кардинал није мислио да треба да се креће из Данцига те да крунише краља којега није хтео да бира, али како је његова политика била да никад ништа не ради без неког изговора, и овде је хтео да своме отказу да законито оправдање. Он преко ноћи нареди да се прикује на врата властите му куће писмо папино. Озло-

вољен тиме, данцишки магистрат нареди да се траже кривци, али се наћи не могоше. Примат се претварао да је срдит, али је у ствари био врло задовољан. Имао је изговор да не крунише новога краља, па је могао остати добро у исти мах и с Карлом XII, и с Августом, и са Станиславом, и с папом. Неколико дана за тим умре, оставивши своју отаџбину у грдној забуни, и постигавши са толиким својим интригама само то што се побркао и са сва три краља, Карлом, Августом и Станиславом и са републиком и с папом, који му беше наредио да у Рим дође, те да за своје понашање одговара. Али како и саме политичаре у последњим њиховим часовима савест каткада гризе, кардинал, на смрти, писа краљу Августу и замоли га за опроштај.

Крунисање се изврши мирно и свечано у Варшави, ма да је у Пољској обичај да се краљеви крунишу у Кракову. Архибискуп лавовски с многим другим владикама круниса Станислава Љешчинског и жену му Шарлоту Опаљинску за краља и краљицу пољску. Карло XII је инкогнито гледао тај обред, једини плод својих освојења.

Али докле се он бринуо како да се покореној Пољској дâ краљ; докле га Данска узнемирити не смејаше; докле краљ пруски његово пријатељство тражаше, и докле се краљ Август повлачаше у наследне своје земље, цар постајаше из дана у дан страшнији. Августа је он у Пољској овлаш подупирао, али је у Ингрији извршио снажна побочна кретања.

Он је не само почео да постаје велики ратни човек, него је и своје Русе ратној вештини привикавао. У његовој се војсци утврђиваше дисциплина; у њега је било добрих инџинира, артиљерије с добром послугом, мноштво добрих официра; он се дубоко разумевао у вештини издржавања војске. Гдекоји су његови ђенерали свикли како треба бити се добро и уздржавати се од боја кад то треба, и сврх свега он беше образовао морску флоту, која је била у стању да се на Балтичком Мору са Шведима мери.

Поуздавши се у све те користи, прибављене само снагом духа његова, а користећи се одсуством краља

шведскога, цар Петар узе Нарву на јуриш после уредне опсаде, и пошто јој је пресекао сваку помоћ и по мору и по суху. Освојивши варош, војници се растурише у пљачку и занесоше у најгрдније варварство. Цар је трчао на све стране, да неред и покољ заустави; он је из руку војничких собом отимао жене које хоћаху клати, пошто су их силовали: био је чак принуђен да својом руком убија гдекоје Русе који његове заповести нису хтели да слушају. У Нарви, у општинској кући, још показују сто на који је он, улазећи, метнуо свој мач, и још се опомињу како је грађанима који су се тамо скупили рекао: „Није овај мач крвав од „крви становника варошких, већ је од крви мојих вој„ника, коју сам проспао да ваш живот спасем.“

Да је у цара таква човечност свагда владала, он би био први међу људима. Није његова жеља била да само обара вароши; он је једну онда и основао, баш недалеко од Нарве, усред нових освојења својих. То је била варош Петербург, од које је по том начинио своју столицу и трговачко средиште; она се налази међу Финландијом и Ингријом, на једноме баровитом острву, око којега се Нева најпре цепа на више рукава па се онда улива у Финландски Залив. Цар је собом нацртао план вароши, града, пристаништа, обалâ што је улепшавају и градића што ће улазак у њу бранити. Године 1703 више од триста хиљада људи, које је цар по земљама својим накупио, напуни то острво, пусто и необделано, које је преко кратких летâ тамошњега климата гомила блата, а зими ледена бара, коме се са земље могло прићи само кроз шуме без путова и кроз дубоке баре, и које је дотле било само уточиште курјацима и медведима. У Петербург бише доведени сељаци из краљевине Астрахана и са граница китајских. Пре него што би се темељи вароши ударили, ваљало је просећи шуме, начинити путове, исушити баре, подићи насипе: и природа свуда би силом савладана. Цар упорно наста да насели крај, за који се чинило да није одређен за становање људи, и не могоше га навести да ту намеру промени ни поплаве које му почеше рушити што је подизао, ни не-

плодност земљишта, ни незнање радника, па ни сами помор, који у овим почетним радовима покоси двеста хиљада људи. Варош се основа насупрот препрекама природе, укуса народнога и несрећнога рата. Већ године 1705 Петербург беше варош, а пристаниште му пуно бродова. Цар је у ту варош привлачио странце разним угодбама: једнима је давао земље, другима куће, а свачим је храбрио вештине које би дошле да овај дивљи климат умекшају. Нарочито је Петербург начинио неприступним за непријатеља: шведски ђенерали су свуда иначе тукли војску његову, али ову нову насеобину нису могли дарнути; усред рата свуда око ње, она је била на миру.

Тако је цар набављао себи нове државе, увек пружајући руку Августу, који је своје државе губио. По ђенералу Паткулу, који је, пре кратког времена, био прешао у руску службу, и тада је био царев посланик у Саској, склони цар Августа да дође у Гродно, да се с њим још једанпут разговори о стању његових послова. Краљ Август дође с нешто војске и с ђенералом Шуленбургом, који му је био последња узданица, а који се на северу преласком преко Одре прославио. Цар дође водећи собом војску од седамдесет хиљада људи. И владаоци почеше на ново ратне планове. Збачен с престола, краљ Август није више страховао да ће озловољити Пољаке, ако у њихову земљу доведе руску војску: и би одлучено да се војска царева подели на више одељака, који би краља шведскога устављали на сваком кораку. У то је време краљ Август обновио орден Белога Орла. То је било слабо средство да привуче неколике племиће пољске, који су више жудели стварних користи неголи пусте части, у ствари смешне, пошто је долазила од владаоца који је био само по имену краљ. Састанак два владаоца сврши се чудновато: цар на једанпут отпутује, оставивши војску своме савезнику, и потрчи у Астрахан, да собом угуши побуну, која тамо тек што не беше планула. А чим је цар отишао, краљ Август нареди да се Паткул у Дрезди затвори. Сав се свет изненадио што је он, противно међународноме

праву и по изгледу противно његовим властитим интересима, у затвор стрпао посланика једнога владаоца који је њега сама штитио.

А ево у чем је тајни чвор тога догађаја, по ономе што је казао маршал Саски, син краља Августа. Прогнан из Шведске што је бранио повластице Ливоније, отаџбине своје, Паткул постане ђенерал краља Августа, али пошто му се жива и охола природа рђаво подударала с охолошћу ђенерала Флеминга, краљева љубимца, који је био и одсуднији и живљи од њега, он пређе у службу цареву, и код цара је тада био ђенерал и посланик код Августа. Био је то човек ума бистра, па предвиди да ђенерал Флеминг и канцелар саски смишљају да краљу предложе мир по што по то: и он зато смисли да их у томе предупреди и да спреми изравнање међу Шведском и царем Петром. Канцелар сазна за тај план и изради да се употребе мере против његове личности; краљ Август каже цару да је Паткул вероломник, који њих обојицу издаје. У ствари, сва је његова кривица била што је свога новога господара сувише добро служио; али услуга у невреме често се казни као и издаја.

А овамо на једној страни шездесет хиљада Руса, подељени на више мањих одељака, пустошаху и паљаху земље Станислављевим привржепицима, а на другој страни ђенерал Шуленбург ступаше напред са својом новом војском. Срећа шведска растурила је обе те војске за непуна два месеца. Раздвојене руске војске Карло XII и Станислав напали су тако хитро једну за другом, да је један руски ђенерал био разбијен пре него што је сазнао за пораз друга свога.

Није било препреке која би победника задржала: ако би то била река, Карло XII и његови Шведи прелазили су је пливајући. Једно одељење Шведа заузе пртљаг Августов, у коме се нашло двеста хиљада талира кованога новца; Станислав зграби осам стотина хиљада дуката кнеза Менчикова, руског ђенерала. Карло је са својом коњицом прелазио по тридесет миља за двадесет и четири сата, и сваки му је коњик држао још по једног коња у поводу, да га узјаше кад

његов малакше. Поплашени и веома проређени бројно, Руси у нереду бежаху преко Дњепра.

И докле је Карло јурио Русе до најдубљих крајева Литве, Шуленбург, на послетку, опет пређе Одру и са двадесет хиљада људи заседе бој са великим маршалом Ренскјелдом, који је био на гласу као најбољи ђенерал Карла XII, а звали су га Парменионом севернога Александра. Чињаше се да и ова два славна ђенерала деле судбину својих господара. Сукобише се близу Пуница, на месту које се зове Фрауенштат, где је већ једанпут страдала војска Августова. Ренскјелд је имао само шеснаест батаљона и двадесет и два ескадрона, свега на десет хиљада људи; Шуленбург је имао двапут толико. Ваља напоменути да је у његовој војсци било шест до седам хиљада Руса, одавно под дисциплином, на које се рачунало као на потпуно спремне војнике. Бој на Фрауенштату био је 12 фебруара 1706, и ту је онај исти ђенерал Шуленбург, који је, неким начином, добру срећу краља шведскога у сенку бацио, попустио пред срећом ђенерала Ренскјелда. Борба није трајала ни четврт сата. Саси се не хтедоше држати никако; Руси побацаше оружје чим спазише Шведе: ужас је био тако изненадан а неред тако велики, да су победници нашли на бојном пољу седам хиљада пуних пушака, просто побацаних на земљу. Не зна се да је кад пораз био толико брз, толико потпун и толико стидан; нити се зна да је кад ђенерал смислио распоред тако добар као Шуленбург тога дана, што су признали сви официри и шведски и саски, који су тога дана видели колико мудрост људска мало догађајима господари.

Међу заробљеницима деси се и читав пук Француза. Ти су јадници године 1704 заробљени били од војске саске у чувеноме боју на Хохштету, злокобноме по величину Лудвика XIV. По том су прешли у службу краља Августа, који је од њих начинио драгонски пук, поверивши над истим команду Французу једном од куће Жоајез (de Joyeuse). Од првога и јединог плотуна који су опалили Шведи погине им пуковник, и пук цео постане ратни заробљеник. Тога истога

дана ови су Французи искали да се приме у службу Карла XII, што им се и учини, те им се случи да су, чудноватом судбином својом, и опет победника у господара променили.

Руси су клечећи молили да им се поклони живот, али су их нечовечно поклали шест сати и више после боја, да би се на њима осветили за насиља њихових земљака и да се опросте заробљеника̂ с којима нису знали куда ће.

Август тада оста без икаквих средстава. Још му претече једини Краков, у ком се био затворио са два руска и два саска пука и с нешто крунске војске, од које је сам зебао да га непријатељу не преда. Али његова несрећа изађе на вршак, кад чу да је Карло XII 1 септембра 1706 ушао у Саску.

Карло је прошао кроз Шлезију не хотећи Двор Бечки удостојити ни просте обзнане. Немачка беше упрепаштена. Дијета у Регенсбургу, представништво Немачког Царства, којега су одлуке често и бесплодне и свечане под једнако, објави краља шведског за непријатеља царства, ако би са својом војском Одру прешао. То је био само још један узрок да се краљ у Немачку пожури.

Села су пустела где би се год он показао; становници су бежали на све стране. Карло тада поступи као у Копенхагену. Објави свуда да је он дошао само да донесе мир; да ће као са својим властитим поданицима поступити са свима који се врате кућама и плате намете које би он одредио, а да ће све остале гонити без милости. Пошто се знало да то објављује владалац који реч своју никада није погазио, вратише се кућама сви који су од страха побегли били. Свој војнички стан смести Карло у Алтранштату близу поља Лицена, где је било бојиште, прослављено победом и смрћу Густава Адолфа. Ишао је да види место, на ком је тај велики човек убијен био. Пошто је то учинио, рекао је: „Старао сам се да „живим као он; може бити да ће ми Бог поклонити „да једнога дана и умрем онако славно!“

Из тога стана нареди он сталежима саским да се скупе на скупштину и да му без оклевања пошљу финансијске спискове кнежевско-бирачке области. Чим их је добио у руке и чим се поуздано известио шта је Саска у стању дати, одреди да му плаћа шест стотина двадесет и пет хиљада талира (риксдала) на месец. Осим тога намета, Саси су још дужни били да сваком шведском војнику дају по две литре меса, две литре хлеба, два бокала пива и по четири солида (0·20 дин.) на дан, осим хране коњске за коњицу. Пошто је тако уредио шта ће се давати, краљ установи нову полицију, да Сасе заштити од војничкога вређања. Где год је у вароши поставио своју посаду, нареди да сваки домаћин, код којега би војник био смештен, издаје сваког месеца своме настањенику уверење о владању. Који војник не би донео тога уверења, не би добио плате. Сврх тога су ишли надзорници од куће до куће сваких петнаест дана, да виде није ли који Швед штету какву учинио: а ови су надзорници имали власт да се постарају за накнаду домаћинима, а кривце да казне.

Зна се под каквом је оштром дисциплином војска Карла XII живела; зна се да она вароши узете на јуриш није пљачкала, докле јој се то не допусти, да је у реду ишла и на пљачкање и да га је напуштала чим би се знак дао. Шведи се и данас хвале редом који су држали у Саској, а Саси се, опет, жале на грдне штете што су их они тада починили. Било би немогућно изравнати те супротности, кад се не би знало колико људи једне исте предмете различито виде, а мучно да се победници баш никад нису заборавили да злоупотребе своја права, као што и побеђени радо узимљу најситније повреде под варварска разбојништва. Једнога дана краљ се шетао на коњу по околини Липска, кад му се к ногама баци саски сељак молећи да му учини правду, јер му гренадир један беше узео што је својој породици за ручак спремио. Краљ запозеди да тај војник дође. „Је ли истина, упита он, „сте ви овога човека покрали?“ — „Господару, одговори „војник, ја њему нисам учинио толико зло колико је

„Ваше Величанство његову господару учинило; ви сте „њему одузели целу краљевину, а ја сам овоме сељаку „узео само једнога ћурка.“ Краљ пружи сељаку из своје руке десет дуката, а војнику опрости што је имао смелости да онако згодно одговори, те му рекне: „Немој, пријатељу, заборавити како ја од краља Ав„густа јесам узео целу краљевину, али како од те кра„љевине ништа себи узео нисам.“

Велики трг у Лишску држао се као обично. Трговци су долазили на трг са потпуном сигурношћу. На тргу се није могао спазити ниједан војник шведски, тако да би се рекло да је војска краља шведског у Саској само да чува земљу. Краљ је у целој кнежевско-бирачкој области заповедао с таквом потпуном снагом и с тако дубоким спокојством, као да се налази у Стокхолму.

Краљ Август, тумарајући по Пољској, сада и без краљевине и без кнежевско-бирачке области, обрати се, најпосле, својеручним писмом Карлу и заиште мир. Пошље кришом барона Имхофа да однесе писмо, заједно са Фингетеном, референтом Приватнога Савета; обојици дâ пуномоћства и свој потпис на табаку хартије. „Идите, рече им он разговетно, па ми израдите „пристојну и хришћанску погодбу.“ Од невоље је крио своје кораке за мир, и никаквоме се владаоцу није за посредовање обраћао зато што се у Пољској налазио изложен Русима, па је страховао да се због попуштања победнику њему лично не стане светити опасни му савезник. Два пуномоћника његова стигоше ноћу у стан Карла XII, и он им даде тајну аудијенцију. Краљ прочита писмо. „Господо, рече им он, даћу вам одговор за који час.“ По том оде у своју писарницу, и нареди да се напише ово:

Пристајем на мир под погодбама које следују, у којима се никаквој промени надати не треба:

I. Краљ Август да се на свагда одрече круне пољске, да Станислава призна за законитог краља и да дâ реч да неће никад више мислити да поврати круну пољску, макар и после смрти Станислављеве.

II. Да се одрече свију других уговора, нарочито оних са Русијом.

III. Да у мој стан с почастима врати краљевиће Собјеске и остале заробљенике које је похватао.

IV. Да ми врати све одметнике који су прешли у његову службу, а поименце Јована Паткула, а да се остави свију корака против оних који су из његове службе ушли у моју.

Ту записку преда он грофу Пиперу, и заповеди му да са пуномоћницима краља Августа преговара о осталоме. Пуномоћници се закаменише кад видеше како су опоре погодбе мира, и оно мало вештине што се може наћи кад се снаге нема, употребише да оштрину краља шведскога ублаже. Имали су више састанака са грофом Пипером; али на сва њихова настојавања тај министар је одговарао само ово: „Тако хоће „краљ, мој господар; он никад не мења оно што одлучи.“

Докле се у Саској у тајности преговарало о овоме миру, изгледало је да је Августа срећа стављала у положај, из којега би се могао добити мир часнији и са којега би се могло с победником преговарати са већом једнакошћу.

Врховни заповедник руске војске, кнез Менчиков, дође к њему у Пољску са тридесет хиљада људи, онда кад он ту помоћ не само није желео него је од ње страховао; краљ је сам имао уза се нешто пољске и саске војске, у свем шест хиљада људи. Како је био окружен том војском кнеза Менчикова, ваљало му се свачега бојати, на случај да би се за његове преговоре сазнало: могло се догодити да га на једну страну с престола збацује непријатељ, док је на другој страни био у опасности да га савезник ухвати као заробљеника. У овим тугаљивим приликама војска се обрете пред једним ђенералом шведским, по имену Мајерфелдом, који се са десет хиљада људи находио у Калишу, близу Војводства Познањског. Кнез Менчиков наваљиваше на краља Августа да ступи у бој. Краљ, збуњен, извијаше се под свакојаким изговорима, макар да су непријатељи од њега трипут били слабији, јер у војсци Мајерфелдовој било четири хиљаде Шведа, а то је било довољно да се у свршетак сукоба посумња. Ако би се са Шведима побио у време преговора, па бој изгубио,

тиме би само увеличао пропаст у којој се већ находио. С тога смисли да непријатељском ђенералу пошље човека од поверења, те да га извести о тајни мира и да му дâ знак да се повуче. Али та порука буде примљена са свим противно ономе чему се он надао: ђенералу се Мајерфелду учини да се то њему намешта замка да се застраши, и то му је било довољно да смисли да он сам пре гне на бој.

Тога дана Руси први пут победе Шведе у боју са свим уредном. Потпуна је била та победа, коју је краљ Август однео готово преко воље своје: усред зле среће своје, он уђе победнички у Варшаву, некадашњу своју престоницу, варош онда одграђену и порушену, спремну да победника прими, ко је да је, и да за краља призна онога ко је јачи. Копкало га је да се користи овим тренутком среће, да пође те да с војском руском нападне краља шведског у Саској: али кад је узео на ум, како се Карло XII налазио пред војском шведском, коју дотле нико не беше победио; како би га Руси напустили, чим би чули за отпочете преговоре о миру; како би Шведи и Руси под једнако пустошили његову наследну државу Саску, из које и новац и људи беху са свим исцеђени; да га Немачко Царство не би могло помоћи, јер беше заузето ратом против Француске; да би остао и без државе, и без новаца, и без пријатеља — смисли да се треба покорити ономе што је прописивао краљ шведски. А кад Карло чу како је краљ Август ударио на његову војску за време преговора, прописи се његови још више скаменише у својој опорости. Још несаломљивији поста у свима чланцима уговора, од љутине, од задовољства да што већма унизи непријатеља који га баш беше победио. И тако је победа краља Августа његов положај само погоршала, што се, може бити, никад никоме другом ни догодило није.

Баш се враћао са благодарења у Варшави, кад из Саске дође Фингстен, један од његових пуномоћника, с уговором мира који му је скидао с главе круну. Август се поче мислити, али потписа, и пође у Саску, узаман очекујући да ће својим присуством савити

краља шведскога и да ће се његов непријатељ опоменути, може бити, старих женидбених веза и крви која је њихове породице везивала.

Први пут се видеше ова два владаоца у месту Гутерсдорфу, у стану грофа Пипера, без икакве церемоније. Карло XII је био у великим чизмама, с вратном марамом од црног свиленог платна, стегнутом око врата; хаљина му је, као обично, била од дебеле плаве чохе, са златним дугметима. О пасу му је био дугачак мач, којим се служио у боју на Нарви, и наслоњаше се често на јабучицу од балчака. Разговор је текао само о великим чизмама његовим. Карло XII говораше краљу Августу да их је од шест година остављао само кад хоће да спава. И те су ситнице биле једини предмет разговора међу два краља, од којих је један ономе другом одузимао круну. Август је нарочито говорио начином љубазности и задовољства којим се и усред најљућих досада умеју служити владаоци и људи на велике послове навикнути. Два краља су двапут и ручала заједно. Карло XII је свагда стављао краља Августа на десну страну, али и не мислећи на попуштање у својим захтевима, још их је већма затезао. Много је већ било што се један владалац нагонио да изда једнога војничког ђенерала и државног министра; велико је било унижење што је морао да своме следбенику Станиславу пошље крунско драго камење и архиву: али је све превршавало што се од њега тражило да ономе који је долазио на његово место честита ступање на престо. Карло је тражио да Август пише Станиславу; збачени се краљ, истина, оглушивао на више таких опомена, али је Карло настојавао да се и то писмо напише, па га је ваљало и написати. Ево га у целини онако како сам га скоро видео, верно преписано с оригинала који Станислав и сад чува.

Господине и брате,

Сматрали смо да није потребно да улазимо у нарочиту измену писама са Вашим Величанством, али да бисмо учинили задовољство Његовом Величанству Шведском и да нам се не би пребацило да отежавамо задовољење жеље његове, ми Вам

овим честитамо ступање на престо, желећи да бисте у Вашој отаџбини нашли поданике верније од оних што смо их ми тамо оставили. Свакиће учинити толико правде да нам верује да је за сва наша добра одговорено само незахвалношћу и да се већина наших поданика старала само како ће нашу пропаст да ускори. Желећи да Ви таким несрећама не будете изложени, предајемо Вас заштити Божјој.

У Дрезди, 8 априла 1707.

Ваш брат и сусед
Август краљ.

Требало је да Август собом наредп свима чиновницима да га више не титулишу краљем пољским и да заповеди да се из јавних црквених молитава избрише титула које се он одрекао. Није имао толико муке да пусти Собјеске; ти краљевићи, кад су изашли из свога заточења, нису хтели да га виде. Али му је теже било жртвовати Паткула: њега је с једне стране цар живо искао као свога посланика, а с друге је стране краљ, претећи, искао да се преда њему. Тада се Паткул налазио у затвору у замку Кенигштајну у Саској. Краљ Август смисли да подеси тако како ће испасти по вољи Карлу XII, а како ће се и његова част задовољити. Он пошље стражаре, који ће тога јадника да издаду војсци шведској, а раније пошље губернатору Кенигштајна тајну заповест да заробљеника пусти да утече. Паткулова зла срећа осујети свеколико то старање о спасењу његову. Губернатор је знао да је Паткул врло богат, па је хтео да му ослобођење прода. Заробљеник се једнакоуздао у међународно право, знао је, међу тим, намере краља Августа, па не хте да плаћа оно што је мислио да треба да добије и без плаћања. Међу тим стигоше и стражари одређени да им се преда Паткул, и ови га одмах предаду четворици капетана шведских, који га одведу прво у главни стан у Алтранштату. Ту је три месеца остао везан за колац великим једним гвозденим ланцем, а одатле га одведу у Казимир.

Заборављајући да је Паткул био царев посланик и опомињући се само како је он рођен као поданик шведски, Карло XII нареди Ратноме Савету да га суди с највећом оштрином. Осуђен би да се жив точ-

ком пребије и да се растргне на четврти. Свештеник дође да му објави да је осуђен на смрт, не казујући му који је начин смртне казне одређен. У томе тренутку, кад му срчаност не подстицаху ни слава ни срдња, ти извори човечанске непоколебљивости, томе човеку, који је смрти у толиким бојевима пркосио, грунуше горке сузе пред свештеником. Био се верио са једном Саскињом, госпођом од Ајнсидла, одличном и по рођењу и по угледу и по лепоти, и мислио се с њом венчати баш у оно време кад би одређено да се погуби. Препоручио је свештенику да отиде те да је утеши и да је увери како умире пун нежних осећања према њој. Кад га одведоше на губилиште и кад виде точкове и коље намештено, спопадоше га грчеви од страха, паде у наручје свештенику, који га покри својим огртачем плачући. Један шведски официр прочита с једне хартије јасно ове речи:

„Објављује се да је Његово Величанство, наш „премилостиви господар, нарочито наредило да се овај „човек, издајник отаџбине, точком растргне на четворо „у име казне за кривице које је учинио, и за пример „осталима. Нек се сваки узме у памет од издаје, и нека „свога краља служи верно!“ Кад је прочитано премилостиви господар: „Каква милост!“ рекао је Паткул, а кад је прочитано издајник отаџбине: „Служио сам је боље него што је требало“ рекао је он. Издржао је шеснаест удараца, и поднео је муке тако дуге и страшне, како се само замислити може.[1] Тако је погубљен несрећни Јован Регинолд Паткул, посланик и ђенерал цара рускога.

Они који су у њему гледали само поданика, побуњеног против краља свога, говорили су да је смрт заслужио; они који су знали да је он Ливонац, рођен у једној области која је имала пра̑ва̑ и где је та права ваљало бранити, и који се опомињаху да је он Ливонију оставио само зато што је њена права бранио, називаху га мучеником за слободу земље своје: а

[1] По тој казни ломљене су осуђенику руке, ноге и слабине, па је тек по том на точак привезиван.

сви без разлике мишљаху да је због титуле царева посланика његова личност имала бити освештана. Једини је шведски краљ, васпитан у начелима деспотизма, мислио да је само дело правде извршио онда када је сва Европа осуђивала његову суровост.

Тело Паткулово, исечено на четврти, остало је на кољу до 1713, и онда Август, повративши се на свој престо, заповеди да се покупе ти сведоци невоље у којој се он у Алтранштату находио. Донесоше му то у Варшаву у једном ковчежнићу, баш кад се код њега десио Бизенвал, посланик француски. Кад је краљ пољски тај ковчежнић показивао посланику, рече му просто: „То су остатци Паткулови"; не додавши ништа ни у похвалу ни у покуду спомена његова. Од присутних нико се не усуди да што проговори о предмету тако жалосном и тако тугаљивом.

Од прилике у то исто време Сенат у Стокхолму осуди на смрт једнога Ливонца, по имену Пајкела, официра саске војске, који је с оружјем у рукама био заробљен, али је његова осуда гласила просто да буде посечен. Та разлика казне у једном истом случају и сувише је показивала како је Карло више мислио на освету него на казну, кад је наредио да се Паткул погуби онако страшном смрћу. Али што било да било, кад Пајкелу саопштише да је осуђен, он јави Сенату да ће краљу открити тајну како се прави злато, ако му се поклони живот. Пред пуковником Хамилтоном и судијама варошким, он у затвору изврши један оглед те своје тајне, и било да је он у истини открио неку корисну вештину, било да је вешто умео да обмане, што ће понајпре бити, злато које је постало тим огледом пошаљу ковници у Стокхолму, и Сенату се поднесе извештај тако оправдан, па се исти учини тако знатан, да краљица, баба Карлова, нареди да се заустави извршење казне, докле се краљ о тој чудноватости не извести и по томе своје наредбе у Стокхолм не пошаље.

Краљ одговори како је он својим пријатељима отказао помиловање тога кривца, па никад није рад да учини из интереса оно што није хтео учинити из

пријатељства. Та непопустљивост била је у ствари читаво јунаштво у владаоца који је веровао да је она тајна могућна. Кад су тај случај приповедали краљу Августу, он је рекао: „Није ми за чудо што краљ „шведски тако мало мари за философски камен; он га „је нашао у Саској.“

Кад је цар Петар сазнао за чудновати мир који је краљ Август, без обзира на њихове међусобне уговоре, закључио у Алтранштату, и како је његов пуномоћни посланик Паткул издат краљу шведском, на поругу међународних закона, он дигне жалбу по свима дворовима европским. Писао је цару немачком, краљици енглеској, скупштини Сједињених Области[1], назвао је малодушношћу и вероломством горку невољу, којој је Август подлегао, приклињући све те државе да посредују те да му врате посланика и да предупреде увреду која се кроз његово лице чини свима крунисаним главама. Побуђиваше их и призиваше чашћу њиховом да се не унижавају, те да за мир алтранштаски не јемче, јер им је Карло претњама то јемство изнуђавао. Та су писма у ствари послужила само да боље покажу силу краља шведскога. Немачка, Енглеска и Холандска биле су тада заплетене у штетан рат са Француском; није им било на руку да draже још и Карла XII, одричући му просту формалност да за један мир јемче. Што се тиче јаднога Паткула, не нађе се ниједне силе која би се за њ заузела, из чега се видело колико је трошно уздање појединих поданика у краљеве и колико су се сви ондашњи краљеви бојали краља шведског.

У Савету цареву предложише да се жао за срамоту врати на шведским официрима који су се у Москви налазили као ратни заробљеници. Али цар не хте пристати на то варварство, које би повукло врло жалосне последице, пошто се више руских официра налазило у Шведској него ли шведских у Русији.

Цар потражи другу, кориснију освету. Велика војска противника његова лежала је у Саској беспо-

[1] Холандске.

слена. Ђенерал шведскога краља Левенхаупт, који беше остао у Пољској са неких двадесет хиљада људи, није био у стању чувати пролазе у једној земљи без градова, а пуној партија. Станислав је боравио у стану Карла XII. Тим се приликама користи цар руски и уђе у Пољску са више од шездесет хиљада људи. Он их подели на више одељака, па с једном војском отиде на Лавов, где није ни било гарнизона шведскога. Пољске су вароши на расположењу свакоме ко с војском дође пред њихова врата. У Лавов цар сазове скупштину, онаку од прилике каква је била она која је у Варшави Августа с престола збацила.

У Пољској је онда било два примата као и два краља; једнога је био наименовао Август, а другога Станислав. Примат Августов сазове скупштину у Лавов, где се јавише сви они који су миром од Алтранштата били напуштени и они који су царевим новцем задобивени. Изађе предлог да се изабере нов владалац. И мало је требало, па да Пољска тада добије и трећега краља, макар што се не би никако могло казати који је од њих краљ у ствари.

Док су трајали ти договори у Лавову, цар Петар тајним начином изради да му много немачких официра пошље цар немачки, који је с њим био у једној беди од краља шведскога. И они су из дана у дан долазили, те знатно увеличавали силу цареву, доносећи са собом ред и искуство. Цар их је везивао за своју службу добрим наградама, а да би своје властите војнике боље подстакао, даде ђенералима и пуковницима који су се борили код Калиша своју слику у дијамантима, нижим официрима златне, а простим војницима сребрне медаље. Све те споменице победе на Калишу израђене су у новој вароши Петербургу, где су се уметности развијале истим кораком којим је и он своје војнике упознавао с осећањима славе и частољубивог надметања.

Забуна, мноштво странака и беспрекидна пустошења по Пољској не дадоше ништа свршити Дијети лавовској. Цар је премести у Љубљин. Али промена места није могла ничим умањити немир и неизвесност

која је свакога била обузела; скупштина само изјави да не признаје ни Августа који се престола одрекао, ни Станислава, изабрана противно вољи скупштинској, али нити је имала смелости ни слоге да би изабрала новога краља. А докле су се водила ова узалудна саветовања, странка кнезова Сапјехâ, странка Огињских, они што су кришом држали уз Августа, и нови поданици Станислављеви отворише међусобни рат, те једни другима пленијаху земље и довршиваху пропаст своје отаџбине. Шведске чете из војске ђенерала Левенхаупта, које су се налазиле нешто у Ливонији, нешто у Литви, а нешто у Пољској тражаху на све стране руску војску и паљаху свакога за којега би им се рекло да је противник Станислављев. Руси су, опет, с њихове стране палили и пријатеља и непријатеља. Ништа се друго није могло видети осим попаљених вароши и оплењених голих гомила Пољакâ који су под једнако проклињали оба два своја краља, Карла XII и цара.

Краљ Станислав се крене из Алтранштата са ђенералом Ренскјелдом, са шест пукова шведске војске и с много новаца, да тај неред у Пољској стиша и да изради мирно признање своје краљевске власти. Признаше га свуда куд је прошао. Спрам реда његове војске јаче је одскакало руско варварство, и то је придобијало људе за њ; ванредна љубазност његове личности, чим би се указала прилика да је познаду, зближавала би му све странке; новац му привуче највећи део крунске војске. Бојећи се да не остане без хране у земљи коју је његова војска опустошила, цар се повуче у Литву, где је својој војсци заказао зборно место и где су му били магацини. Тим повлачењем краљ Станислав остане заиста на миру као владалац готово целе Пољске.

Једини га је још у држави његовој тада узнемиривао гроф Сињавски, крунски велики ђенерал, постављен од Августа. Овај човек је имао прилично дара и много частољубља, и био је коловођа треће странке која није признавала ни Августа ни Станислава. Чинио је све, да се сам протури за краља, па се задовољи да постане вођа странке, кад није могао постати

краљ. Крунској војсци под његовом командом једина је плата била што јој беше допуштено да пљачка своју властиту земљу. И ко је год страховао или трпео од тога разбојништва, пристане уз Станислава, те се његова моћ из дана у дан утврђивала.

У то време је краљ шведски у своме стану у Алтранштату примао посланике готово свију хришћанских држава. Једни су га молили да остави земље Немачкога Царства; другима је опет требало да на то царство своје оружје окрене, и било је гласова да ће се споразумети с Француском да Аустрију смлави. Међу тим посланицима што су долазили био је и чувени Јован, војвода од Малборо, послан од Ане, краљице Велике Британије. Човек тај није опсађивао града а да га није узео; нити је заподео боја а да није победио, и опет је у Сен-Џемсу био окретан дворанин, у парламенту вођ странке, а на страним дворовима највештији преговарач свога времена. Француској је начинио подједнако штете и својим оружјем и својим духом. Кажу да је приповедао г. Фацел, врло заслужан човек, секретар скупштине, како је скупштина више пута одлучивала да одбије оно што би јој предложио војвода од Малборо и како је војвода све то превртао чим би дошао и проговорио им француски, на ком се језику изражавао врло рђаво. Лорд Болинброк то ми је све потврдио.

Он је заједно са принцем Евђенијем, својим другаром из победа, и са Хајнсијем, првим министром холандским, запео из све снаге да продре с интересима савеза против Француске. Знао је да је Карло љут на Немачку и на цара немачкога; знао је да су га и Французи у потаји молили да на њихову страну пристане, и знао је да ће савезници бити потиснути, ако овај освајач пристане уз Лудвика XIV.

Истина је Карло био дао реч да се неће никако мешати у рат Лудвика XIV против његових савезника, али се војводи од Малборо чинило да не може бити владаоца који би својој речи робовао и онда кад је с прекршајем њезиним везана величина или корист његова. С тога се он крене из Хага у намери да испита

намере краља шведског. Г. Фабриције, који је онда био код Карла XII, уверавао ме је да се војвода од Малборо, онда кад је дошао, тајно обратио нѐ грофу Пиперу, првоме министру, него барону Герцу, који је већ почео да поверење краљево дели са грофом Пипером, да је чак и дошао у каруцама барона Герца у стан Карла XII, и да су између њега и између канцелара Пипера одношаји били хладни. Кад га је после са Робинсоном, послаником енглеским, Пипер краљу представио, он краљу стане говорити француски, и каже му да би се сматрао за срећна, ако би под његовом командом могао да научи оно што не зна у ратној вештини. На тај комплименат краљ не одговори никаквом љубазношћу, и чинио се да је заборавио да му то Малборо говори. Познато ми је чак да му се учинило да је тај велики човек одевен одвише кицошки и да одвише мало личи на војника. Разговор је био усиљен и без значења. Карло XII је говорио шведски, а Робинсон је преводио. Малборо се није никада журио са својим предлозима, и као што је дугачким искуством привикао да распозна људе и да проникне везе међу њиховим најсакривенијим мислима, међу њиховим делима, њиховим покретима, њиховим беседама, почео беше да краља пажљиво изучава. Кад му је говорио о рату у опште, учинило му се да у Карлу XII опажа природну одвратност према Француској; смотрио је још да му је угодно да говори о освојењима савезничким. Кад год је изговорио име царево, спазио је да се при истоме очи краљеве увек запламте, макар да је разговор текао мирно, а на једном столу је спазио карту Русије. И више му није требало да закључи да је права намера и једина частољубива тежња краља шведског да после краља пољског цара с престола збаци. Малборо позна да Карло остаје у Саској само зато да цара немачког нагна да неке опоре погодбе прими. Знао је добро да се цар противио не би, и да ће се, по томе, ти послови посвршивати лако. Задовољан што је добро прозрео Карла XII, он га остави његовој природној тежњи, па му никакав предлог и не учини. Ово ми је све по-

тврдила госпођа војвоткиња од Малборо, удовица његова, још у животу.

Мало се преговора свршава без новаца, а по каткад се чује да гдекоји министри милост или злу вољу својих господара продају. Мислило се у целој Европи да је војвода од Малборо код краља шведског постигао што је хтео само зато што је умео згодно да да̂ позамашну суму новаца грофу Пиперу, јер се таке ствари све до данас причају, на срамоту тога Шведа. Ја сам о томе гласу распитивао колико се год могло, и известио сам се да је Пипер примио умерен поклон од цара немачког преко грофа од Вратислава, са знањем свога господара и краља, али да од војводе Малборо није примио ништа. Зна се да је Карло био несавитљив у својој намери да с престола збаци цара руског, да он тада ни од кога савете није примао и да му није требало мишљење грофа Пипера да се Петру Алексијевићу освети, за чим је тако давно тежио.

На послетку, оправдање се тога министра довршује оном чашћу коју је много касније његову спомену Карло XII одао. Чувши да је Пипер умро у Русији, Карло заповеди да се тело његово однесе у Стокхолм, и онде му о свом трошку нареди величанствен погреб.

Не знајући шта је то недаћа и не знајући чак ни да се успеси могу закаснити, Карло је мислио да ће му година дана стићи да цара с престола збаци, па да се по том може вратити да суди Европи. Али је пре свега хтео да понизи цара немачког.

Шведски посланик у Бечу, барон Стралхајм, свади се на неком ручку са коморником царевим, грофом Зобором, зато што овај последњи није хтео да пије у здравље Карла XII и што је опорим начином рекао како се Карло према његову господару сувише рђаво понаша. Стралхајм одговори да то није истина, опали му шамар, и још се, после те увреде, усуди да од царског Двора задовољење потражи. Страх да не расрди краља шведског присилио је цара да протера поданика којега је ваљало светити. Карло XII није

био задовољан. Тражио је да се гроф Зобор њему изда. И поносити Бечки Двор морао се погнути; грофа издаду краљу, и овај га је неко време држао као заробљеника у Штетину, па га је после пустио.

И тражио је још више, супротно свеколиком међународном праву, да му се изда хиљаду и пет стотина Руса, који су од његова оружја некако умакли на земљу немачку. Умало што Двор Бечки није пристао и на тај чудновати захтев, и да руски посланик у Бечу није вештим начином свима тим јадницима помогао да различитим путовима побегну, и они би сви били издати њиховим непријатељима.

Најтежи је био трећи и последњи захтев Карлов. Он се прогласи заштитником протестанатских поданика царевих у Шлезији, области која је припадала Аустријском Дому а не царству, и заиште да им цар уступи повластице и слободе, у истину подарене им Уговорима Вестфалским, које су, међу тим, позније укинуте или изигране Уговорима Рисвичким. Цару је било стало само да се опрости суседа тако опасна, и он попусти и опет, учинивши све што је тражено. По томе су уговору католици у Шлезији имали да уступе лутеранима више од сто цркава; али су многе те уступке, које им је донела срећа краља шведскога, одузете им на ново, кад тај краљ није више био у стању да законе прописује.

То је био цар Јосиф што је пристајао на те насилне уступке и што се тако у свему повијао вољи Карла XII. Он је био старији син Леополдов, а брат Карла VI, који је за њим на престо дошао. Папин интернунције, који је онда био код цара Јосифа, живо га је корио како може као католик цар да тако напушта јеретицима интересе своје властите вере. „Срећа „је за вас, одговорио је цар смејући се, што ми швед- „ски краљ није предложио да и ја примим лутеранство; „јер не знам шта бих учинио, да је он и то потражио.“

Његов посланик код Карла XII, гроф Вратислав, донесе у Липско уговор о лутеранима у Шлеској, потписан руком царевом. Тада је Карло рекао да је он најбољи пријатељ царев, али му није било по вољи

што је у тој ствари Рим радио противно намерама његовим. С презирањем је гледао слабост Римскога Двора који се с неповерењем понаша према једној половини Европе, докле је данас с другом у непријатељству непомирљивом, и који поверење што га ужива одржава само вештином преговора. Али је помишљао како да се освети. Грофу Вратиславу каза да су Шведи некада покорили Рим, али да се као Рим нису изметнули. Папи поручи да ће једнога дана од њега потражити ствари које је у Риму оставила краљица Христина. И да га је срећа у његовим плановима хтела служити, Бог зна докле би овај млади освајач терао са својом осветљивошћу и својим оружјем. Онда му се ништа немогућно није чинило: у потаји је послао неколико официра чак у Азију и у Египат, да нацртају планове вароши и да разберу каква је снага тамошњих држава. Ако би ико могао претурити Царство Персијско и Турско, па по том отићи у Италију, то би за цело био Карло XII. Он је био исто онако млад као и Александар, исто онако ратоборан, онако предузимљив, али неуморнији, снажнији и умеренији, а и Шведи су, може бити, вредили више од Македонаца, али се за такве планове мисли да су божанствени онда кад изађу за руком, а сматрају се као пусти снови кад се налети на несрећу.

И на послетку, кад су се све тегобе изравнале; пошто су сви прохтеви намирени; пошто је цара немачког унизио и у томе царству законе прописивао; пошто је усред католичке земље заштитио своју лутеранску веру; пошто је једнога краља збацио а крунисао другога; пошто се уверио да је страх и трепет свију владалаца, почне се спремати да полази. Угодни живот Саске, где је беспослен остао читаву годину дана, није ни у чем променио његов обични начин живота. Он је јахао коња по три пута свакога дана; устајао је у четири сата из јутра; облачио се сам; вина пио није; за трпезом је остајао само четврт сата; војску је своју вежбао сваки дан, и другога задовољства познавао није осим што је од њега сва Европа стрепила.

Још нису знали Шведи, куда их краљ мисли повести: нагађали су само у војсци да би Карло могао ићи на Москву. Неколико дана пред што ће поћи, нареди своме великом маршалу за становање да му дâ на писмено путоказ од Липска до.... па, за тренутак, ту стане, побојавши се да маршал како не прокљуви планове његове и смејући се дода: до свију престоница европских. Маршал му донесе листу свију тих путоказа, метнувши нарочито наврх свију крупним словима: Пут од Липска до Стокхолма. Већини Шведа најугодније је било да се врате, али краљ није ни помишљао на то да их у отаџбину натраг одведе. „Господине маршале, рекне на то краљ, видим добро „куда бисте ради да ме одведете, али се ми у Стокхолм скоро вратити нећемо.“

Војска је већ била на путу, и пролазила је покрај Дрезде. Карло је био напред, трчећи свагда, по обичају, двеста триста корака испред гарде своје. На једанпут га некуда неста. Неколико официра потерају коње трком, да виде куд се део, али га нигде не нађоше, ма да су на све стране трчали. Сва се војска узбуни за час; зауставише се; ђенерали се састадоше и не знадоше шта да чине од чуда, докле им, на послетку, један Сас, који туда пролажаше, не каза куд се део краљ.

Пролазећи тако близу Дрезде, беше му пало на ум да походи краља Августа. Уђе у варош на коњу, водећи за собом три или четири ђенерала. Кад су дошли на ђерам, запитају их за имена. Карло одговори да му је име Карл и да је гардиста; а остали сви казаше измишљена имена. Гроф Флеминг их спази кад су пролазили преко трга, и једва уграби да отрчи те да извести свога господара. Министар је баш говорио Августу све што је могао сетити се да би требало чинити у такој прилици, кад Карло уђе у собу у чизмама, пре него што је Август доспео да се од тога изненађења расвести. Како је био болестан, затекао се у собњој хаљини. Обуче се на врат на нос. Карло остане да с њим доручкује, као путник који се сврати к своме пријатељу да се с њим опрости.

По том заиште да види утврђења. Док су они пролазили утврђења, једноме Ливонцу, из Шведске прогнаноме, који је у саској војсци служио, падне на ум да се никад неће наћи повољнија прилика да помиловање добије, па стане приклињати краља Августа да се за њ замоли Карлу, држећи тврдо да Карло тако малу ствар неће одрећи владаоцу, коме је одузео круну, а који га је у тај мах у рукама имао. Август лако пристане на тај предлог. Беше мало подаље од краља шведског и разговараше се са шведским ђенералом Хордом, па му, смешећи се, рече: „Мислим да „ми ваш господар неће то отказати.“ — „Ви га не „познајете, одговори ђенерал Хорд, пре ће вам одбити „овде него ма где на другом месту.“ Август не пропусти да с наваљивањем од краља потражи милост за Ливонца: али му је Карло одбије начином који није допуштао да му се о томе и други пут говори. И пошто је у тој чудноватој походи провео неколико сати, пољуби се с краљем Августом, па отиде. Кад се вратио к својој војсци, ђенерале је затекао још у забуни, и они му казаше да су смислили да опседну Дрезду, ако би се догодило да им се тамо задржи краљ. „Добро, рекао је краљ, али не би смели.“ Сутра дан им стигне глас како краљ Август држи ванредни састанак Савета. „Видећете — рећи ће на то барон „Стралхајм—они се сад светују о ономе што је требало „да су јуче радили.“ Кад је неколико дана по том Ренскјелд дошао да краља види, стане му чудећи се говорити о томе одласку у Дрезду. „Ослонио сам се, „одговори Карло, на моју добру срећу; али сам, међу „тим, једнога минута спазио да није баш све у реду. „Флеминг није желео да ја тако брзо Дрезду оставим.“

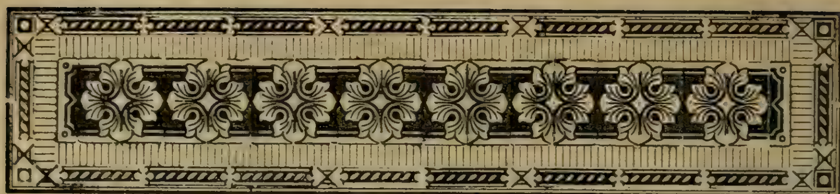

КЊИГА ЧЕТВРТА

Победоносни Карло оставља Саску, почиње потискивати цара и улазити дубље у Украјину. Његови губитци, његова рана. Бој на Полтави. Последице тога боја. Карло принуђен да бежи у Турску. Пријем у Бесарабији.

Најпосле се Карло крену из Саске, у септембру 1707, с војском од четрдесет и три хиљаде људи. Војска је та некада била покривена гвожђем, а тада се блистала у злату и у сребру обогативши се пољским и саским пленом. Сваки је војник носио уза се по педесет талира готових, и не само што су сви пукови били пунобројни, него је у свакој чети било и прекобројника. Осим те војске чекало га је у Пољској двадесет хиљада људи са грофом Левенхауптом, и још је једну војску од петнаест хиљада имао у Финландији, а нови му уписници стизаху из Шведске. Није нико сумњао да ће он са толиком силом цара с престола збацити.

Цар се у то време налазио у Литви, где се старао да поврати у живот странку коју је краљ Август, како се чињаше, био напустио. Војска царева, подељена на више одељака, бежала је свуда чим се чуло да се примиче шведски краљ. Цар је сам био издао заповест својим ђенералима да Карла не чекају никад са снагом неједнаком, и они су га у томе добро слушали.

Усред тога свога победнога марша, Карло прими турскога посланика. Даде му аудијенцију у стану грофа Пипера. Увек су се церемоније вршиле у стану тога министра, који је достојанство свога господара држао спољњим угледом, у тај пар већ прилично величанственим; што се пак тиче краља, он је увек имао и рђавији стан и рђавију послугу и простије одело него ли најмањи његов официр, и обично је говорио да је његов двор код грофа Пипера. Турски посланик предаде Карлу сто шведских војника, које су били заробили Калмуци, па их продали у Турску, а ту их откупио султан, те их је тада послао краљу зато што је мислио да ће му такав поклон најмилији бити, и то пак не у намери што би се поноситост отоманска мислила поклонити пред славом Карла XII, него што се султан пријатељством са Шведском и савезом с Пољском хтео да утврди против својих природних непријатеља, царева рускога и немачког. Посланик је Станиславу честитао ступање на престо. И тако тога краља за кратко време признадоше Немачка, Француска, Енглеска, Шпанија и Турска. Само је папа још затезао с признањем, очекујући да још и време утврди ту краљевску круну, која је од какве год немилости лако могла спасти.

Чим је Карло свршио с пријемом посланика Отоманске Порте, крене се у потеру за Русима. За време тога рата војска је царева двадесет пута улазила у Пољску и излазила из ње, и пошто у тој земљи нема градова, којима се повлачење војске пресеца, већ је са свију страна отворена, Русима је стајало на вољи да се покажу на ново и на оном месту на ком су били тучени и да продиру у земљу, докле би продирали и победници. Док се Карло бавио у Саској, цар је допирао до Лавова, на саму јужну границу Пољске; у тај мах био је цар на северној страни у Гродну у Литви, сто миља од Лавова.

У Пољској Карло остави Станислава, да помоћу десет хиљада Шведа и са новим поданицима својим чува своју нову краљевину од домаћих и страних непријатеља, а он сам поведе своју коњицу и кроз сред леда и снега упути се на Гродно, месеца јануара 1708.

Он је већ прелазио Њемен, на две миље од вароши, а цар још није био чуо ни да иде. Чим се сазнало да Шведи приспевају, цар изиђе на северна, а Карло уђе на јужна врата. Краљ је имао са собом само шест стотина гардиста; остало није могло да јури с њиме. Цар стане бежати са више од две хиљаде људи, мислећи да у Гродно улази читава војска. Истога дана сазна од једнога пољског бегунца како је утекао само испред шест стотина људи и како је маса непријатељске војске била више од пет миља далеко. Цар не хтедне дангубити, него одмах, чим се смркло, одвоји од своје војске хиљаду и пет стотина коњаника, с намером да изненада удари на краља шведскога у граду. Хиљаду пет стотина Руса користише се мраком и дођоше до прве страже шведске, а нико их не познаде. У тој је стражи било тридесет људи. За десетину минута они су сами устављали хиљаду пет стотина људи. Краљ се налазио на другом крају вароши, и дотрчи одмах с остатком од својих шест стотина. Руси утеку што су могли брже. Нити је војска Карлова изостајала дуго за њим, нити је он оклевао у гоњењу непријатеља. Сви одељци руске војске из Литве повлачаху се журно према истоку, у Војводство Минско, близу границе руске, где им је било назначено зборно место. И Шведе је краљ распоредио у неколико одељака, и они нису престајали да гоне Русе до тридесет миља даљине. И они што су бежали и они што су их гонили јурили су скоро сваки дан усиљеним маршевима, ма да је била средина зиме. Војницима Карловим и царевим сва су већ доба годишња одавно постала једнака; и онда је Русе и Шведе разликовао само страх од имена Карлова код оних првих.

Од Гродна па пут истока до Дњепра саме су баре, пустиње и неизмерне шуме; по местима обделаним нема хране; сељаци закопавају у земљу и жито и све што се у земљи сачувати може. Да би се нашла подземна складишта, ваља бушити земљу великим окованим моткама. Али су то већ често употребљавали час Шведи а час Руси; свагда се не успеваше,

па и кад би се успело, оно што се нашло није било довољно.

Краљ се шведски овој невољи надао, па је наредио да се понесе бешкота за његову војску, и ништа га у напредовању не задржаваше. Пошто је прегазио шуму Минску, где је ваљало сваки час обарати дрвеће да се војсци и пртљагу пута начини, он се 25 јуна 1708 обрете пред реком Березином спрам Борисова.

На томе месту је цар био сакупио највећи део своје војске; ту се био добро утврдио, и намере су његове биле да на томе месту спречи Шведе да реку пређу. Карло намести неколико пукова на обали Березине, супрот Борисова, као да је рад био да реку прелази баш пред очима непријатељевим. У исти мах крене са својом војском три миље уз реку; прегази руску војску од три хиљаде људи која је тај положај бранила, па, без оклевања, гурне напред на непријатељску војску. Руси му се нису надали; они дигну своје станове и повуку се Дњепру, кварећи за собом путове и рушећи све, да би Шведе барем у путу омели.

Али све те препреке Карло надвлада, журећи се непрестано ка Дњепру. На своме путу наиђе на двадесет хиљада Руса, утврђених на месту које се зове Холовчин, иза једне баре, којој се могло прићи само пошто се једна река пређе. Карло не хте сачекати и остатак своје пешадије, па да Русе онда нападне, него скочи у воду заједно са својом пешачком гардом, прегази реку и бару, наилазећи често на воду до више рамена. Док је тако он јурио на непријатеља, коњици је издао наредбу да обиђе бару и да удари на непријатеље с бока. Руси гледаху у чуду како нема никакве сметње да их одбрани, и како их пробија с једне стране краљ пешице а с друге стране коњица шведска.

И та коњица, пробивши се кроз непријатеље, састаде се с краљем усред борбе. Краљ онда појаха коња. Али мало по том опази у гомили млада племића шведског Гиленстјерна, рањена тако да ходити

није могао. Љубио је много тога племића, и натера га да узјаше његова коња, а он продужи командовати водећи своју пешадију. Може бити да је овај бој био најславнији од свију које је Карло водио; у том је боју он издржао највеће опасности, у њем је показао највише окретности. Спомен тога боја сачуван је медаљом, на којој с једне стране пише: Silvae, paludes, aggeres, hostes, victi, а с друге се налази овај стих Луканов: Victrices copias alium laturus in orbem.[1]

Тако се Руси, потиснути свуда, вратише преко Дњепра, који њихову земљу од Пољске дели. Карло их не хте пустити с миром, него и он за њима пређе ту велику реку код Мохиљева, последње пољске вароши, која је час пољска а час царева, као што је свуда с местима пограничним.

Видећи тада цар да му рат хоће да прождре царство, у коме је тек почео да диже вештине и трговину, да рат, за мало времена, може да исприврће све велике планове његове, па може бити и сам престо, поче мислити на мир. Баци на срећу неколико предлога преко једнога пољског племића који дође у шведску војску. Карло XII је био навикао да својим непријатељима мир даје у њиховим престоницама, па одговори: „Разговараћу се с царем у Москви.“ Кад су цару саопштили тај охоли одговор, он одговори: „Мој брат Карло рад је све као Александар; „али ја, опет, ласкам себи да му нећу бити Дарије.“

Ако се од Мохиљева, где је краљ прешао Дњепар, пође к северу уз реку, једнако дуж границâ Русије и Пољске, долази се, после тридесет миља пута, у Смоленск, кроз који пролази велики пут из Пољске у Москву. Тим путем је бежао цар; тим путем га је јурио краљ усиљеним маршевима. Позадња одељења руска много су се пута сукобљавала с драгонима шведске предводнице. Скоро увек су у тим сукобима боље пролазили Шведи, али су се и слабили напрежући се да остану јачи у ситним чаркама које немају значења, а у којима се ипак непрестано гине.

[1]) Први натпис значи: Надвладаа шуме, баре, опкопе, непријатеље; а други: Водиће у други свет победоносну војску.

Дана 22 септембра 1708 краљ код Смоленска нападне војску од десет хиљада људи коњице и шест хиљада Калмука.

Ти су Калмуци Татари што живе међу краљевином Астраханом, која је у цара, и краљевином Самаркандом, земљом Татара Узбека, отаџбином Тимура, боље познатог под именом Тамерлана. Калмучка се земља шири на исток до планина које Монголску од западне Азије растављају, и они који су ближе Астрахана поданици су цареви. Цар се стара да их држи под својом неограниченом владом, али се то због њихова скиталичкога живота не врши, те испада да он с њима живи као и султан с Арабљанима; час трпи њихова безделља, а час их кажњава. У војсци руској има тих Калмука свакада, и цар је чак успео да и њих доведе у војнички ред као и осталу своју војску.

Водећи са собом само шест пукова коњице и четири хиљаде пешака, краљ груне на ту војску. Најпре навали на Русе пред својим остроготским пуком, и непријатељи стукну. Краљ насрне даље путовима неравним и опкољеним рупама, у којима су се били посакривали Калмуци. Ови излете, па се баце између оног пука у ком се борио краљ и остале шведске војске. Руси и Калмуци за час опколе краљев пук и продру до краља. Убију два ађутанта који су се уза самога краља борили. Под краљем убију коња. Један му момак брзо хтеде да дода другога, али и момак и коњ погибоше у часу. Карло се тукао пешице са још неколико официра који се сместа сакупише око њега.

И многи од њих бише заробљени, рањени, убијени, или гомилом, која је једнако на њих срљала, од краља одвојени. Уз Карла оста само пет људи, а он је сам својом руком побио више од дванаест Руса, не задобивши никакве ране, по неисказаној срећи која га је дотле свуда пратила и у коју се он вечито уздао. На послетку, пуковник Далберг продре кроз Калмуке само с једном четом пука свога, и стигне на време да избави краља: остали Шведи навале

свом снагом на Татаре. Војска се опет докопа свога реда, и Карло, онако уморан као што је био, појаше коња, те је читаве две миље ишао за Русима у потеру.

Победилац се непрестано кретао великим путем к Москви. Од Смоленска, где је била та битка, има до Москве око сто наших француских миља, а војска готово већ не имађаше хране. Живо насташе око краља, молећи га да сачека ђенерала Левенхаупта који је водио петнаест хиљада људи и носио хране. Краљ се ретко кад договарао, и не само што он не хте послушати тај паметан савет, него се још, на велико чудо свима, одвоји од пута московскога, па пође к Украјини, земљи козачкој, која се налази међу Малом Татарском, Пољском и Русијом. Ова земља хвата од прилике сто наших миља од југа к северу, и готово толико од истока к западу. Дњепар, који тече од северозапада к југоистоку, пролази кроз њу и дели је на две поле скоро једнаке. Главна је варош Батурин, на речици Сему. Најсевернија страна Украјине богата је и обрађена; најјужнија пак, близу четрдесет осмог ступња, припада к земљама најплоднијим и најпустошнијим, јер ту рђава управа у клици гуши добро које природа силом људима даје. Становници крајева суседних с Малом Татарском нити сеју нити саде, јербо би им готову жетву опљачкали Татари из Буџака и Прекопа и Молдавци, све сами разбојници.

Украјина је свагда тежила за слободом, али како су око ње биле велике земље, Русија, Турска и Пољска, ваљало јој је међу њима трима увек тражити заштитника или боље рекавши господара. Најпре започне са заштитом пољском, али је Пољаци узеше сувише као поданицу; она онда пристаде уз Русију, која ју је сматрала као робињу колико је год могла. Испрва су Украјинци имали повластицу да себи бирају владаоца, који је носио назив ђенерала; али им се та повластица на скоро одузе, и старешину им почеше постављати из Москве.

У то време је украјински ђенерал био неки племић пољски, по имену Мазепа, родом из Војводства Подоља. Васпитао се као паж на двору Јована Кази-

мира, и ту је нешто и о лепој књижевности сазнао. У младости је имао љубавних веза са женом једнога пољског племића, који сазна за то, па Мазепу, гола нага, веже на бесна коња и тако га пусти. Коњ је био из Украјине, те се онамо врати и донесе Мазепу полу-мртва од глади и од умора. У тој му се невољи нађу неколики сељаци, код којих он дуго остане, одликовавши се више пута у испадима против Татара. Пошто је био образованији од свију осталих, то га брзо издигне на глас међу Козацима, пошто му је име из дана у дан расло, и цар смисли да њега постави за кнеза Украјини.

Кад је један пут за трпезом разговарао с царем, овај му помене да би добро било увести војнички ред међу Козацима и још их више покорити. Мазепа одговори да се не даду савладати сметње које су у положају Украјине и у духу онога народа. Цар се мало био угрејао вином, а увек није владао својом љутином, па плане, назове Мазепу издајником и запрети му да ће га на колац набити.

Кад се Мазепа у Украјину врати, почне мислити о буни. То му се са свим олакша појавом шведске војске на граници на скоро после тога. Он смисли да се начини независним, да образује силну краљевину од Украјине и од останака Русије. Био је то човек срчан, предузимљив и радник неуморан, и ако већ врло остарео. Он се у потаји удружи са краљем шведским, да пад цара Петра убрза и да се њиме користи.

Краљ одреди да се састану код реке Десне, а Мазепа обећа да ће ту доћи са тридесет хиљада људи, с бојном муницијом, с храном и благом, које је било огромно. Војска се шведска, тога ради, упути тамо на велико незадовољство свију официра, који о тим краљевим преговорима са Козацима ништа знали нису. Карло пошље Левенхаупту наредбу да му своју војску и храну што пре доведе у Украјину, где је мислио да зимује, како би себи ту земљу прво обезбедио, па да онда, на пролеће, приступи освојењу Русије. Међу тим кретање своје упути к реци Десни, која се код Кијева у Дњепар улива.

Препреке које су у путовању дотле имали биле су беспослица спрам оних на које наиђоше на овоме новоме путу. Ваљало је проћи шуму од педесет миља, пуну баруштина. Ђенерал Лагеркрон, који је с пет хиљада људи и с пионирима напред ишао, заведе војску на читавих тридесет миља од правога пута на исток. Пошто су четири дана путовали, краљ спази да је Лагеркрон погрешио, с муком се изиђе на прави пут, али им се у барама заглибише и пропадоше скоро сва кола и топови.

На послетку, после дванаест дана тако мучнога марша, потрошивши у томе и оно мало бешкота што им је било остало, изнурени умором и глађу, Шведи дођу на обалу реке Десне, онде где је Мазепа зборно место назначио; али место Мазепе, на томе месту затеку руску војску која се другој обали реке примицала. Краљ се упрепасти, али с места смисли да пређе Десну и да удари на непријатеља. Обале су те реке тако стрмените, да су војнике морали спуштати на конопцима. Реку пређу, као што су то обично чинили, једни на сплавовима, на брзу руку начињеним, а други пливајући. У руској војсци, која је у тај мах стизала, било је само осам хиљада људи; она се није дуго опирала, и тако се уклони и та препрека.

И Карло иђаше напред по овим забаченим крајевима, без одређености у путу, не знајући како стоји са верношћу Мазепином. Тај Козак, најпосле, дође, али више као бегунац него као моћни савезник. За његове намере Руси беху раније дознали, па их осујетише. Груну с војском на Козаке, па их исеку у комаде; тридесет главних пријатеља Мазепиних ухватише с оружјем у рукама, па их растргоше точковима; вароши му учинише у прах и пепео; благо му отеше; храну, што ју је спремао за краља шведског, однесоше: једва је он главу изнео са шест хиљада људи и с неколико коња, натоварених златом и сребром. Како било да било, опет је Мазепа краљу донео барем ту наду да ће се његовим познавањем земље моћи одржати у тим непознатим крајевима, и донео је љубав свију Козака, који беху помамни против Руса. Они долажа-

ху у стан појединим гомилама и чињаху што је требало да се војска издржи.

Карло се надаше да ће барем његов ђенерал Левенхаупт доспети да ову неприлику исправи. С њим је имало доћи петнаест хиљада Шведа, који су вредили више него сто хиљада Козака, и они су имали да донесу хране и муниције. Али и он стиже скоро онако исто као и Мазепа.

Левенхаупт пређе Дњепар више Мохиљева, макне напред наших двадесет миља, да изађе на украјински пут. Водио је са собом краљу осам хиљада кола, с новцем покупљеним уз пут по Литви. Кад буде наспрам варошице Лесна, близу места где се састају реке Проња и Соса, које се, после, далеко ниже, уливају у Дњепар, укаже се цар с више од четрдесет хиљада људи.

Шведски ђенерал, не имајући ни пуних шеснаест хиљада, не хтедне се опкопати. Толике победе беху Шведима дале такво поуздање, да никада ни питали нису за број својих непријатеља, већ само за место на ком се налазе. Левенхаупт удари на њих, не премишљајући се, 7 октобра по подне. У првом ударцу Шведи побију хиљаду пет стотина Руса. Војска се царева збуни; стаде се бежати на све стране. Цар Петар смотри да ће ту са свим бити разбијен; он осети да му о томе дану виси спасење свију његових држава и да је пропао, ако се Левенхаупт после победе састане с краљем шведским.

Чим је спазио да му војска узмиче, потрчи у заштитницу, где су били намештени Козаци и Калмуци, па им рекне: „Заповедам вам да пуцате на свакога који „би бегао, и да убијете и мене сама, ако будем тако „малодушан, да пођем натраг.“ Одатле се врати напред, и сам собом уреди војску на ново помоћу кнеза Менчикова и кнеза Галицина. Левенхаупт је од свога господара имао хитне заповести да дође што пре, и он је волео да продужи пут него да се бије, мислећи да је учињено све што треба да га непријатељ остави на миру у његову даљем кретању.

Сутра-дан, у 11 сати, цар удари на њ на обали једне баре, и распореди своју војску да га са свију страна обухвати. Шведи се одржаше свуда: два сата се био бој с једнаким упорством. Руси изгубише три пут више људи, али не попусти ниједан, и победа остаде неодлучена.

У четири сата ђенерал Бајер доведе цару у помоћ нове војске. И онда се бој започе по трећи пут, с још већом раздраженошћу и помамом. Трајао је до ноћи, и на послетку број претеже; Шведи се поломише, редови им бише пробијени и потискоше се до пртљага. Позади кола Левенхаупт их на ново уреди. Шведи су били побеђени, али бежали нису. Било их је око девет хиљада људи, од којих ниједан врднуо није: ђенерал их постави у бојни ред тако лако као да нису побеђени били. С друге стране, цар проведе ноћ под оружјем: он нареди да се нико није нашалио да иде у пљачку, с тим да ће официр, који не послуша, изгубити службу, а војник да ће се казнити смрћу.

Сутра-дан, у саму зору, цар нареди да се наново нападне. Левенхаупт се повукао за неколико миља, на згодан положај, заглавивши један део својих топова и спаливши кола.

Руси стигну толико на време, да су могли спречити да све не изгори; зграбили су више од шест хиљада кола, које су од ватре спасли. Цар је хтео да доврши пораз Шведа, и једнога свога ђенерала, по имену Флуга, пошље да их нападне и пети пут. Тај ђенерал им је понудио и часну предају. Левенхаупт тај предлог одбије и упусти се и у пети бој, крвав као и предња четири. Од девет хиљада војника што је још имао, пропадне му готово половина; друга пак половина не попушташе, и пошто наста ноћ, Левенхаупт, издржавши пет бојева са четрдесет хиљада људи, пређе Сосу са оно пет хиљада људи што му је било остало. У тих пет бојева цар је изгубио на десет хиљада људи. Он је имао славу да је Шведе победио, а Левенхаупт је имао другу, да је победу три дана спорио и да се повукао одржавши свој последњи по-

ложај. Он дакле стигне у стан своме господару, носећи част да се тако добро бранио, али нити носећи муниције нити водећи војске. И тако се краљ шведски затече без потреба и без веза са Пољском, опкољен непријатељима, у земљи у којој осим властите храбрости никакве друге помоћи имао није.

У тој невољи још му један део војске пропадне и од знамените зиме која је, 1709 године, тамо на границама Европе била још љућа него код нас у Француској. Као што је пркосио непријатељима, тако је Карло хтео да пркоси и временима годишњим. За време самртних мразева, он је с војском предузимао дугачке маршеве, и тако је једанпут пред његовим очима пало мртвих од хладноће две хиљаде људи. Коњаници нису више имали чизама, пешаци му остадоше без ципела и готово без хаљина; присиљени су били да себи праве обућу од зверских кожа како се могло; често су остајали без хлеба. Није било коња да вуку топове, и с тога су морали да скоро све топове побацају у баре и у реке. И она некада онако сјајна војска, беше спала на двадесет четири хиљаде људи, који само што не скапаваху од глади. Новости из Шведске више не стизаху, нити се што тамо јавити могаше. И у томе стању потужи се само један официр. „Па шта, рече „му краљ, „досадно вам је што сте далеко од ваше „жене? Ако сте прави војник, ја ћу вас одвести тако „далеко, да ћете једва и у три године једанпут моћи „што чути из Шведске.“

Маркиз Бранка, позније посланик у Шведској, приповедао ми је како се један војник усудио да са гунђањем, пред целом војском, понуди краљу комадић црнога плеснивог хлеба, од овса и јечма, једине хране коју су онда имали, ма да ни ње није било довољно. Краљ мирно прими комад хлеба, поједе га до мрве, и хладно одговори војнику: „Добар није, али се може „јести.“ Ако може бити незнатно ма шта што увеличава поштовање и поверење, ова црта, тако ситна како је, више је него ишта друго помогла војсци шведској да поднесе невоље које би биле неснosне под сваким другим ђенералом.

У томе положају стигоше, на послетку, и писма из Стокхолма. Из њих краљ сазнаде да је умрла војвоткиња од Холштајна, сестра његова, која у декембру 1708 подлеже богињама у својој двадесет-седмој години. Колико је Карло био непреломан у својим захтевима и неумољив у освети, толико је кнегињица му сестра била блага и милостива. За њу је у њега увек било много нежности, и њена га је смрт у толико више дарнула што је и сам почео да трпи несрећу, па је спрам несреће мало осетљивији постао.

Исто тако је сазнао да је по заповестима његовим сакупљено и војске и новаца, али се њему ништа не могаше дотурити, јер је између њега и Стокхолма било више од пет стотина миља и ваљало је савлађивати непријатеље који су бројем јачи били.

И цар у радљивости није за њим изостајао. Пољским савезницима, који су се под ђенералом Сињавским били удружили против Станислава, упути у помоћ нову војску, а сам се крене у Украјину, усред оне љуте зиме, на сусрет краљу шведском. И ту је наставио политику да ситним сукобима слаби непријатеља, добро судећи да се војска шведска најпосле мора сва стопити, кад се ниоткуда не попуња. Морала је хладноћа бити одвише љута, кад су два непријатеља били принуђени да пристану на обуставу борбе. Али од 1 фебруара борба се настави посред леда и снега.

После више мањих бојева и неколико губитака краљ види у априлу да му је остало још само осамнаест хиљада Шведа. Издржавао их је једини Мазепа, козачки кнез; и да њега није било, војска би скапала од глади и од невоље. У таким приликама цар поручи Мазепи да се врати под његову власт, али Козак оста веран своме новом савезнику или што се плашио страховите смрти на точку, од које су му пропали пријатељи, или што је хтео да их свети.

Ма да му је било остало осамнаест хиљада Шведа, Карло не беше изгубио ни наду, ни намеру да до Москве продре. На крају маја пође да опседне Полтаву на реци Ворскли, на источноме крају Украјине, добрих тринаест миља од Дњепра, у земљи Запорожаца, нај-

чудноватијег народа на земљи. То је мешавина старих Руса, Пољака и Татара. Они верују у неку врсту хришћанства, а хајдукују налик на морске гусаре. Бирају старешину себи, а често га или збаце или закољу; међу собом жена̂ не трпе, али отимају децу на двадесет и тридесет миља у около, па их гаје у обичајима својим. Летују у војевању, а зиму проводе у пространим стајама у које се смешта по четири пет стотина људи. Не боје се ничега, живе слободно, излажу се смрти за најмању отмицу, онако исто смело као што јој је пркосио Карло XII, тек да би круне раздавао. Цар им беше дао шездесет хиљада форината, надајући се да ће они пристати уза њ. Они примише новце, а пристадоше уз Карла XII, настојавањем Мазепиним, али су служили мало, јер они не могу да појме да се може војевати за што друго осим за пљачку. Доста је што нису сметали, а у служби их је било највише две хиљаде. Једно јутро представе краљу десеторицу њихових старешина, али су имали грдну муку да их намоле да се не опију, јер им је то обично први посао свакога јутра. Одведоше их у опкопе, те ту показаше како вешто бију у нишан из дугих карабина, јер јашући наопачке, они су са даљине од шест стотина корака убијали непријатеља кога су погледали. С овим хајдуцима Карло здружи неколико хиљада Влаха, што му их продаде хан Мале Татарске, и Полтаву опседе са свом том војском Запорожаца, Козака, Влаха, што је са његових осамнаест хиљада Шведа чинило војску од тридесет хиљада људи од прилике, али војску опалу, која ничега имала није. Од Полтаве је цар начинио прави магацин. Кад би је краљ узео, опет би себи отворио пут к Москви, и барем би могао у пуном изобиљу чекати помоћ, којој се још надао из Шведске, из Ливоније, из Поморанске и из Пољске. И пошто му је узеће Полтаве било једина помоћ, живо је радио на опсади. Мазепа је имао у вароши својих људи, и он је краља уверавао да ће је узети скоро: у војсци се нада будила, и војници су у узећу Полтаве гледали крај свију беда својих.

У почетку опсаде спази краљ да су његови непријатељи од њега учили војничку вештину. Мимо свуколику пажњу краљеву, кнез Менчиков протури помоћи граду, и тим је путем гарнизон порастао на пет хиљада људи.

Излетали су из града, и понекад с успехом; подметнуше и потпалише и један лагум. Али се Полтава не могаше узети с тога што се примицаше цар, наступајући са седамдесет хиљада бораца. На дан свога рођења, 27 јуна, Карло XII изађе да их промотри и разби им једно одељење, али баш кад се враћао у свој стан, удари га зрно из карабина кроз чизму и раздрузга му петну кост. Ни по најмањој каквој промени на лицу његову није се могло помислити да је рањен: и даље је мирно издавао заповести, оставши још скоро шест сати на коњу. Један од момака опази да му је сва чизма крвава, и отрчи да јави хирургу. Бол од ране већ поче тако да сева, да је ваљало краљу помоћи да с коња сиђе и однети га у чадор. Хирурзи прегледаше рану и нађоше да краљу треба сећи ногу. Не дâ се описати упрепашћење војске. Један хирург, по имену Најман, вештији и смелији од осталих, увераваше да може спасти ногу краљеву, ако би је дубље исекао. „Па ето радите одмах, рече краљ; сеците „слободно, не бојте се ништа!“ И са своје обе руке он сам држаше ногу гледајући како му је секу, као да се сва та операција вршила на некоме другом.

У онај исти мах кад су му утезали ногу, наређиваше јуриш за сутра, али истом да доврши ту наредбу, а јавише му да је на њ кренула се сва непријатељска војска, и према томе су требали са свим други распореди. Рањен и спречен да ради, Карло се нахођаше међу Дњепром и реком што тече поред Полтаве, у земљи пустој, без сигурних склоништа, без муниције, пред војском која му је храну пресецала. У тој крајњој неприлици он не сазва ратни савет, као што су му то толики извештаји натоварили, него обноћ између 7 и 8 јула позове у свој чадор фелдмаршала Ренскјелда, и не договарајући се ништа, али и без сваког узнемирења, нареди му да распо-

реди све што треба да се цар сутра нападне. Реншелд није ништа спорио, него изађе да послуша. На изласку из краљева чадора сретне грофа Пипера, с којим је одавно био рђаво, што се међу министром и ђенералом често дешава. Пипер га запита има ли што ново. „Нема ништа!“ одговори ђенерал хладно, и оде даље да своје заповести издаје. „Зар вам Реншелд није ништа казао?“ упита краљ. — „Није ништа“, одговори Пипер. „Онда да вам кажем ја, настави краљ, „да ми сутра почињемо бој.“ Гроф Пипер се препадне од одлуке тако очајничке, али је знао добро да се господар његов никада не може склонити да своју мисао промени, и само ћутањем покаже колико му је за чудо, оставивши Карла да спава до зоре.

Лицем 8 јула 1709 поче се на Полтави одсудна битка међу два најчудноватија владаоца ондашњега времена: међу Карлом, славним по победама од девет година, и међу Петром Алексијевићем, славним по деветогодишњим напорима које је поднео да од своје војске начини војску са шведском једнаку. Један је од њих славио се по томе што је државе другима давао, а други по томе што је своје државе образовао; Карло је волео опасности и борио се само за љубав славе, Алексијевић није узмицао пред опасностима, а ратовао је само за љубав интереса; шведски је владалац био издашан по величини душе, руски је пак увек давао с некаквим рачуном; онај је био умерен и уздржљив до крајности, с природом великодушном, упустивши се до варварства само једанпут: овај пак не бејаше од варварства опростио ни себе ни земље своје, и колико су му се странци дивили, онолико су његови поданици од њега страховали; у уживању је пак претеривао дотле, да му је то и живот скратило. Карло је носио назив непобеднога, који му је за час могао пропасти, а Петру Алексијевићу су народи дали назив Великога, који му од пораза није могао пропасти, јербо га победама ни добио није.

Да би се могла јасно представити ова битка, и место на ком се она свршила, треба замислити Полтаву на северу, стан шведскога краља на југу, зане-

сен мало к истоку, пртљаг шведски позади стана на једну миљу, а полтавску реку на север од вароши с током од истока к западу.

Цар беше прешао реку на једну миљу од Полтаве, са западне стране, и беше почео да удешава свој стан.

Кад је почело свитати, Шведи се показаше испред својих опкопа само са четири гвоздена топа. То им је била сва артиљерија, остало и три хиљаде људи задржа се у шанцу; четири хиљаде људи оста код пртљага. Тако је од војске шведске кренуло на непријатеља двадесет и једна хиљада људи, међу којима је било Шведа од прилике шеснаест хиљада.

Ђенерали Ренскјелд, Рос, Левенхаупт, Слипенбах, Хорн, Спар, Хамилтон, рођак краљев кнез Виртенбершки и још неки који су били у боју на Нарви, опоменуше млађе официре на тај дан, кад је осам хиљада Шведа сатрло руску војску од осамдесет хиљада, заштићену опкопима, а официри опоменуше војнике, и храбрише тако једни друге идући напред.

Краљ је руководио маршем; држали су га пред пешадијом на носилима. По његовој заповести један део коњице удари на коњицу непријатељску, и тим се сукобом бој отпоче, у четири и по сата из јутра. Непријатељска се коњица налазила на западу, на десној страни рускога стана. Кнез Менчиков и гроф Головин бејаху је распоредили на гомиле, између опкопа наоружаних топовима. Ђенерал Слипенбах груне са Шведима на ту коњицу. Сви који су у војсци шведској служили знаду да је немогућно одолети њихову првом ударцу. Руски се ескадрони поломише и потискоше; цар собом дотрча да их опет скупи; кроз шешир му пролете једно зрно пушчано; под Менчиковом погибоше три коња: Шведи повикаше да је победа њихова.

Карло није сумњао да ће битку добити. Он у по ноћи беше послао ђенерала Крајца са пет хиљада коњаника или драгона, који су имали да на непријатеља ударе с бока онда кад га он нападне с лица. Али је краљева несрећа хтела да Крајц залута, и њега не

би ниоткуд. И цар, који је и сам мислио да је пропао, доспе да своју коњицу уреди, па онда груне он на коњицу краљеву, и пошто ова не нађе потпоре у одељењу Крајцову, сад прште она. У овоме сукобу сам Слипенбах допадне ропства. У тај исти мах седамдесет и два топа грунуше из руског стана на коњицу шведску, а руска пешадија крену напред и удари на пешадију Карлову.

Онда цар упути кнеза Менчикова да заузме положај међу Шведима и међу Полтавом. Заповест свога господара извршио је Менчиков и брзо и вешто; не само да је пресекао везу међу шведском војском и четама што су остале у стану под Полтавом, него опколи и исече у комаде шведску резерву од три хиљаде људи коју је сусрео. Ако је Менчиков овај покрет извршио из своје главе, њему Русија дугује своје избављење; ако ли је тај покрет наредио цар, он је био Карлов достојан супарник. Међу тим руска је пешадија излазила из својих редова и пуштала се у поље у бој, а с друге стране шведска се коњица опет уређивала, четврт миље испред непријатељске војске; краљ је пак, с помоћу фелдмаршала Ренскјелда, наређивао све што треба за општи сукоб.

Што му још војске беше остало, он уреди у два реда, ставивши пешадију на средину, а коњицу на два крила. И цар распореди своју војску тако исто. На његовој су страни биле користи већег броја и седамдесет и два топа. Шведи су имали само четири, па још поче да им нестаје барута.

Цар руски се налазио у средишту своје војске, имајући тада само чин ђенерал-мајора, и изгледало је да у свем слуша ђенерала Шереметјева, али је он, као цар, ишао од једне врсте до друге, на турском коњу који је имао као поклон од султана, па је опомињао и капетане и војнике, свакоме награду обећавајући.

У девет сати из јутра бој поче на ново. Први плотун руских топова уби два коња у носилима Карловим: он заповеди да се упрегну други коњи; други плотун руских топова раздроби носила и преврте краља: и од двадесет и четири гардиста који се рас-

поредише да га на обред понесу, двадесет и један погибоше. Шведи се упрепашћени поколебаше, а непријатељски топ не престајаше косити; први се ред потиште к другоме, а други наже бегати. И у овој последњој радњи наступао је само један ред руске пешадије од десет хиљада људи, и он је разбио шведску војску. Толико су се ствари измениле биле!

Сви шведски писци говоре како би они бој добили да се ниједна погрешка није учинила. Али сви официри тврде да је прва погрешка била што се улазило у бој, а да су још више погрешили што су се, противно паметнијим саветима, затворили у земљи изгубљеној, наспрам непријатеља ратовању вешта, три пута јачега од Карла и бројем људи и помоћним средствима, која су Шведима са свим оскудевала. Главни узрок несреће Карлове на Полтави била је успомена на Нарву.

Кнез Виртембершки, ђенерал Ренскјелд и многи други главни официри већ су били заробљеници; стан пред Полтавом био је заузет, и све се беше стрпало у забуну, којој већ више помоћи не бејаше. Гроф Пипер и неколико канцеларијских официра бејаху изашли из стана не знајући ни шта да раде сами, ни шта је било од краља. Они трчаху то на једну то на другу страну поља, докле им се један мајор, по имену Бер, не понуди да их одведе онамо где је пртљаг, али једно облаци дима и прашине који покриваху поље, а друго и забуна, у таквом очајању са свим природна, учинише те они одоше правце на градске бедеме, где их гарнизон све похвата као заробљенике.

Краљ не хте бежати, а́ не могаше се бранити. У тај пар уза њ се десио ђенерал Поњатовски, пуковник шведске гарде краља Станислава, човек ретких заслуга, који је само из оданости према личности Карловој пошао за њим у Украјину, без икакве команде. Био је то човек који се у свима приликама живота, када други обично показују само неустрашивост, сместа одлучује на све што треба, и то чини и са срећом и добро. Он да̂ знак двојици гардиста, те краља ухвате испод мишки, па га посаде на коња, ма да га је нога страховито болела.

И ако Поњатовски није имао команде у војсци, он у тој прилици постаде ђенерал по невољи, те он уз краља скупи пет стотина коњаника; једни су били гардисти, други официри, а трећи прости коњаници. Та војска, састављена и запојена несрећом владаоца свога, проби себи пут кроз више од десет руских пукова, и кроз читаву миљу места проведе Карла до пртљага војске шведске.

Како је краљ бежао и како су га гонили, погине коњ под њим; пуковник Гјерта, сам рањен, сву већ своју крв изгубивши, послужи га својим коњем. Тако су у бежању двапут намештали на коња овога освајача, који за време боја јахати није могао.

У тако великој несрећи то чудновато повлачење беше врло велика ствар, али је ваљало бежати даље. Међу пртљагом нађоше каруце грофа Пипера, јер их краљ, како је отишао из Стокхолма, никада није имао. И у те каруце метнуше краља, па се, што су брже могли, кренуше пут Дњепра. Од како су га метнули на коња, па докле није стигао к пртљагу, краљ не проговори ни речи, а тада запита шта је било од грофа Пипера. „Заробљен је и он и сва канцеларија“, одговорише му. „А шта би од ђенерала Ренскјелда „и војводе Виртембершког?“ упита краљ. „И они су „заробљени“, одговори Поњатовски. „Заробљени код Ру„са! додаде Карло слежући раменима, хајд'мо, хајд'мо „брже к Турцима“. Па се ни тада на његову лицу не даде опазити никаква клонулост, и ко не би знао како му је управо, не би ни из далека посумњао да је он побеђен и рањен.

Докле је он измицао, Руси заузму у стану пред Полтавом његову артиљерију, његов пртљаг и његову војничку касу у којој нађоше шест милиона у готовини, што је остало од намета пољскога и саскога. У боју погибе близу девет хиљада људи, Шведа и Козака; на шест хиљада допаде ропства. Још је претекло шеснаест хиљада људи, које Шведа и Пољака које Козака, и они нагоше к Дњепру под руковођењем ђенерала Левенхаупта. Ђенерал је са својом војском бегунаца путовао једним путем, а краљ је с неколико

коњаника ишао другим. Каруце, на којима се он возио, поломе се у путу; и краља опет наместе на коња. Мало је било толико беде, него још једне ноћи залутају у шуми. И ту већ и краљева срчаност не могаше накнадити изнурену снагу, јер су му и болови од ране јаче севали рад' умора, а и коњ му беше малаксао и готов да падне, те се он за неколико сати спусти украј једног дрвета, изложивши се опасности да га сваки час затеку непријатељи који су га на све стране тражили.

Најпосле, обноћ између 9 и 10 јула, стигоше к Дњепру. У тај мах је баш и Левенхаупт с остатцима војске био стигао. С радошћу, у којој је било помешаног бола, Шведи видеше опет свога краља, за којег су држали да је мртав. Непријатељ се примицао, а нити је било моста да се пређе река, нити је било времена да се начини; нити је било барута за одбрану, нити хране да се спасе од глади војска, која, већ два дана, ништа не беше окусила. Али су ти остатци војске били Шведи, а тај побеђени краљ био је Карло XII. Сви су готово официри мислили да ће се на том месту, непомично, чекати Руси и да ће се на обалама Дњепра или изгинути или победа однети. Да није био саломљен својом слабошћу, Карло би, без сумње, тако и радио: али је његова рана почела гнојити се, и он је био у грозници. Опазило се да у грозници гнојења и најсрчанији људи већином изгубе нагон храбрости, који хоће слободну главу, као и свака друга врлина. Карло није био више онај пређашњи; тако су ме уверавали, и то ми са свим личи на истину. Одвукоше га као болесника, који већ себе не познаје. По срећи десиле су се онде некакве отрцане каруце, довучене онако на срећу дотле. Њих сместише на једну лађу, а краља метнуше у другу са ђенералом Мазепом. Мазепа је био спасао неколико сандука пуних новаца, али је вода била одвише брза, а још се диже и силан ветар, те је тај Козак више од три четврти свога блага морао побацати у реку, да би олакшао лађу. У друге барке поседаше уз неколико официра канцелар краљев Милерн и гроф Поња-

товски, који је краљу тада више него икада требао по средствима којима је у несрећи ум његов обилат био. Три стотине коњаника и врло велики број Пољака и Козака поуздаше се у своје коње и нагазише на реку да је препливају. Чврсто стиснута гомила њихова задржавала је брзак и разбијала таласе; али ко се макар мало одмакао на ниже, вода га однесе и гурну на дно. А од пешака који се усудише да на воду напливају, ниједан не изађе на другу обалу.

Докле су се овако мучили остатци војске шведске, примицао се кнез Менчиков са десет хиљада коњаника, од којих је сваки носио за собом по једнога пешака. Куд је прошла главна гомила побегле војске, познавао је кнез Менчиков лако по лешинама Шведа који су уз пут умирали од рана, од умора и од глади. Кнез пошље шведском ђенералу трубача, да му понуди предају. Левенхаупт одмах пошље четири ђенерала да приме победни закон. Пре овога дана, шеснаест хиљада војника краља Карла XII напали би свуколику снагу рускога царства, и сви би пре изгинули но што би се предали. Али пошто су једну битку изгубили; пошто су два дана бежали; пошто више не гледаху пред собом свога владаоца, који и сам беше принуђен да бежи; пошто свакоме војнику снага беше изнурена, а храброст није нигде налазила наде, на коју би се наслонила: и у њих неустрашивост клону пред љубављу к животу. Само се пуковник Трутфетр затресе кад је угледао Русе, и хтеде да пуца на њих с једним батаљоном шведским, мислећи да и осталу војску за собом занесе, али је Левенхаупт био принуђен да тај бескорисни покрет обустави. Предаја се сврши, и сва та војска поста ратни заробљеник. Неколико војника не могоше прогутати очајање што у руске руке падају, па поскакаше у Дњепар; два официра из пука храброга Трутфетра убише један другога: остало све поста заробљеник. Сви прођоше у реду испред кнеза Менчикова, полажући оружје к његовим ногама, као што су пре девет година радили тридесет хиљада Руса пред краљем шведским у Нарви. Али цар не хте пустити Шведе заробљене код Пол-

таве као што је онда радио краљ с руским заробљеницима, него их задржа све.

После су се ови несрећници растурили по царевим државама, нарочито по Сибирији, пространој области Велике Татарске, која се, пут истока, пружа до Китајскога Царства. У тој варварској земљи, у којој се још није знало ни за хлебац, Шведи постадоше вештаци по невољи, и почеше радити занате и вештачке послове, о којима су што било знали. У тим приликама ишчезоше све разлике међу људима. Официр који није знао никаква заната морао је цепати и носити дрва војнику који је постао кројач, или је почео ткати чоху, или је отворио радњу столарску, зидарску, златарску, те је имао откуд да се храни. Једни се официри начинише живописци, други посташе архитекти; једни почеше давати часове из језикâ и из математике, па неки чак отворише и јавне школе, које су, с временом, постале тако познате и тако корисне, да су у њих децу и из Москве слали.

Први министар краља шведскога, гроф Пипер, био је дуго времена у Петербургу затворен. Као и остала Европа, цар је био уверен да је тај министар свога господара продао војводи од Марлборо (Marlborough), па оружје шведско обрнуо пут Русије место да Европу умирује, и тога ради му је ропство пооштравао. Неколико година позније, тај је министар и умр̂о у Русији, остављен скоро без помоћи од породице му, која је у Стокхолму живела у изобиљу. Краљ је његов за њим узалуд жалио, не хотећи никада да се понизи да за свога министра понуд̂и откуп, бојећи се да га цар не одбије, јер међу Карлом и царем није никада било уговора о размени.

Руски цар се налазио у радости коју ни најмање није крио, и примао је заробљенике, које су му гомилама доводили, на самом бојном пољу, запиткујући сваки час: „А где ли је мој брат Карло?“

Ђенералима шведским учинио је част да их позове за своју трпезу. Међу другим питањима која им је чинио, упита ђенерала Ренскјелда, колико је било војске у краља, господара његова, пред бој. Ренскјелд

одговори да је спискове сам краљ држао и да такве ствари никоме казивао није; али да он мисли да је свега могло бити на тридесет хиљада људи, и то: осамнаест хиљада Шведа а остало Козака. Цар се чињаше зачуђен, па упита како су могли они зажмурити па поћи у тако забачену земљу и опсести Полтаву са тако мало људи. „Ми нисмо свагда питани, одговори „шведски ђенерал, него смо као добри службеници по-„коравали се заповестима свога господара, никада „му не говорећи на супрот.“ Чувши тај одговор, цар се обрне неким својим дворанима на које се раније сумњало да су учествовали у заверама против њега. „Чујете ли, рекне, како треба служити свога госпо-„дара?“ Па онда узме чашу вина и наздрави: „У здрав-„ље мојих учитеља у војној вештини.“ Ренскјелд га упита ко су ти што их он тако лепим називом почаствује. „Ви, господо ђенерали шведски“, одговори цар. „Онда је Ваше Величанство незахвално, рече на то „гроф, што сте своје учитеље толико злоставили.“ После ручка заповеди цар да се ђенералима врате сабље, и поступао је с њима као владалац који хоће својим поданицима да покаже како треба бити племенит и углађен, а он је то разумевао. Али исти тај владалац који се тако добро показао према ђенералима шведским, погуби точком све Козаке који су му пали шака.

И тако више не бејаше оне шведске војске, која је с онако победном славом Саску оставила: половина је од несреће пропала, а половина је изгинула или ропства допала. За дан је Карло XII изгубио што је стекао кроз девет година војевања, скоро у сто бојева. Он је бежао у отрцаним каруцама, и уза њ је, опасно рањен, лежао ђенерал Хорд; остали од чете његове ишли су за њим, једни пешице, једни на коњима, једни на колима, кроз пустињу у којој се не виђаше ни колибе, ни чадора, ни људи, ни животиња, ни пута; нигде не бејаше ничега, па ни воде. Било је то у почетку јула. Предео тај налази се под четрдесет-седмим ступњем; сухи пустињски песак чињаше сунчану жегу још несноснијом; коњи падаху; људи само што не умираху од жеђи. Пред ноћ нађу на један

поток блатаве воде, једине што се нађи могла. Том водом напуне мешине, и она спасе живот малој чети краља шведскога. После петодневног путовања краљ дође на обалу реке Хипаниса, коју су варвари прозвали Буг. Некада су те земље цветале од грчких насеља, а данас су им и имена извраћена. На неколико миља одатле, та се река утаче у Дњепар и с њим заједно слива у Црно Море.

С оне стране Буга, према југу, налази се варошица Оџаков, граница Турскога Царства. Видећи гомилу војника у оделу њима непознатом и чујући да говоре незнан језик, становници их не хтедоше пустити у Оџаков без допуштења Мехмед-паше, варошкога управника. Краљ пошље томе управнику нарочитога изасланика, да заиште допуштење. Тај Турчин, опет, не знајући шта да ради, пошто се у Турској погрешан корак често плаћа животом, не смејаше ништа да узме на се док не запита обласног сераскјера, који станује у Бендеру у Бесарабији. Док се на тај одговор чекало, Руси пређу такође Дњепар, пошто су краљеву војску заробили, и примицаху се краљу да и њега ухвате. Најпосле паша оџаковски поручи краљу да ће му ставити на расположење малу барку за њ и за два три човека свите његове. У тој невољи, Шведи узму силом што им се не даваше лепим. Њих неколико пређу на другу страну у једном чунићу, заузму неколике лађе и преведу их на другу обалу. То им је било спасење, јер су господари турских чамаца страховали да не изгубе прилику да много зараде, па сад навале сви да понуде своје услуге. Са свим у исти мах беше стигао и повољан одговор од сераскјера из Бендера, али тада се показаше и Руси, те је краљ с тешким срцем морао гледати како му непријатељ пет стотина његових људи у ропство узима и како њему с грдњом пркоси. Оџаковски паша замоли преко тумача за опроштај због закашњења које је било узрок да му пет стотина људи у ропство падну, и особито је наваљивао да се краљ за то султану не жали. Карло му то обећа, али му учини прекор

начином којим би се послужио према каквом год своме поданику.

Бендерски заповедник био је и сераскјер, што одговара чину ђенералском, и паша, што значи губернатора и надзорника. Он одмах пошље једнога агу да краљу изјави поздравље и да му понуди један величанствен чадор, разне потребе, пртљаг, кола, разне угодности, чиновнике и све што је потребно да га сјајно отпрати до Бендера, јер је обичај у Турака не само да о своме трошку спроводе посланике до одређенога им места, него и да се старају господски о свима потребама владалаца који у њихову државу прибегну, све докле се у њој баве.

КЊИГА ПЕТА

Стање Отоманске Порте. Карло се настањује близу Бендера. Чим је проводио време. Његове сплетке на Порти. Његове намере. Август се враћа на свој престо. Краљ дански искрцава се у Шведску. Напади на све остале Карлове државе. Цар у Москви слави победу. Заплет на Пруту. Прича о царици која је од сељанке царицом постала.

Царством Турским владао је онда Ахмед III. Он је ступио на престо 1703, наместо свога брата Мустафе, једном револуцијом, наличном на ону којом је у Енглеској круна Јакова II отишла његову зету Вилхелму. Мустафа се налазио у рукама некога муфтије, од свију Турака презренога, и на њ се диже цело царство; рачунао је да војском казни незадовољнике, али она пристане уз њих. Мустафа би ухваћен, редовно по обреду збачен, а његов брат изведен из двора да се постави за султана. Све се то свршило скоро без капи крви. Збаченога султана Ахмед затвори у Двору Цариградском, где је још неколико година живео, на велико чудо Турака који су свикли да после збачења одмах чују и за смрт збаченога владаоца.

У име награде за круну што ју беше дужан министрима, ђенералима, јањичарским официрима, и најпосле онима који су у преврату учествовали, нови

султан их све, једнога по једнога, уклони с овога света, бојећи се да им једнога дана нов онаки преврат на ум не падне. Жртвовавши толике врсне људе, ослабио је снагу царства, али је свој престо, барем за неколико година, утврдио. По том почне гомилати благо. Он је први Турчин који се усудио да мало новац погорша и да удари нове намете, али се на томе путу морао зауставити, бојећи се побуне, јербо се грабљивост и тиранија султанска свакада врше само на чиновницима царства, пошто су они, ко били да били, султанови робови, а остали мусломани живе у потпуној безбедности, не страхујући ни за живот, ни за имање, ни за слободу.

Ето такав је био турски султан, код којега је краљ шведски дошао да тражи прибежишта. Чим је ступио на његову земљу, Карло му написа писмо 13 јула 1709. Познати су неколики различити преписи тога писма, за које се све данас мисли да су неверни, али међу свима које сам ја видео сваки је састављен у духу охолости и сваки води више рачуна од Карлове срчаности него-ли од његова положаја. Султан одговори истом пред крај септембра. Отоманска Порта даде Карлу XII познати каква је, у њеним очима, разлика између турскога султана и једнога скандинавског краља хришћанина, који је побеђен и бегунац. У осталом сва писма што их, у ретким приликама, сами краљеви пишу, обично су гола формалност, из које нити се дâ познати карактер владалачки ни послови њихови.

Карло XII у Турској био је доиста заробљеник, само што се с њим уљудно поступало. Он је међу тим смишљао план да Турско Царство дигне против својих непријатеља; он се заваравао мишљу да ће Пољску моћи вратити под јарам, и да ће покорити Русију. У Цариграду је Карло имао посланика, али му је у тим његовим великим плановима највише служио гроф Поњатовски, који је ишао у Цариград без мисије, али је брзо постао краљу врло потребан,

Порти мио и, на послетку, опасан и самим великим везирима.[1]

Један од оних који су с већом вештином потпомагали његове намере на Порти био је лекар Фонсека, Португалац, Јеврејин који се настанио у Цариграду, човек учен и одрешит, вешт пословима, може бити једини философ међу својим сународницима: а посао његов отворао му је врата на Отоманској Порти и често му давао прилике да код везира поверење задобије. У Паризу сам га добро познавао, и он ми је потврдио све појединости које сад хоћу да причам. Гроф Поњатовски ми је сам и казивао и писао да је он умео да се довије како да дотури писмо самој султанци-валиди, матери султановој, коју је некада син њезин злоставио, али која је почела да у двору поверење задобија. Тој је султанци често одлазила једна Јеврејка, и она се није знала уморити причајући јој јуначка дела краља шведскога и забављајући је својим причама. По тајној наклоности коју готово све жене, незнано откуд, имају за изванредне људе и онда када их не познају, султанка јавно држаше у двору страну краљеву; она га називаше својим лавом. „Када „ли ћеш ти, говораше она каткад своме сину султану, „да помогнеш моме лаву да прождре тога цара?“ Она је чак прекорачавала и оштре дворске законе, и писала је својом руком више писама грофу Поњатовском, који их има у рукама и сада када се ова историја пише.

Краља су, међу тим, с почастима испратили у Бендер, кроз пустош која се некада називала Гетском Пустињом. Турци су се старали да му на путу не изостане ништа што би му путовање пријатнијим учинило: мноштво Пољака, Шведа, Козака, који су се касније из руку руских ишчупали, дођоше различитим путовима к њему да му увеличају свиту, тако да је свита бројала хиљаду осам стотина људи, кад је Карло дошао у Бендер. И сав тај свет, заједно с коњима својим, хранио се и имао је стан о трошку султанову.

---

[1] Од њега сам добио не само напомене што су штампане и што их је капелан Нордберг употребио, него још и многе друге рукописе који се тичу ове историје.

Краљ је хтео да се смести у стан покрај Бендера место да се настањује у вароши. Сераскјер Јусуф-паша намести му величанствен чадор, а друге набави господи свите његове. Мало времена по том, краљ на томе месту начини кућу; то учине и официри његови, а војници поправе колибе, и тако се од стана неосетно начини варошица. Пошто се краљ још никако не беше излечио од ране, ваљало му је из ноге вадити још једну покварену кост; али чим је могао јахати, он настави своја редовна вежбања, устајући сваки дан пре сунца, морећи под собом по три коња и вежбајући војнике. Сва му је забава била што је каткада играо шаха. Ако и мале ствари људе цртају, нека је допуштено да забележимо како је Карлу XII у шаховској игри једнако радио краљ; њиме се он служио више но осталим фигурама, и тога ради је губио све партије.

У Бендеру је живео у изобиљу свега и свачега, као ретко који побеђени владалац бегунац. Осим свију потреба у мери више него довољној и пет стотина талира на дан што је имао од великодушности отоманске, Карло је добијао новаца и из Француске и узаимао је од цариградских трговаца. Један део тих новаца трошио се на интриге у двору, на куповање везирског расположења или на њихово збацивање, а други је део издашно трошен на краљеве официре и на јањичаре који су у Бендеру краљу као стража служили. Његов љубимац и благајник Гротхузен имао је да врши раздавање поклона, и он је, противно обичној нарави таких људи, волео да даје исто тако као и господар му. Једнога дана донесе он краљу рачун о шездесет хиљада талира овако у две врсте: „Десет „хиљада талира раздато Шведима и јањичарима по „великодушној заповести Његовог Величанства. Оста-„так сам појео сам.“ — „Ето тако ми је по вољи да „ми пријатељи рачуне подносе. Милерн ми чита чи-„тавих десет страна за суме од десет хиљада динара; „милији ми је лаконички стил Гротхузенов.“ Један од старих официра Карлових, за кога се мислило да је мало тврдица, пожали му се једаред што све даје

Гротхузену. „Новац ја дајем, одговори краљ, само „онима који се њиме знају служити." Оволика издашност доводила га је често у неприлику да нема шта да дâ. Више штедње у великодушности било би не мање часно, а корисније, али је овај владалац патио од недостатка да у свакој врлини прегони.

Из Цариграда је долазило много странаца да га види. Турци и Татари из околине долазили су гомилама, и сви су му се дивили с поштовањем. Чујући за његову упорну уздржљивост од вина и гледајући како редовно двапут на дан иде на молитву, они су говорили: „Па то је прави musloman!" Горели су од нестрпљена да их он поведе на освајање Русије.

На беспослици у Бендеру која је трајала дуже него што је мислио, Карло се, неосетно, поче навикавати на читање. На то га је упутио барон Фабриције, племић војводе од Холштајна, љубак младић, који је у духу имао веселост и одрешеност што је угодна владаоцима. Он је био послан краљу у Бендер да се постара о пословима младога војводе од Холштајна, и успео је зато што је умео постати пријатан. Он је читао све француске књижевнике, и он упути краља да чита трагедије Петра Корнеља, Расина, и дела Депрео-вљева. Сатире овога последњега не допадоше се краљу нимало, а оне, доиста, и нису најбољи му списи, али краљу уђоше у вољу сви остали списи тога писца. Кад су му читали место сатире осме, где писац Александра назива лудаком и помамним, исцепао је тај лист књиге.

Од свих француских трагедија највише му је био по вољи Митридат, јер је положај тога краља, побеђеног и жудног освете, био са свим сличан са његовим. Показивао је Фабрицију прстом места која му се особито допадају, али на глас није хтео да прочита ниједно, нити да коју год француску реч изговори. И кад је после у Бендеру видео г. Дезалера, француског посланика на Порти, човека одличног заслугама, али који осим свога матерњег никакав други језик није знао, опет му је одговорио латински, и кад је г. Дезалер клео се да од тога језика ни четири речи не

разуме, волео је ипак да дозове тумача него да француски говори.

Тако је Карло XII проводио време у Бендеру, чекајући да му војска турска дође у помоћ. Његов посланик је у његово име подносио великом везиру мемоаре, а Поњатовски их је подржавао поверењем које је себи умео придобити. Удворљивост помаже свуда: а Поњатовски се носио само по турски, и умео се свуда увући. Султан му дâ на поклон кесу од хиљаду дуката, а велики везир му одговори: „Једном ћу руком узети „вашега краља, а другом мач, па ћемо поћи у Москву, „водећи за собом двеста хиљада људи.“ Тај се велики везир звао Чурлули-Али-паша, и био је син једнога сељака из Чорлу. Такво порекло није никакав прекор у Турској, где се не зна ни за какво племићство, нити за оно које би једино давало права на извесне службе, нити пак за оно које се рачуна само по титулама. За чин или службу мисли се да је извор свему, и тај је начин мишљења по свему истоку. Мишљење је то врло природно и добро кад би се достојанства могла давати само по заслузи, али су везири обично просте лутке некаквога црнца ушкопљеника или некакве омиљене робиње.

На скоро први министар промени мишљење. Краљ је могао само преговарати, а цар је још могао и новаца давати; цар пружи новаца, и послужи се за то баш новцима Карла XII, те војничка каса, заузета у Полтави, показа ново оружје против побеђеног. Није више било ни помена о рату против Руса. На Порти завлада ненадмашно утицај царев: тим утицајем посланик његов задоби части, какве дотле никад руски посланик није уживао у Цариграду. Допустише му да може себи начинити двор — сарај — у европском подграђу и да може држати везе са страним министрима. Чак је цар мислио да може искати да му се изда Мазепа, као што је Карло XII тражио да му се изда несрећни Паткул. Чурлули-Али-паша не знађаше већ ништа да откаже владаоцу који је пружао милионе кад би што поискао, те тако онај исти велики везир који се пређе свечано зарицао да ће краља шведскога

водити у Русију са двеста хиљада људи, нађе смелости да му предложи да пристане да се жртвује ђенерал Мазепа. Тај захтев је пренеразио Карла. И не зна се докле би везир ишао с тим послом, да баш у тај мах не умре Мазепа, коме је било седамдесет година. Јед и бол букнуше још већма у краља, кад чу како Толстога, који је постављен за царева посланика на Порти, јавно послужују Шведи, заробљени на Полтави, и како се ти несрећници сваки дан јавно продају на цариградском тргу. Још је руски посланик отворено говорио како је мусломанска војска у Бендеру више за то да краља држи у рукама, него ли да му чини почасти.

Тако се Карло затече преварен и презрен на Порти и као неки заробљеник међу Татарима, кад га напусти велики везир и кад га новац царев победи у Турској, пошто га је оружје победило у Украјини. Свита његова поче да очајава; он сам оста постојан, и не показа се клонуо ни за час. Чинило му се да султан не зна за сплетке Чурлули-Алије, свога великог везира, па смисли да му их саопшти, и ту смелу поруку прими на се Поњатовски. Султан свакога петка иде у џамију окружен својим левацима[1], врстом гарде која носи за турбаном перјанице тако високе, да народ од њих султана не види. Кад ко хоће да какву молбу султану дотури, гледа да се помеша међу те гардисте и своју молбу подигне у вис. Који пут дохвати је султан лично, али понајчешће он изда заповест некоме од агâ да је узме, и кад изађе из џамије, онда му се те молбе представљају. Опасности нема да би се султан узнемиривао узалудним списима или молбама о каквој год беспослици, пошто се у Цариграду преко целе године пише мање но једног дана у Паризу. Још се мање ко затрчава да таким начином предаје списе против министара, јер их истима султан упућује и не читајући. Само је тај пут још био остао Поњатовском да протури до султана жалбе краља шведскога, и он састави грозну записку против

[1] Стрелци, вйкли да стрељају и левом руком.

великог везира. Ондашњи француски посланик г. Деферпол, који ми је ово све и причао, нареди да се записка преведе на турски; нешто новаца даду једном Грку да је дотури. Помешавши се међу гардисте султанове, тај је Грк хартију подигао тако високо, држао ју тако дуго и правио толику вику, да га сам султан спази и собом записку прими.

Тим су се средством више пута служили да султану дотуре записке против његових везира. Швед један, по имену Лелоинг, на скоро по том, предао је другу једну такву записку. Карло XII у Царству Турском беше спао на средства којима се угњетени поданици служе.

Место каквога год одговора на његове жалбе, султан пошље краљу, неколико дана касније, двадесет и пет арапских коња, од којих је један носио сама превисокога господара, те је био покривен седлом и чохом, драгим камењем окићеном, са стременима од сухога злата. Уз тај је поклон ишло писмо, љубазно написано, али састављено у општим изразима, из којих се дало извести да је министар радио све само по одобрењу султанову. И Чурлули се знао претварати, те и он пошље краљу пет врло ретких коња. Ономе који их је довео Карло одговори охоло: „Вратите се „вашем господару, па му одговорите да ја никад не „примам поклоне од мојих непријатеља.“

Усудивши се већ да против великога везира поднесе једну записку, Поњатовски тада смисли дрзак план да га збаци. Он је знао да је тај везир неугодан султанци матери, и да га мрзе и кизлар-ага, поглавица црних ушкопљеника, и јањичарски ага, те раздражи све троје да говоре против њега. Падало је у очи како може бити да против царског заступника у Царству Отоманском, који је, уз то, своме господару био и користан и повољан, готово отворено на Порти намешта сплетке један хришћанин, Пољак, и неодређени агенат краља шведског прибеглога к Турцима. Никада Поњатовски не би успео, и сама мисао о таквој намери стала би га живота, да на добру срећу

великог везира Чурлулије не беше ударила једна сила јача од свих оних које су с Поњатовским радиле.

У султана је био млад један љубимац, који је позније управљао Турским Царством, погинувши 1716 у Угарској у боју на Варадину, где је кнез Евђеније Савојски добио победу над Турцима. Томе је љубимцу било име Ћумурџи-Али-паша. Његово је порекло било са свим као и Чурлулијино; отац му је био ћумурџија, носио је, то јест, те продавао угаљ који се турски зове ћумур. Ујак Ахмета III, Ахмет II, нађе једном, у шумици близу Дренопоља, ћумурџију као дечка који му падне у очи по својој ванредној лепоти, те заповеди да се одведе у двор. Тај се дечко допадне Мустафи, најстаријем сину и наследнику Мехмедову[1]. Ахмету III постане љубимац. Имао је тада само чин силиктар-аге тј. царскога мачеоносца. За место великога везира био је још одвише млад, али га је частољубље вукло к томе положају. Шведска странка није никада могла да освоји расположење овога љубимца; никада он није био пријатељ ни Карлу, нити каквоме год хришћанскоме владаоцу, нити икојему министру њихову; али у овај пар он је Карлу XII служио нехотице, и он се удружи са султанком-валидом и великим чиновницима портиним да обори Чурлулију, којега су сви мрзили. И тај стари министар, који је свога господара дуго и добро служио, паде као жртва ћуди једнога дечка и сплеткама једнога туђинца. Одузеше му достојанство и благо његово; одузеше му жену, ћерку последњега султана Мустафе, и послаше га у прогонство у Кафу, некадашњу Теодосију, у Кримској Татарској. Печат царства предадоше Нуману Ћуприлићу, унуку великога Ћуприлића који је освојио Кандију. Нови везир је био човек, каквога хришћани добро необавештени нису могли на томе месту да замисле: у врлинама непопустљив, закон ревносно чувајући, он је прохтевима султановим често насупрот истављао правду. Није хтео ни да чује о рату с Русијом, за који је говорио да је неправедан и некористан; али по тој истој оданости

[1] То је султан Мехмед IV, који је владао 1648 — 1687.

к закону, која му је сметала да противно уговорима отпочиње рат против Русије, он је хтео да поштује дужности гостопримства према краљу шведском. Своме господару је говорио: „Закон ти забрањује да нападнеш цара који ти ништа није учинио, а заповеда ти „да помогнеш краљу шведском, који је код тебе у несрећи.“ Томе владаоцу пошље он осам стотина кеса (у свакој по пет стотина талира), и световаше га да се мирно врати у своје земље кроз земље цара немачкога или на француским лађама које су се онда налазиле у Цариграду и које је г. Де-Фериол, француски посланик на Порти, нудио Карлу да га у Марсељ превезу. Гроф Поњатовски је с тим министром више но икада преговарао, и у свима је преговорима имао надмоћност коју му злато руско није могло реметити, пошто је везир био човек непоткупљив. Руска странка поче размишљати да би за њу најбоље било да се отровом опрости тако опасног преговарача. Задобију једнога момка његова, који се прими да му да отров у кави, али се злочин сазна пре извршења; отров нађу у момка у малој једној флашици, коју однесу султану. На пуној диванској седници судише отровнику и осудише га на робију, јербо се по законима турским никада смрћу не казне злочини неизвршени.

Карло XII је имао уверење да ће он кад тад успети да подигне Царство Турско на Русију, те не прими ниједан предлог који би се тицао мирнога повратка његова у своју земљу. Није престајао да као страховита Турцима представља онога истог цара, којега је толико презирао; његови изасланици су непрестано подметали како Петар Алексијевић тежи да се начини господарем пловидбе на Црноме Мору; како је, покоривши Козаке, бацио око на Кримску Татарску. И час би Карлове представке раздражиле Порту; час би их, опет, руски министри опровргли.

Међу тим докле је Карло XII своју судбину везивао за вољу турских везира; докле је он примао од једне стране силе доброчинства и увреде, докле је султану подносио жалбе и докле се, у пустињи, из-

државао од издашности турске: његови се непријатељи сви избудише, и почеше нападати земље његове.

Бој на Полтави најпре је био знак за буну у Пољској. Краљ Август се врати, поричући и своју оставку и мир у Алтранштату, окривљујући отворено као разбојника и варварина Карла XII, којега се више није бојао. Своје пуномоћнике, Фингстена и Имхофа, који су оставку потписали, стави у затвор као да су онако радећи прекорачили дане им заповести и издали свога господара. Она иста војска саска која је истицана као узрок што се с престола збацује, доведе га натраг у Варшаву заједно с већином пољских војвода који су се на верност некада заклињали њему, а после Станиславу, па ето и опет њему. У његову странку уђе и сам Сињавски, који је престао да мисли на краљевство, па се задовољавао да остане крунски велики ђенерал. Његов први министар Флеминг, који је за неко време морао оставити Саску, из страха да не буде издат као Паткул, тада је својом вештином много припомогао да се његову господару врати велики део племићства пољскога.

А те људе папа опрости заклетве верности којом се Станиславу заклеше. Удружен с војском Августовом и учињен на време, овај корак светога оца имао је доста великог утицаја; њиме се углед Римскога Двора утврди у Пољској, где онда нико није ни помишљао да првосвећеницима одриче уображено право да се мешају у световне послове краљеве. Свак се драговољно врати под управу Августову, примајући без немара непотребно разрешење, за које је нунције уверавао да је потребно.

У то време снага Карлова и величина Шведске примицаху се своме свршетку. Више од десет крунисаних глава гледали су већ по одавно како се шведско господарство шири далеко преко природних граница, с ову страну Балтичкога Мора, од Двине до Елбе. Сви су ти владаоци одавно били погли главу пред уговорима којих нису могли да се отресу, а сада падом и одсуством Карловим препуше на ново и суревњивост и интерес у свију.

Користећи се својом победом и силнији од свију њих, цар узме Виборг и целу Карелију, поплави својим четама Финландију, поседне Ригу, а једну војску упути у Пољску, да помогне Августу да се на престо врати. Што је пређе био Карло, то сад поста цар — он поче одређивати шта ће бити од Пољске и од северних страна; само што се цар управљао једино по својим интересима, а Карло је следовао увек само својим мислима освете и славе. Шведски је монарх помагао својим савезницима и сатирао своје непријатеље, не тражећи од својих победа никакве користи; цар се опет понашао више као владалац а мање као јунак, и пристао је да помогне краљу пољском само под погодбом да му се уступи Ливонија и да Русији за свагда остане област, ради које је Август и отпочео рат.

Краљ дански заборави Уговор Травендалски као што је Август заборавио Алтранштатски, и поче помишљати како да завлада Војводством Холштајнским и Бременским, на које на ново права полагаше; краљ пруски је имао старих права на шведску Померанску, и он поче размишљати како да их поврати; војвода мекленбуршки јетко гледаше где Шведска још држи Висмар, најлепшу варош војводства. Једна синовица рускога цара била је удата за тим владаоцем, и цару је требао само изговор, па да се у Немачкој настани он као што су то били учинили Шведи. Кнез бирач хановерански Ђорђе тражио је такође где би се могао обогатити од оставштине Карлове. И владика минстерски, да је само имао снаге, показивао је вољe да такође истакне нека своја права.

Померанску и остале земље које је Карло имао у Немачкој бранило је дванаест до тринаест хиљада Шведа: и на ту страну поче се упућивати рат.

Немачки цар и његови савезници узнемирише се том буром. Немачко Царство је имало закон да је непријатељ германске заједнице сваки који би ма коју њену област напао.

Али је била друга једна неприлика. Осим јединога цара, сви су ти владаоци били онда у савезу против

Лудвика XIV, који је својом силом неко време био Европи исто онако страшан као и Карло.

Немачка се, у почетку века, застала у стиску, од југа и севера, међу војском француском и војском шведском. Французи беху прешли Дунав а Шведи Одру, и да су се онда њихове победне војске састале, Царство би Немачко пропало. И зла судба која беше притисла Шведску, унизила беше Француску: ипак је Шведска још имала откуд помоћи се, а и Лудвик XIV војевао је снажно, ма да није имао среће. Да су Поморанска и Бременско Војводство постали позорница ратна, било је опасности да то не изиђе на штету Немачког Царства, те да царство, ослабљено на тој страни, наспрам Лудвика XIV мање снаге не покаже. Да би се така опасност отклонила, цар и владаоци немачки, краљица енглеска Ана и Скупштина Холандских Области закључе у Хагу, пред крај 1709 године, уговор тако чудноват, какав се никада потписао није.

Уговорише те државе да се рат против Шведа никако не води ни у Поморанској, нити и у којој другој немачкој области, и да непријатељи Карла XII могу ударати на њ на другим местима, где им је год драго. На тај уговор пристадоше чак и краљ пољски и цар руски: само што они потражише да се у уговор унесе још један члан, онако исто чудноват као и уговор цео, а то је да се дванаест хиљада Шведа из Поморанске не могу пустити да иду да бране остале шведске области.

Да би се ујемчило извршење тога уговора предложено би да се на обалама Одре скупи војска која би имала да чува ту уображену неутралност. И то је била чудновата новост, што се скупљала војска да спречи рат. Они исти којима је ваљало ту војску плаћати већином су сами имали много интереса да воде рат, за који се тражило да се спречи. У уговору је писало да ће та војска бити састављена из чета цара немачког, краља пруског, кнеза бирача хановеранског, ландграфа хесенског и владике минстерског.

И што се по природи могло очекивати од таквога плана, оно се и збило: ниједна се тачка није извршила. Владаоци који су имали да пошљу свој део за ту војску не послаше ништа; не саставише се ни два пука; на неутралност, о којој се толико говорило, није се нико обзирао: а сви северни владаоци, који су имали што да раскрштају с краљем шведским, осташе с потпуно одрешеним рукама да од оставштине Карлове грабе што ко зграбити може.

У таквим приликама цар остави своју војску по становима у Литви, нареди што треба за опсаду Риге, па се врати у Москву да својим народима покаже једну свечаност, која је њима била тако исто нова као и све остало што је Петар дотле био учинио за своје државе: а то је победну славу, онакву од прилике, какве су стари Римљани приређивали. Уђе у Москву испод седам победних сводова, подигнутих на улицама и окићених свачим што се у ономе климату наћи могло или што је могла набавити трговина која је, по његову старању, цветала. Ход је отварао пук гардиста, а за њим су вукли топове, узете од Шведа на Лесну и на Полтави. Сваки је топ вукло осам коња покривених скрлатном чохом до копита. По том су долазили стегови, таламбаси, заставе добијене у поменута два боја, све у рукама војника који су их задобили. Иза свега тога ишла је најлепша војска царева. Пошто је сва војска прошла, показала су се, на колима за њих нарочито начињеним, носила Карла XII, нађена на бојном пољу код Полтаве, изломљена од два топовска зрна.[1] Иза носила ишли су заробљеници, све два и два. Ту су били и први министар шведски гроф Пипер и славни маршал Ренскјелд, гроф Левенхаупт, ђенерали Слипенбах, Стакелберг, Хамилтон и сви официри и војници, који су позније по великој Русији растурени. Одмах за њима следо-

[1] Г. Нордберг, исповедник Карла XII, исправља овде писца, помињући да су та носила ношена на рукама. О тим суштаственим појединостима ми причамо по казивању очевидаца.

вао је цар, на ономе истом коњу, на ком је јахао на Полтави. Неколико корака за њим ишли су ђенерали који су учествовали у успеху тога дана. За тим је долазио још један пук гардиста, и на послетку је ход био завршен муницијским колима шведским.

Сва звона московска звонила су докле је овај свечани ход пролазио; добоши су и таламбаси ударали; трубе и безбројни музички инструменти свирали су од времена до времена, а двеста топова је пуцало без престанка, мешајући се с усклицима пет стотина хиљада људи који су викали: „Живео цар, отац „наш!“ кад би се год цар у овоме свечаном ходу уставио.

Ова дивна свечаност умножила је поштовање народâ царевих за личност његову. Све што је он у њихову корист добро учинио није га, може бити, ни из близа толико дизало у очима њиховим. Међу тим он продужаваше опсаду Риге. Ђенерали његови освојише остатак Ливоније и један део Финландије, а у исти мах се и на обали шведској искрца краљ дански. Он извезе седамнаест хиљада људи и постави им за заповедника грофа Ревенклова.

Онда је Шведском управљало неко намесништво од неколико сенатора, које је краљ поставио кад се кренуо из Стокхолма. Сенат сам мислио је да по праву власт намесничка припада њему, па је према томе намесништву био суревњив. Од тога је расцепа страдала држава, али чим се после боја на Полтави чу у Стокхолму да је краљ у Бендеру, потпуно у рукама Татара и Турака, и да су се Данци искрцали у Сканији, заузевши у њој варош Хелсинбург, свака суревњивост престаде, и поче се мислити само како ће да се спасава Шведска. Редовне војске беше већ почело нестајати. Карло је, истина, вршио своје велике експедиције с малом војском, али су безбројни његови бојеви кроз девет година чинили те је војску требало непрестано попуњати, и требало је држати гарнизоне и војске вазда спремне у Финландији, у Ингрији, у Ливонији, у Померанској, у Бремену, у Вердену — те је то све, за време ратовања, стало Шведску више од двеста

педесет хиљада војника. Од старе војске остало беше само осам хиљада људи, и они су са новим народним војницима били све на што је могла Шведска рачунати.

Народ је од природе ратоборан, и свак је, без разлике, и нехотице повео се за духом свога краља. С једног краја краљевине до другог није се говорило ни о чем до о чудноватим делима Карловим, о његовим ђенералима и о старим војницима који су се под њима борили на Нарви, на Двини, на Клисову, на Пултуску и на Холовчину. И најмањем је Шведу то будило дух надметања и славе: уз то је ишла још и нежност за њихова краља, сажаљење и непомирљива мржња против Данаца. У многима су другим земљама сељаци или робови, или се с њима као с робовима поступа: у тој земљи пак они су сталеж у држави, сматрају се као грађани, негују узвишенија осећања, што чини те је шведска народна војска за кратко време постала најбоља војска на северу.

По заповести намесништва ђенерал Стајнбок прими под заповест осам хиљада старе војске и од прилике дванаест хиљада тих нових војника, па се крете да тера Данце који су пустошили сву обалу Хелсингбурга и који су се изнуђавањем намета̂ већ подубоко у унутрашњост ширили.

Нити се имало кад, нити се могло наћи средстава да се народна војска одене униформама; већина тих радника дође у својим платненим хаљинама, носећи за појасом пиштоље конопцем привезане. На три миље од Хелсинбурга затече се Стајнбок с таком ванредном војском наспрам Данаца. Он је хтео да му се војска који дан одмори, да се опкопа, да му се нови војници мало навикну на непријатеља; али сви ти сељаци заискаше да се бију онога истог дана кад су стигли.

Официри који су ту били приповедали су ми да су их тога дана гледали већ запенушене од љутине; толико је опора народна мржња у Шведа против Данаца! Стајнбок употреби то расположење душевно, јербо оно у боју вреди колико и војнички ред. Данце нападоше; и ту се видело (а таких примера биће, може

бити, још свега два) да се са свим нова народна војска у првоме боју једначи по неустрашивости са старим четама. Два пука ових сељака, на врат на нос оружаних, исекоше у комаде гардијски пук данскога краља; не остаде више од десет људи.

Са свим потучени, Данци се повукоше под топове Хелсинбурга. Од Шведске је Сêланд тако близу, да је још истога дана краљ дански чуо да му је војска разбијена, па пошље флоту да останке своје војске укрца. Пет дана после боја Данци журно оставише Шведску; али не могући да одведу коње, а не хотећи их оставити непријатељима, потукоше их све у околини Хелсинбурга; своју спрему, храну и пртљаг сажегоше, и у Хелсинбургу оставише четири хиљаде рањеника, од којих већина помре, заражена смрадом од толиких побијених коња и недостатком потреба, што су им све сами њихови земљаци начинили, само да се чим год Шведи не би користили.

У исто време сељаци из Далекарлије, чујући удно шумâ својих да им је краљ заробљен у Турака, послаше намесништву у Стокхолм депутацију и понудише се да о свом трошку, на број њих двадесет хиљада, иду па да свога господара ослободе из руку непријатељских. Тај је предлог одмах оцењен по срчаности и по љубави која се налазила у њему, а не по користи, те је саслушан са задовољством, а по том одбачен, али је краљ о њему извештен истом приликом којом су му јављене и појединости боја на Хелсинбургу.

Утешне ове новости прúмио је Карло месеца јула 1710, у своме стану код Бендера. Мало по том, други га један случај утврди у надама његовим.

Пошто је два месеца управљао пословима, би збачен велики везир Ћуприли, који се његовим намерама противио. Мали двор Карла XII и они који су му у Пољској још били привржени, разношаху гласове како Карло намешта и збацује везире и како он, садно свога склоништа у Бендеру, управља Турским Царством, али он није имао никаква учешћа у немилости тога љубимца. Везир паде, како се говорило, једино због

својега превеликог поштења; његови претходници су плаћали јањичаре нѐ из царске благајнице него из свога грабежа, а Ћуприли поче да их плаћа из благајнице. Султан га прекори што се он више брине за интересе поданикâ него за интересе царске. „Твој претходник Чурлули, рече му он, умео се постарати да „моју војску с друге стране плати.“ На то велики везир одговори: „Ако је знао вештину, којом ће Твоју „Превисокост да обогаћава пљачком, ја се славим што „ту вештину не познајем.“

Дубока тајна у којој се држе дворски послови ретко ће кад овакe ствари у јавност пропустити; али се ово сазнало одмах онда кад и немилост Ћуприлије. Овај везир није платио главом своју смелост, зато што права врлина изазива поштовање и онда кад није угодна. Допустише му да се уклони на острво Негропонте. Те ми је појединости писмом саопштио г. Бри, мој рођак, први тумач на Отоманској Порти, и ја их причам да бих показао какве је природе та влада.

Тада султан дозове из Алепа Балтаџију Мехмеда, пашу од Сирије, који је већ пре Чурлулије био велики везир. Дворске балтаџије зову се тако по балти тј. секири, и они су робови што секиром секу дрва за принцеве од османовске крви и за султанке. Тај је везир у својој младости био такав секираш, па је, по турском обичају, то име задржао и даље, јер се Турци не стиде нити свога првога занимања, нити занимања очина, нити места рођења свога.

У оно време кад је Балтаџи Мехмед био момак у двору, имао је срећу да се с извесним малим услугама нађе принцу Ахмету, који је онда, под владом свога брата Мустафе, био државни заробљеник. Принцевима од османовске крви дају за задовољство њихово жене у годинама, кад већ деце имати не могу (а тај век у Турској рано настаје), али довољно лепе, тако да могу још бити угодне. Кад Ахмед постане султан, он једну од тих робиња, која му је врло драга била, уда за Балтаџи Мехмеда. Та је жена, својим сплеткама, од свога мужа начинила великога везира; другом је јед-

ном сплетком збачен, а трећом је и опет постао велики везир.

Кад је Балтаџи Мехмед дошао да прими царски печат, застао је у двору странку краља шведскога у надмоћности. Султанка валида; Али Ћумурџи, љубимац султанов; кизлар-ага, поглавица црних ушкопљеника и јањичарски ага хтели су сви рат против цара: и сам је султан био прегао на тај рат. Прва заповест коју је дао великом везиру била је да дигне двеста хиљада људи, па да иде да се бије с Русима. Балтаџи Мехмед није војевао никад, али он није био будала као што су говорили Шведи који су с њим били незадовољни. Кад је од султана примао сабљу, искићену драгим камењем, Балтаџи му рече: „Твоја Пре-„височност зна да сам ја научен да се служим секиром „за цепање дрва а не мачем за командовање твојом „војском; и ја ћу се старати да те послужим добро, „али ако не успем, опомени се како сам те молио да „мене нимало не кривиш.“ Султан му даде уверење о своме пријатељству, и велики се везир поче спремати да заповести следује.

Први корак Порте Отоманске био је да рускога посланика стави у затвор у градић Седам Кула. Обичај је у Турака да прво у затвор ставе посланика онога владаоца којему рат објављују: држећи се у свему осталом правилâ гостопримства, они у овоме ногама газе најсветије међународно право. Они се изговарају да ову неправду чине правичности ради, уображавајући и хотећи да и другима у главу усаде како они воде само правичне ратове, зато што њихов муфтија све ратове одобрава. На основу тога начела они мисле да оружје носе да би казнили гажење уговорâ које, често, они сами газе, и уверени су да посланике краљевâ, непријатеља својих, казне зато што су саучесници у неверству господара њихових.

С тим се разлозима удружује још смешно презирање којим се они размећу спрам хришћанских владалаца и посланика које они обично све држе за трговачке консуле.

Хану кримских Татара послана би заповест да је спреман са четрдесет хиљада људи. Тај владалац држи под својом руком Ногај, Буџак, један део Черкеске и сав Крим, област од старине познату под именом Тавричког Херсонеса, где су Грци своју трговину и своје оружје настанили, а где су после продрли Ђеновљани, кад су они завладали трговином европском. У тој се земљи и сад виде развалине вароши грчких и неколико споменика ђеновљанских, који се још држе усред пустоши и варварства.

Хана његови поданици зову царем; али је, покрај све те велике титуле, он опет Портин слуга. Породицу кримских ханова поштује и сам султан, и страхује од ње, зато што су од османовске крви и што мисле да они имају право на престо турски, ако би се султанова лоза угасила. Тога ради султан никада не сме да искорени племе татарских ханова, и ако тим владаоцима готово никад не дâ остарети на престолу. Околне паше непрестано мотре на понашање њихово; државе су им опкољене јањичарима; велики везири увек раде у пакоси вољи њиховој; у намере се њихове вечито сумња. Ако се на хана туже Татари, то је за Порту изговор да га збаци; ако ли је Татарима мио, то је највећа кривица, за коју се одмах казни: и по том сви иду с престола у прогонство и прелазе с овог света на други у Роду, који је обично њихова тамница и њихова гробница.

Њихови поданици Татари племена су која дају највеће разбојнике на земљи, а међу тим су најгостољубији (што изгледа непојмљиво). По педесет миља путују они на страну да ударе на караван или да опљачкају села; али ако какав год странац кроз њихову земљу прође, не само да га свуда примају, стан му дају и за њ троше, него се, свуда куда би год он прошао, још људи отимају о част да га угосте, и домаћин, домаћица и кћери њихове надмећу се ко ће га боље послужити. Њихови преци Скити предањем су им оставили то непоколебљиво поштовање гостопримства, и они су га сачували зато што кроз њихову земљу

мало путника пролази, а пошто су све животне намирнице јевтине, та им врлина није нимало на терету.

Ако Татари пођу на војску са турском војском, њих храни султан; једина им је плата оно што упљачкају: и тако су они згоднији за пљачкање него-ли за редовну борбу.

Задобивен сплеткама и поклонима шведскога краља, хан прво изради да опште зборно место целе војске буде у Бендеру самом, пред очима Карла XII, да би се јасније обележило да се тај рат отпочиње њега ради.

Али пошто ничим није био везан, нови везир Балтаџи Мехмед не хтеде да до те мере ласка једноме страном владаоцу: он ту наредбу промени, и нареди да се велика војска скупља у Дренопољу. Кад год Турци хоће да војују на хришћане, увек се њихова војска скупља у пространим и плодним пољима дренопољским. Војска што иде из Азије и Африке ту се одмори и поткрепи за неколико недеља, али, да би предухитрио цара, велики везир нареди да војска отпочине само три дана, па да одмах полази пут Дунава, а оданде у Бесарабију.

Турска војска није данас онако страшна као што је некада била, када су Турци поосвајали толике државе по Азији, Африци и Европи. У оно време су телесна снага, храброст и број турски надваљивали над противницима који су били мање снажни а рђавије уређени него они. Али се данас хришћани боље разумеју у ратној вештини; они у редовном боју скоро увек бију Турке, па и онда када снагом једнаки нису. Што је у последње време Турско Царство извршило нека освојења, то је било од Млетачке Републике, за коју се зна да је јача у мудрости него у ратној вештини, коју бране туђинци и коју рђаво подупиру владаоци хришћански, вечито међу собом несложни.

Јањичари и спахије ударају у нереду, и нити умеју слушати заповест, нити се склапати у целине; њихова би коњица морала бити изврсна гледајући на доброту и на лакост коња њихових, али она не би могла издржати ударац коњице немачке; пешадија не

зна за бајонет наврх пушке, којим се врши служба тако корисна: и сврх свега, у Турака, од времена Ћуприлића који је освојио Кандију, није било ђенерала на суху. Роб, одгајен у беспослици и у ћутању дворском, који је по милости постао везиром, имао је да води војску на брзу руку дигнуту, без искуства и без реда војног, против руске војске, која је војевала читавих дванаест година и која се поносила што је Шведе победила.

Сви су изгледи били да ће цар надбити Балтаџи-Мехмеда, али он наспрам Турака упадне у ону исту погрешку, у коју је шведски краљ упао наспрам њега: он свога непријатеља узме сувише олако. Кад се чуло да се Турци оружају, цар отиде из Москве, и наредивши да се опсада Риге претвори у затвор (блокаду) тога места, стане купити војску од осамдесет хиљада људи на границама Пољске. С том војском он се упути кроз Молдавску и Влашку, некадашњу Дакију, у којој данас живе грчко-православни хришћани, уподањени султану.

Онда је Молдавском управљао кнез Кантемир, пореклом Грк, који беше саставио дарове старих Грка, књижевна знања и војевање. Говорило се да је потомак славнога Тимура, боље позната под именом Тамерлана, и то је порекло изгледало лепше него какво било грчко. То се порекло доказивало самим именом освајачевим. Говорило се како је Тимур налик на Темир; титула кâн, коју је Тимур имао пре но што ће освојити Азију, налазила се у имену Кан-Темир, и по томе је кнез Кантемир потомак Тамерланов. Ето какви су основи великој већини генеалогијâ!

Ма од које породице да је био Кантемир, он је за сву своју срећу имао да захвали Отоманској Порти. Чим је био уведен у кнежевско достојанство, он султана турскога, свога добротвора, изда и пређе цару, од којега је очекивао више. Мислио је поуздано да ће победник Карла XII лако одолети једноме мало поштованом везиру, који није никада војевао и који је за свога ћају, тј. за заступника, изабрао надзорника царина турских; рачунао је да ће уза њ пристати

сви Грци: а патријарси га грчки још охрабрише на то одступништво. Пошто је цар с овим владаоцем закључио потајни уговор и пошто га је примио у своју војску, он уђе у ту земљу, и месеца јуна 1711 стигне на северну обалу реке Јераса, која се данас зове Прут, близу Јаша, престонице молдавске.

Чим је велики везир чуо да Петар Алексијевић наступа у том правцу, и он остави свој стан и упути се низ Дунав, да преко те реке пређе на мосту од бродова код варошице Исакче, на истоме месту на коме је некада Дарије саградио мост, прозван именом његовим. Турска се војска тако журила, да се она брзо нађе наспрам Руса, и само их је река Прут једне од других раздвајала.

Цар се потпуно уздао у кнеза молдавскога, и није ни мислио да се може десити да остане без Молдаваца. Али често владалац и поданици имају врло различне интересе. Поданици су волели господство турско, рђаво само за великаше, које се, међу тим, размеће благошћу за уподађена племена; страховали су пак од хришћана, нарочито од Руса, који су с њима увек нечовечно поступали: па су сву храну своју носили војсци турској. Предузимачи, који су се били примили да набављају храну Русима, почеше великоме везиру вршити ону исту погодбу коју су били углавили с царем. Молдавски суседи Власи показаше исту таку оданост према Турцима; толико је свак отуђен био од Руса, због старинских мисли о варварству њихову.

Цар виде да се преварио у својим надама, у које се, може бити, сувише олако поуздао, и да му је војска остала без хране људске и сточне. Војници су му гомилама бежали, и не прође много, а војска му спаде на мање од тридесет хиљада људи, који само што не почињаху од невоље скапавати. Због тога што се ослонио на Кантемира, цару је на Пруту било исто онако као Карлу XII на Полтави због сувишнога рачунања на Мазепу. Међу тим Турци пређу реку, опколе Русе и пред њима начине опкопан стан. За чудо је дивно како цар није Турцима прелазак преко реке спречавао или што барем није с Турцима заподео битку од-

мах пошто су прешли реку, да ту погрешку поправи и да не да Турцима да му војску доведу у положај да мре од умора и од глади. Изгледа да је тај владалац у овоме рату чинио све што треба да би себе упропастио; он се затече без хране, с реком Прутом у позадности, са сто педесет хиљада Турака пред собом а са четрдесет хиљада Татара на све стране, који га узнемириваху без престанка. У тој неприлици рекао је јавно: „Ево ме барем у оноликој истој беди „у коликој је био мој брат Карло на Полтави!"

Неуморни агенат краља шведскога, гроф Поњатовски, са још неколико Пољака и Шведа, налазио се у војсци великога везира, и сви су мислили да се пропаст царева избећи не може.

Чим је Поњатовски видео да ће се војске без сваке сумње сукобити, јави то краљу шведскоме, који одмах пође из Бендера са четрдесет официра, уживајући унапред задовољство, што ће се борити против цара руског. После многих губитака и маршева који су га сатирали, кад је цар био потиснут к Пруту, није имао за грудобран ништа друго него бркљаче и кола. На војску тако рђаво заштићену груну одмах неколике чете јањичара и спахија, али они ударише у нереду, а Руси се почеше бранити с крепошћу која је долазила и од очајања и од свести да је сам цар међу њима.

Двапут бише Турци одбијени. Сутра-дан г. Поњатовски саветова великоме везиру да мори глађу руску војску, и да ће се она, како нема нигде ништа, кроз један дан заједно с царем морати предати на милост и немилост.

Више је пута после тога цар признавао да у свему животу никада ништа страшније преко главе претурио није од мука што су га те ноћи кидале. По глави му се мело све што је кроз толике године урадио за славу и за срећу свога народа; толика велика дела, која су непрестано прекидана ратовима, може бити да ће с њим заједно пропасти пре него што су довршена. Пред њим је било: или да цркне од глади, или да с војском малаксалом, смањеном на половину, са коњицом скоро са свим без оправе, с пешадијом

изнуреном глађу и умором, удари скоро на сто осамдесет хиљада људи.

У почетку ноћи цар позва к себи ђенерала Шереметјева и заповеди му, не предомишљајући се и не питајући за савет, да у свануће све буде спремно да се удари на Турке с бајонетом на пушци.

Још заповеди нарочито, да се сав пртљаг спали и да сваки официр задржи само по једна кола, еда се непријатељи не би барем, по очекивању своме, од пљачке користили, ако би победа њима остала.

Пошто је са ђенералом уредио све што треба за бој, повуче се у свој чадор, једва се држећи на ногама од бола и од грчева, од којега је зла често патио и које му се јављало с удвојеном силом, ако је чим год узнемирен био. Изда заповест да се ноћу нико не усуди да му у чадор уђе, макар шта затребало, у намери да тако затвори пут свакоме ко би, може бити, рад био правити му пригоноре за његову очајну али неопходну одлуку, а и зато, да га у жалосноме стању у коме се налазио нико гледао не би.

Међу тим највећи део његова пртљага би по његовој заповести спаљен. На то се угледа сва војска и ако преко срца; многи су у земљу закопавали што су имали драгоценије. Ђенерали већ наређиваху наступање, старајући се да у војнике улију поуздање које сами имали нису. Изнурен напорима и глађу, сваки је војник корачао без наде и без одушевљења. У војсци је било сувише жена, и оне ударише у јаук, што је срчаност још већма раслабљавало: свак је мислио да ће га сутрашњи дан застати или мртва или заробљена. У овоме што се пише нема никакве претераности, тако су од слова до слова приповедали официри који су у тој војсци служили.

У то време се у стану московском налазила жена једна која је била, може бити, тако исто чудновата као и сам цар: сви су је знали само по имену Катарина. Мати јој је била несрећна једна сељанка по имену Ерб-Магден из села Рингена у Естонији, области која је онда била под управом шведском, где су људи робови; она никада није знала ко јој је био отац, а на крштењу,

јој наденуше име Марта. Парохијски намесник одгаји је до четрнаесте године из милосрђа; у тим годинама стане у Маријенбургу у службу као слушкиња код Глика, лутеранскога свештеника тамошњега краја.

Године 1702, у осамнаестој години, уда се за једнога шведског драгона. Сутра-дан по свадби Руси разбију један део шведске војске; од тога драгона, који је био у боју, не би више ни трага ни гласа, и жена му није могла никако разабрати да ли је пао у ропство, нити је, и после, могла икад што о њему сазнати.

Неколико дана по том и њу саму зароби ђенерал Бауер, те је служила прво код њега, а после код маршала Шереметјева. Овај је да̂ Менчикову, човеку који је у тегобама судбине био и на ситу и на решету, пошто је од колачарског момчета постао ђенерал и кнез, а после је изгубио све и отпраћен је у Сибирију, где је умр̂о у беди и у очајању.

Баш на једној вечери код кнеза Менчикова цар позна и заљуби се у ту жену: године 1707 он је у потаји узме за жену, не толико што се био занео за њеном женском умешношћу, него што је у ње нашао душевно постојанство, подесно да његова предузећа подупре и чак да их после њега продужи. Прву своју жену Евдоксију, ћерку једнога бојара, он је одавно отерао зато што је оптужена била да се противи променама које је он у својим државама изводио. Од те кривице није било веће у очима царевим; у својој породици хтео је он да има само лица која мисле као и он. Њему се учинило да у тој слушкињи туђинци имају особине владалачке, и ако у ње није било ниједне врлине пола њезинога; ње ради он је прегао да прекорачи предрасуде које би и обичног човека зауставиле: он је њу и као царицу крунисао. И иста судба која је од ње начинила жену Петра Алексијевића даде јој, после његове смрти, и царство у руке. Европа је, чудећи се, гледала како је та жена, која никада није знала читати и писати, својом срчаношћу поправљала своје васпитање, седећи са славом на престолу једнога законодавца.

Кад се удала за цара, промени веру лутеранску, у којој је рођена, и прими веру руску. Кад су је, по

обредима руске вере, покрстили, надену јој место имена Марта име Катарина, под којим се после и знало за њу. И ова је жена била у војничком стану на Пруту, и докле је цар боравио у своме чадору, она је држала савет са ђенералима и са вице-канцеларом Шафировом.

Нађоше да треба од Турака искати мир и склонити цара да на тај корак пристане. Вице-канцелар написа писмо великом везиру у име господара свога; с тим писмом царица уђе у чадор царев, не обзирући се на забрану, и пошто је много молила, препирала се и плакала, добије, на послетку, потпис, па одмах скупи све своје драго камење, све што је имала драгоцености, све новце, којих још и од ђенерала узе у зајам, па тако саставивши знатан поклон, пошље га Осман-аги, велико-везирскоме заступнику, заједно с писмом које беше потписао цар руски. Мехмед Балтаџи у почетку се држаше поносито као везир и победилац, па одговори: „Нека ми цар пошље свога „првога министра, па ћу видети шта ћемо.“ Вице-канцелар Шафиров отиде одмах, носећи неколико поклона које сам собом јавно понуди великом везиру. Поклони су били знатни само колико да наговесте потребу услуге његове; за мито пак били су веома малени.

Везир је прво искао да се цар преда на милост и немилост. Вице-канцелар му одговори да ће кроз четврт сата његов господар напасти Турке, и да ће Руси радије изгинути сви до последњега него што ће примити тако бешчасне погодбе. Осман потпоможе Шафирова својим напоменама.

Мехмед Балтаџи није био војник. Он је јуче гледао како су му јањичари били одбијени, а Осман га лако увери да није паметно да извесне користи меће на коцку бојне среће. И Мехмед најпре пристане да се за шест сати обустави војна, како би се за то време погодбе мира уговориле.

Док се о томе преговарало, догоди се нешто, из чега се видело да Турци више држе на своју реч него што ми то мислимо. Два италијанска племића, рођаци г. Бриљо-а, потпуковника једнога гренадирског пука у служби царевој, оду предалеко тражећи храну коњ-

ску и падну у руке Татарима, који их одведу у свој стан, па понуде да их продаду једноме јањичарском официру. Турчин се згади како се примирје могло тако нарушавати, затвори Татаре и собом их одведе пред великога везира заједно са обадва заробљеника.

Везир врати племиће у стан царев, а заповеди да се посеку Татари који су у томе хватању највише били криви.

Међу тим на закључење мира не пристајаше татарски хан, јер му се тако пресецаху изгледи на пљачку, а Поњатовски је држао уз хана из далеко тежих разлога, али Осман надвлади и нестрпљивост татарску и подметања Поњатовскога.

Везир је мислио да за свога господара султана доста чини, ако закључи користан мир. Он заиште да Руси врате Азов; да спале лађе што су их у томе пристаништу имали; да поруше знатна утврђења подигнута на Азовском Мору; да се сви топови и муниција тих градова предаду султану; да цар своју војску из Пољске натраг тргне; да више не узнемирава ни оно мало Козака што су се налазили под заштитом пољском, ни оне што су под турском, а Татарима да у напредак плаћа четрдесет хиљада дуката одвратни данак, одавно уговорен, од којегаје цар своју земљу већ опростио био.

И на послетку поче он спремати и потпис уговора, а у њему не би ни споменут шведски краљ. Поњатовски је могао добити од великог везира само да се у уговор унесе један чланак којим ће се руски цар обавезати да ничим не узнемирава повратак Карла XII. Доста је чудновато што у томе чланку би уговорено и то да би цар и краљ шведски могли закључити мир, ако хоће и ако се могбудну погодити.

С таким погодбама цару је остала слобода да се повуче са својом војском, с топовима, с тобџијама, са заставама и пртљагом. Турци им дадоше хране, и у руском стану свега је било у изобиљу два сата после потписа уговора, који се започе 21 јула 1711, а потписа 1 августа.

Баш онда кад се цар из ове рђаве клопке повлачио уз добоше и са развијеним заставама, стиже

шведски краљ, нестрпљив да се бије и да свога непријатеља у руке дограби. Више од педесет миља трчао је он на коњу од Бендера до Јаша, и стиже баш онда кад су Руси мирно започели своје повлачење. Да би се стигло у стан турски, ваљало је прећи Прут на једном мосту три сата даље. Карло XII ништа није чинио као остали људи. Он преплива реку не гледајући што се могао удавити, и прође кроз руски стан, не обзирући се што су га могли ухватити. Стигавши у турску војску одседне у чадору грофа Поњатовског, који ми је све то и причао и описао. Гроф пође жалостан преда њ и каза му како је пропала прилика, каква му се, по свој прилици, никада више указати неће.

Пренеражен од љутине, краљ пође право к чадору великога везира, и с лицем зажареним стане му правити прекоре за тек закључени уговор. „Ја имам „право, одговори мирно велики везир, да објављујем „рат и да закључујем мир.“ — „Али, започне на то „краљ, зар ти сва руска војска није била у рукама?“ — „По нашем закону, одговори везир озбиљно, дужни „смо да учинимо мир с нашим непријатељима, кад нас „они милосрђем нашим приклињу.“ — „Хе, навали „краљ на ново са љутином, да ли тај закон заповеда „да се прави рђав уговор онда када се могу преписивати какви се хоће закони? Зар није од тебе зависило да цара као заробљеника у Цариград одведеш?“

Притеран на крај, Турчин одговори опоро: „Хм „а ко би без цара царством управљао? Није добро „да су сви краљеви изван својих краљевина.“ Карло одговори осмехом презрења, свали се на једну софу, погледа у везира погледом пуним једа и презирања, пружи к њему своју ногу, закачи му мамузом навлаш за хаљину и раздере је, устане одмах, седне на коња и врати се у Бендер, са срцем пуним очајања.

Поњатовски је остао још неко време с великим везиром, хотећи да га блажим начином склони да од цара још што извуче, али време молитве беше дошло, и Турчин, не одговоривши ни словца, оде да се умива и моли Богу.

КЊИГА ШЕСТА

Сплетке на Отоманској Порти. Татарски хан и бендерски паша настојавају да се Карло присили да иде. Он се са четрдесет момака брани од читаве војске. Ухвате га и поступају с њим као са заробљеником.

Срећа краља шведскога, тако противна ономе што је била некада, стаде га гонити и у најмањим ситницама. Кад се вратио нађе да је Дњестар поплавио његов мали војнички стан и све његове куће у Бендеру. Он се одмакне на неколико миља, до села које се зове Варница, и на томе месту стане зидати пространу кућу од камена, која би, за невољу, могла и напад од неколико сати издржати, као да је у потаји слутио оно што га је чекало. Ту кућу, противно своме обичају, намести великолепно, да би Турцима више поштовања задао.

Начини још две куће, једну за канцеларију, а другу за свога љубимца Гротхузена који је председавао једној од његових трпеза. И док је краљ тако зидао у Бендеру, као да у Турској мисли вековати, Балтаџи Мехмед, бојећи се више него икад интригâ овога владаоца на Порти, посла немачком цару у Беч посланика свога, да он лично замоли за пролазак краља шведскога кроз наследствене земље Аустријске Куће. За три недеље овај је посланик донео обећање

царскога намесништва да ће се Карлу XII указати почасти које му припадају и да ће се у пуној безбедности спровести у Поморанску.

Питање је учињено намесништву бечкоме за то што је у то време следбеник Јосифа I Карло боравио у Шпанској, где се отимао о круну са Филипом V. Докле је немачки посланик ту поруку у Бечу извршивао, велики везир пошље краљу шведском три паше да му објаве да треба да области Турскога Царства остави.

Краљ је знао какву му поруку носе, и прво заповеди да им се каже како ће их он сву тројицу с места обесити, ако се усуде да му предложе ма шта што би вређало његову част или би изгледало као недостатак поштовања. Солунски паша, који је водио реч, замота у најодабраније изразе поштовања опорост саопштења свога. Карло сврши аудијенцију, не хотећи изустити ниједне речи одговора: његов канцелар Милерн, који оста са те три паше, изјасни им у мало речи отказ господара свога, који су они по његову ћутању довољно разумели.

Али то не одврати великог везира; он заповеди Исмаил-паши, новоме сераскјеру бендерском, да прети краљу султановим презирањем, ако се одмах не одлучи на полазак. Сераскјер је био човек благ и помирљив, што је учинило да је имао благонаклон пријем и у Карла и у свих Шведа. Краљ се упусти у разговор с њиме, али само да би му казао како не мисли кренути се, докле му год Ахмед не би учинио двоје: да казни великога везира и да му за повратак у Пољску да̂ сто хиљада људи.

Балтаџи Мехмед је осећао добро да је Карло остао у Турској да њега сатре. Он се постара, те постави страже на свима путовима из Бендера у Цариград, да хвата писма краљева; он пође још даље, јер ускрати краљу таин, тј. храну што је Порта даје владаоцима којима је прибежиште указала. Таин је краља шведскога био огроман — пет стотина талира на дан у новцу, и у потребама све што треба да се издржава један двор у сјајности и у изобиљу.

Кад је краљ сазнао како му је велики везир ускратио издржање, окрене се своме главном кућном старешини и рекне му: „До сада сте имали само две „трпезе, налажем вам да од сутра отворите још две.“

Чиновници Карла XII навикли су били да никада и не мисле да је немогућно оно што он наређује. У ствари нити се имало потреба, ни новаца, и принуђени су били да узајмају по двадесет, по тридесет и по четрдесет на сто од официра, од момака и од јањичара, који су се од расипања краљева обогатили. Посланик холштајнски г. Фабриције, енглески министар Џефреј, њихови секретари, њихови пријатељи дадоше што су имали. У својој обичној поноситости, и не лупајући главу оним што ће бити сутра, краљ је терао даље средством тих поклона, који за дуго не би били довољни. Ваљало је преварити страже и кришом послати у Цариград, да се од трговаца европских зајма потражи, али сви одбише зајам краљу који изгледаше да је сам себе поставио у положај да вратити никад не може. Један једини енглески трговац, по имену Кук, усуди се да да́ у зајам четрдесет хиљада талира, прегавши да их изгуби, ако би краљ шведски умро. Тај се новац донесе у малени краљев стан, кад већ бејаше почело да нестаје свега и кад се помоћи иоткуд ни надати не могаху.

У то време Поњатовски напише из стана самога великога везира један извештај о војни на Пруту, у коме је Балтаџи Мехмеда осуђивао као кукавицу и вероломника. Старац један јањичар, гадећи се слабости везирове, а уз то и ради поклона Поњатовскога, узме тај извештај, и извадивши одсуство, собом га преда султану.

Неколико дана по том и Поњатовски се крене из стана и пође на Отоманску Порту, да по свом обичају заврзе сплетке против великог везира.

Прилике су биле повољне. Цар, докопавши се слободе, није хитао с извршењем обећања; кључеви Азова не стизаху никако, а велики везир, који је за њих био одговоран, с разлогом се бојаше презрења у свога господара и не смејаше ни да се покаже пред њим.

Сплетака и странака у двору није никада било колико тада. И по другим се дворовима врзу сплетке, али се оне обично свршавају каквом министарском променом, највише каквим прогонством: у Цариграду пак, тога ради, падне повише глава̂, и у овај мах њих платише животом пређашњи велики везир Чурлули и Осман, заступник Балтаџи Мехмеда, који је и био главни творац мира на Пруту, и који је, после мира, знатну службу на Порти добио. Међу благом Османовим нађоше царичин прстен и двадесет хиљада златника кова саскога и руског. У томе је нађен доказ да је цара из клопке извукао једино новац, и да је новцем и срећа Карла XII скршена. Везир Балтаџи Мехмед би прогнан на острво Лемно, где је три године по том и умр̀о. Султан му није хтео узапћавати добара ни кад га је прогнао, ни после његове смрти. Богат био није, и сиротиња је опрала његов спомен.

За овим великим везиром дошао је Јусуф, т. ј. Јосиф, који по чудноватости судбине ни у чем није уступао претходницима својим. Он се родио на границама Русије; заробише га Турци као дете од шест година заједно с породицом његовом, па га предадоше једноме јаничару. Дуго је времена био момче у двору, па је најпосле дотерао да буде друго лице у царству у ком је био роб; али је он био прост министарски лутак. Њега на то клизаво место подиже млади мачоносац Али Ћумурџи, докле не би дошло време да исто он сам заузме, и његова сенка, Јусуф, није имала другога посла него да царским печатом утврђује оно што би хтео љубимац. Од првих дана тога везирства, политика Отоманског Двора доби са свим другојачији изглед: цареви пуномоћници, што су се у Цариграду бавили и као министри и као таоци, били су предусретани боље него икада; с њима велики везир утврди прутски мир. Али што је већма ноишта друго мучило шведскога краља било је што је чуо да су тајне везе, које се у Цариграду хватаху с царем, биле дело посредовања посланика Енглеске и Холандске.

Као што је толико пута било с Римом, Цариград је постао средиштем хришћанских преговора, од како се Карло у Бендер повукао. Француски посланик, гроф Дезалер штитио је интересе Карла и Станислава; министар цара немачкога радио је унаточ: присталице шведске и руске сударале би се час-пô, као што су некада присталице француске и шпањолске тако дуго узбуњивале Рим.

Енглеска и Холандска изгледале су неутралне, а то биле нису; нова трговина коју цар беше отворио у Петербургу привлачила је пажњу ова два трговачка народа.

Енглези и Холанђани биће увек за онога владаоца који највише потпомаже њихов трговачки промет. Много се којешта имало да добије с царем, и није чудо што су га министри енглески и холандски потајно служили на Отоманској Порти. Једна је погодба за то ново пријатељство била и то, да се настане те да Карло што пре отиде из турских земаља, било што се цар надао да ће Карла негде на путу ухватити, било што му се Карло мање чинио опасан у његовим земљама него ли у Турској, где је једнако копкао како ће отоманску снагу да против Руског Царства подигне.

Краљ шведски искаше непрестано од Порте да га врати кроз Пољску са многобројном војском. Диван доиста одлучи да га врати, али с простом пратњом од седам осам хиљада људи, не као краља, коме хоће да се укаже помоћ, него као госта кога би ради да скину с врата. Тога ради напише му султан Ахмет овако писмо:

Преузможни међу краљевима, обожаваоцима Исусовим, што исправљаш неправде и увреде, што штитиш правду у пристаништима и у републикама јужним и северним, што се сијаш величанством, љубећи правду и славу, пријатељу наше Превисоке Порте, Карло, краљу шведски, коме нека Бог срећом круниште што би год предузео!

Чим преузвишени Ахмет, пређашњи чауш-баша, имадне част да вам преда ово писмо, окићено нашим царским печатом, будите уверени и не сумњајте нимало о истинитости наших намера у њему изложених, а то је да смо доиста

били смислили да нашу свагда победну војску опет упутимо против цара, али пошто је тај владалац, хотећи да избегне праведну срџбу нашу због његова оклевања да изврши уговор, закључен на обалама Прута, а после обновљен на нашој Превисокој Порти, повратио нашем царству градић и варош Азов, потраживши преко посланика Енглеске и Холандске, наших старих пријатеља, да с нама одржава везе постојаног мира, ми смо му то учинили, и предали смо његовим пуномоћницима, који нам као таоци остају, нашу царску ратификацију, примивши његову из руку њихових.

Ми смо пречеститом и храбром Делвет-Герају, хану Буџака, Крима, Ногаја и Черкеске, и нашем премудром саветнику и племенитом сераскјеру бендерском Исмајилу (којима нека Бог овековечи и умножи величанственост и памет њихову) издали наше непромениле и спасоносне заповести за ваш повратак кроз Пољску, по вашој првој намери, која нам је од ваше стране на ново објављена. Потреба је, дакле, да се спремите да пођете с помоћу Божјом и са почасном пратњом, сад на зиму, те да се вратите у ваше земље, старајући се да кроз пољске земље као пријатељ прођете.

Моја Превисока Порта спремиће све што треба и у новцу и у људима и у коњма и колима за ваше путовање. Ми вас нарочито умољавамо и препоручујемо вам да издате своје најодсудније и најјасније заповести свима Шведима и осталим људма што се уз вас находе, да не замећу никаква нереда и да не започињу ништа што би правце или околишно тежило да мир и пријатељство горе поменуто поремети.

Тиме ћете сачувати наше благовољење, а ми ћемо настојавати да вам о истом дамо знаке што веће и колико се год пута прилика укаже. Наша војска, одређена да вас проprати, добиће заповести које се слажу с нашим царским намерама.

Дано на нашој Превисокој Порти у Цариграду, месеца 14 ребјул-еврека 1214. А то је 19 априла 1712.

Ни после тога писма краљ шведски опет наду не изгуби. Он одговори султану да ће му, док је год жив, признавати милости којима га је Његова Превисокост обасипала, али да он султана држи за врло праведна, па не мисли да је рад послати га с простом пратњом малепога војничког стана у земљу царевом војском још поплављену. И доиста се руски цар био везао првим чланом мира прутскога да ће из Пољске извести војску, овамо је пак у Пољску још

нове војске послао, а султан о томе, што је изгледало чудновато, ништа знао није.

Портина је политика у томе рђава, што она из сујете увек прима у Цариграду посланике хришћанских владалаца, а сама не држи ни једног јединог агента по дворовима хришћанским. Из тог излази да ови знају, па који пут и руководе најтајније султанове одлуке, а Диван потпуни не зна ни оно што се у хришћана јавно ради.

Затворен у своме двору међу женама и ушкопљеницима, султан гледа само на очи свога великог везира, а тај министар је исто онако неприступан као и господар му; и он је заузет сплеткама дворским, ни он нема преписке с иностранством, па је редовно у обмани, те и он обмањује султана, који га дави на првој ухваћеној погрешци, да на његово место постави другога, незналицу или вероломника као што је био и пређашњи, који ради онако исто као и пређашњи, и који се на скоро и крха онако као што се пређашњи скрхао.

Такав је обично у нераду и у потпуној безбрижности овај двор, и кад би се против њега сложили хришћански владаоци, флота би њихова била пред Дарданелима а војска пред вратима Дренопоља пре него што би Турци и помислили да се бране. Али ће различити интереси, који ће хришћанство увек раздвајати, спасти Турке од судбине коју као да им данас приготовљава њихова ситна политика, њихово незнање ратне и поморске вештине.

Ахмет је био тако мало извештен о ономе што се у Пољској радило, да одмах нареди да се тамо пошље један ага да види је ли доиста војска царева још у Пољској. С агом пођу два секретара краља шведског који су знали турски, да би могли послужити као сведоци против њега, ако би он лажан извештај поднео.

Тај ага види својим очима како је у истини, па дође те самога султана извести. Згадивши се на то, султан шћаше одмах да нареди да се велики везир сместа удави, али му милост измоли љубимац, његов

заштитник, и мислећи да му може опет требати, задржи га још неко време у министарству.

Везир је Русе штитио отворено, а Али Ћумурџи, који је своје мишљење променио, — у потаји. Султан је, међу тим, био тако раздражен, неизвршење је уговора било тако очевидно, а јањичари, од којих често стрепе и министри и љубимци и султани, викали су да се иде на војну тако отворено, да у двору нико није смео ни поменути какав год умеренији савет.

Султан одмах заповеди да се у Седам Кула затворе посланици руски, којима већ идење у затвор или на аудијенцију беше постало под једнако обично. Рат против цара би објављен на ново, коњски репови[1] пободоше се на ново, и свима пашама одоше заповести да сакупе војску од двеста хиљада људи. И сам султан остави Цариград и настани се са својим двором у Дренопољу, да би позорници ратној ближе био.

У то време ишло је дренопољским путем свечано посланство, упућено султану од стране краља пољског Августа и Републике Пољске. На челу посланства беше мазовски војвода са више од триста лица свите.

Цело то посланство би стављено под затвор и задржано као заробљеник у једноме подграђу варошком. Ни у којој се прилици дотле није толико ласкало странци краља шведскога; али сва та свечаност опет оста на празно, и сва надања и опет ишчезоше.

Ако је веровати једноме министру, човеку мудру и бистру, који је у оно време био у Цариграду, млади Ћумурџи није у својој глави сновао планове да се с царем руским у сумњивом рату гложи о пустиње, него је смишљао да од Млечића узме Пелопонес, који се данас зове Мореја, и да облада Угарском.

Да би почео извршивати те велике намере, он је чекао само да постане велики везир, а од те га је службе младост још раздвајала. У таким мислима њему је више требао савез него-ли непријатељство с царем: нити су му више заповедали интереси да и

[1] Турцима је то значило што другима заставе. Пр.

даље чува краља шведскога, а камо-ли да у његову корист турску војску диже, нити је он лично за то марио. Он је не само рад био да тога краља из Турске испрати, него је отворено говорио да у Цариграду не би требало више трпети ниједнога министра хришћанскога; да су сви редовни посланици само поштене уходе који везире издају или кваре и од давнашњих времена подржавају сплетке у двору; да Францима што су настањени у Пери и по левантинским скелама треба само консул а не посланик. Велики везир је љубимцу дуговао не само место него и сами живот, а поврх тога је и страховао од њега, и у толико му је лакше било следовати тим мислима његовим, што је био продат Русима, и што се надао да ће се осветити краљу шведском, који га умало није упропастио. Муфтија је такође био лутак Али-Ћумурџије и робовао је вољи његовој. Кад се љубимцу хтело, он је саветовао рат против цара, а кад је мало доцније своје мишљење променио, он је тај рат нашао за неправедан. И сада, чим се војска скупила, поче се одмах отварати ухо предлозима измирења. После многога преговарања, вице-канцелар Шафиров и млади Шереметјев, таоци цареви на Порти, обећају да ће цар своју војску из Пољске извести. Велики везир је знао да цар тога уговора извршити неће, али га је опет потписао, а султан се задовољио с тим што је изгледало да он Русима прописује законе, па је и даље остао у Дренопољу. И тако се у мање од шест месеци могло видети и како се мир с царем уговара, и како се на ново рат објављује, па и опет како се мир обнавља.

У свима тим уговорима главни је чланак непрестано говорио да краљ шведски треба да отиде. Султан није никако рад био да обрука своју и свога царства част, изложивши краља да га непријатељи на путу заробе. Зато би уговорено да се он крене, али да за безбедност његову одговарају посланици Пољске и Русије, и ти се посланици у име својих господара заклеше да проласку краљевом неће сметати ни цар ни краљ пољски, само и Карло са своје стране да

не покуша узбуном каквога год покрета у Пољској. Пошто је Диван тако смислио шта ће се и како ће се с Карлом, дигне се Исмаил, бендерски сераскјер, у Варницу, где је становао краљ, те му поднесе извештај о Портиним одлукама, вешто му наговештавајући да се више нема шта одлагати, него да ваља полазити.

Карло одговори само да је њему султан обећао војску а не спровод и да владаоци треба своју реч да држе.

Међу тим је и ђенерал Флеминг, министар и љубимац краља Августа, водио тајну преписку с ханом татарским и сераскјером бендерским. Француски племић Ла-Мар, пуковник у саској војсци, извршио је неколико путовања̑ међу Бендером и Дрездом.

И баш у то време шведски краљ ухвати на граници влашкој једнога поштоношу, којега је Флеминг слао хану татарском. Писма му донесоше и рашифраше их. По њима се разговетно видело договарање међу Татарима и Дрезданским Двором, али је оно исказивано изразима тако двосмисленим и тако општим, да је било тешко размрсити: да ли краљ Август намерава само да открпи Турке од партије шведскога краља, или ради на томе да хан краља изда његовим Сасима, кад га будепропраћао у Пољску.

Мучно је било замислити да би владалац, тако племенит као што је био Август, пристао да на жртву баци живот својих посланика и триста племића пољских, који су задржавани у Дренопољу као таоци за безбедност Карлову, само да би краља шведског у своје руке докопао.

Али се с друге стране знало да је неограничени Августов министар Флеминг био човек врло мало снебивљив и врло безобзиран. Изгледало је да нема освете која би била немогућна после увреда, учињених краљу бирачу од краља шведског, а мислити се могло и то, да Двор Дрезданси онако исто може откупити од Порте слободу пољских талаца као што купује Карла од хана татарскога.

Те су разлоге претресали краљ, Милерн, његов приватни канцелар и његов љубимац Гротхузен. Они су писма читали по неколико пута, и како их је и сам њихов тадашњи несрећни положај по себи већ упућивао на сумњичење, зауставише се на мислима што може бити жалоснијима.

Неколико дана по том, краљ се у своме сумњичењу утврди наглим одласком некога грофа Сапјехе, бегунца који се код њега био склонио, и који од њега изненада отпутова у Пољску, да се баци у наручја Августу. Сапјеха би краљу у свакој другој прилици изгледао само прост незадовољник, али га је, у овако нежним околностима, без предомишљања сматрао за издајника, и пошто се, тада баш, једнако на њ наваљивало да се крене, сумња се његова претвори у уверење. Свему томе, што је толико на истину личило, придружило се још и упорство његова карактера, те са свим усади себи у главу да се ради на томе да се он изда и преда непријатељима, и ако се така завера никада није доказала.

Могао се он варати у мисли коју је имао, да се краљ Август с Татарима о његовој личности погађао; али се још већма варао у мисли да ће му Двор Отомански помоћи. Било овако или онако, смисли да добије времена.

Прво каже паши бендерском да се кренути не може, ако прво немадне чим да плати своје дугове, јер је његова издашност била узрок, те је морао непрестано узаимати, и ако му је одавно био враћен његов таин. Паша га запита колико тражи, а он му одговори на памет: „Хиљаду кеса“, што чини милион и по франака нашега новца добро кованог. Паша јави Порти. Султан пошље место хиљаду — хиљаду и двеста кеса, и упути паши овако писмо:

Писмо султаново паши бендерском.

Намера је овог царског писма да вам се јави како је, на препоруку и представку много племенитог Делвет-Гераја, хана наше Превисоке Порте, и вашу, царска великолепност наша одобрила краљу шведском хиљаду кеса, које ће му се послати у Бендер под старањем и одговорношћу

пресветлога Мехмед-паше, досадашњег чауш-паше, с тим да се вашом бригом чува, докле не дође време да пође краљ шведски — нека би му Бог кораке управио! — а онда да му се предаду, са још двеста кеса озго, као вишак од наше царске издашности врх онога што је он тражио.

Што се тиче пута кроз Пољску, на који је одлучено да се узме, ви и хан што ћете пратити краља, имате се састарати да предузмете мере разумне и тако смишљене, да на целом путу војска што ће бити под вашом командом и краља шведскога људи никакве штете не праве и ништа не предузимљу што би се могло сматрати као противно миру који још постоји међу нашом Превисоком Портом и Пољском Републиком, тако да краљ прође као пријатељ под нашом заштитом.

Ако овако учини, а ви ћете му нарочито препоручити да друкчије не чини, краљу ће се учинити сва пажња и све почасти које му од стране Пољака припадају, о чему су нам уверења дали посланици краља Августа и Републике, нудећи се под том погодбом и сами, а ако бисмо ми потражили, нудећи и друге племиће пољске као таоце за сигурност проласка краљева.

Када буде дошло време за полазак, о чему имате да се договорите са много племенитим Делвет-Герајем, ви ћете се ставити на чело ваших храбрих војника, међу којима ће бити и Татара, под предвођењем њихова хана, и ви ћете краља шведског с његовим људима спровести.

Нека, на тај начин, буде угодно јединоме Свемогућем Богу да ваше и њихове кораке упути! Паша авлоски остаће место вас с једним одељењем спахија и једним јањичара, да Бендер чува док сте ви на путу, а ви ћете следовати у свима овим тачкама и члановима нашим царским заповестима и намерама, те ћете тиме постати достојни да вам се продужи наша царска милост, као и хвале и награде што припадају свима онима који их слушају.

Дано у нашој царској престоници Цариграду, 2-ога месеца шевала 1124 од Хеџире; 28 октобра 1712.

Докле се очекивао овај одговор султанов, краљ писа на Порту да се жали на издају за коју је сумњао на хана татарског, али су сви проласци били под добром стражом; влада је краљу била противна, и писма његова и не допреше до руку султанових. Везир чак није допустио г. Дезалеру да дође у Дренопоље, где је била Порта, јер је знао да је тај министар увек радио за краља шведског, па се бојао да му он како не побрка план који је имао да краља из Турске истисне.

Карло опет видео је с гнушањем како га, у неку руку, терају из земаља султанових, па смисли да никако не полази.

Могао је тражити да се врати кроз Немачку, или да се укрца на Црноме Мору, па да преко Средоземнога Мора иде у Марсељ, али је он волео да не тражи ништа, већ да чека шта ће бити.

Кад је стигло хиљаду двеста кеса, његов благајник Гротхузен, који је био научио турски, боравећи толико дуго у Турској, отиде без тумача да се с пашом види, смисливши да некако извуче хиљаду и двеста кеса, па да онда на Порти заврзе какву нову сплетку, непрестано се уздајући у лажну претпоставку да ће шведске присталице на послетку подићи Турску против цара.

Гротхузен каже паши, како краљ без новаца не може кола спремити. „За Бога, одговори паша, ми „ћемо дати сав трошак што за ваш полазак треба; „докле је год ваш господар под заштитом мога го„сподара, он нема шта да троши.“

Гротхузен одговори да има толико разлике међу колима турским и европским, да ваља позвати шведске и пољске занатлије који су се налазили у Варници.

Он је уверавао да је његов господар вољан да се крене и да би тај новац његов полазак само олакшао и ускорио. И паша поверује сувише, па изда хиљаду двеста кеса. Неколико дана касније, дође он да потражи заповести за полазак, начином највећега поштовања.

Није знао куд ће од чуда, кад му је краљ казао да за полазак није спреман и да му треба још хиљаду кеса. Тај одговор је пашу тако збунио, да неко време није могао да проговори; тргне се натраг према једном прозору, и ту су видели да су му кануле неколике сузе. На послетку се окрене краљу, па рекне: „Мене ће то стати главе што сам учинио по вољи „Твоме Величанству; ја сам дао оних хиљаду двеста „кеса противно изречној заповести мога господара.“ Изрекавши те речи, пође натраг, скрушен од жалости.

Краљ га задржи, и каже му да ће га он оправдати код султана. „Хе, одговори Турчин, полазећи, „у мога господара нема за погрешке никаквога прав„дања — он зна само да их казни.“

Исмаил-паша јави све то татарскоме хану, који је, као и паша, примио заповест да ни по што не допусти да се хиљаду двеста кеса издаду пре поласка краљева, па приставши и он да се новац изда, сад се, онако исто као и паша, поплашио гнушања султанова. Обојица пишу Порти правдајући се; уверавваху да су хиљаду двеста кеса дали само на одсудно обећање краљева министра да ће се без одлагања полазити, и мољаху Његову Превисокост да се отказ краљев ни најмање не узме као њихова непослушност.

Карло је упорно стајао у својој мисли да су хан и паша ради да га издаду његовим непријатељима, па заповеди г. Функу, ондашњем његову посланику код султана, да против њих жалбе поднесе и да тражи још хиљаду кеса. Он је тако био издашан и тако је мало новац ценио, да није могао ни да осети како такав захтев није био без унижења. Он га је чинио само да изазове отказ и да добије нов изговор да не полази, али је већ то, што су тако извештачени кораци требали, показивало до какве се крајности било дошло. Савари, његов тумач, и човек врло умешан и предузимљив, однесе у Дренопоље његово писмо, макар да је велики везир чувао све проласке с највећом оштрином.

Функ је морао да пође те да изврши то опасно потраживање. У место каквога год одговора, њега стрпају у затвор. Расрђен од гнушања, султан нареди да се сазове ванредан састанак Дивана, на коме је и он сам говорио, што иначе врло ретко чини. По преводу, који је онда израђен, оваки је био говор султанов:

„За краља шведскога ја готово нисам ни знао, „док није био разбијен на Полтави и док ме није „замолио да му одобрим прибежиште у моме царству. „Мени се чини да ми он баш ништа не треба, и

„ни ти имам узрока да га љубим, ни да га се бојим, „па и опет, не обзирући се ни на што друго осим на „мусломанско гостољубље и на моју великодушност, „која росу своје милости проспиље како на велике „тако и на мале, како на странце тако и на моје „поданике, ја сам га примио и помогао му у свему, и „њега, и његове министре, и његове официре, и ње„гове војнике, и кроз три и по године нисам пре„стао да га поклонима обасипљем.

„Одредио сам му велику пратњу да га спроведе „у његове земље. Искао је хиљаду кеса да неке тро„шкове исплати, и ако ја све трошкове плаћам, и „место хиљаду, ја сам му послао хиљаду двеста. По„што је то извукао из руку сераскјера бендерског, „он сад тражи још хиљаду, и неће никако да се „крене, изговарајући се да му је пратња премалена, „а она је, у ствари, сувише велика за пролазак кроз „пријатељску земљу.

„Ја сад питам да ли би се могло назвати на„рушавањем законâ гостољубивости, ако би се упутио „натраг такав владалац, и да ли би ме стране силе „могле окривити као насилника и неправедника, ако „бисмо били приморани да га натерамо да иде.“

Цео Диван одговори да султан ради по правди. Муфтија изјави да мусломани нису дужни вршити гостољубивост спрам неверника, а још мање спрам незахвалних, и он изда фетву, врсту свештеничке посланице, која се скоро свагда удружује са знатним султановим заповестима. Те се фетве поштују као пророчанства, ма да су они што их издају у султанову ропству онако исто као и остали.

Бујук-имраор, велики старешина над коњушницама, и један чауш-баша, први хусар, однесоше у Бендер заповест и фетву. Бендерски паша прими заповест код татарскога хана, и диже се одмах у Варницу да упита краља је ли вољан поћи као пријатељ, или ће да их присили да заповести султанске извршују.

Карло XII није могао да савлада љутину своју, кад је чуо да му се прети. „Слушај твога господара,

„ако смеш, рече он, па ми се мичи испред очију.“ Смућен гнушањем врати се паша трком, што Турци никада не чине. Враћајући се сретне Фабриција, и онако у трку му повиче: „Краљ неће ни да чује за разлог; „видећеш сад врло чудноватих ствари.“ Истога дана он пресече краљу тајн; одузме му јањичарску гарду; Пољацима и Козацима што су били у Варници поручи да они који хоће да добију хране, морају оставити стан шведскога краља, па доћи у Бендер и ставити се под заштиту Портину. Сви послушаше и оставише краља са самим официрима његове куће и са три стотине војника шведских, наспрам двадесет хиљада Татара и шест хиљада Турака.

У стану није било потребâ ни за људе ни за коње. Краљ заповеди да се изван стана из пушака побије оних двадесет лепих арапских коња, послатих му од султана, говорећи: „Нити ми треба њихова „храна ни њихови коњи.“ Беше то гозба за татарску војску, јер она, као што је познато, сматра коњско месо за посластицу. Турци и Татари опколише, међу тим, мали стан краљев са свих страна.

Краљ се томе не зачуди нимало, него одмах нареди да његових триста Шведа подигну редовна утврђења, на којима је радио и он сам. Његов благајник, његови секретари, собњи и остали кућевни момци, све је то помагало послу: једни су запушавали и утврђивали прозоре; други су укопавали иза врата греде, да би се врата подупрла.

Пошто се тако кућа добро утврдила и пошто је краљ обишао своја уображена утврђења, мирно седе да игра шаха са својим љубимцем Гротхузеном, као да је све било у најпотпунијој безбедности. На срећу, посланик холштајнски Фабриције не беше се настанио у Варници, већ у једном малом селу међу Варницом и Бендером, где је становао и Џефреј, енглески посланик код краља шведског. Видећи та два министра где олуја тек што није грунула, узму на се да посредују међу Турцима и међу краљем. Хан, а нарочито бендерски паша, који није ни најмање расположен био да краљу какво насиље чини, приме по-

нуде та два министра врло радо. У Бендеру су држали два састанка, на којима су присутни били бујук-имраор и дворски чауш-баша, што су донели султанову заповест и фетву муфтијину.

Фабриције им каже отворено да његово шведско величанство има основаних разлога да мисли како су га хтели издати његовим непријатељима у Пољској. И хан, и паша, и остали клеше се својим главама и призиваху Бога за сведока да им је таква ужасна верோломност просто гадна и да би они пре пролили своју крв, него што би пристали да се према краљу у Пољској што било од поштовања укрњи; они говораху како они у својим рукама држе руске и пољске посланике, који би им својим животом одговарали за најмању увреду што би се краљу пољском смела нанети; на послетку, они се почеше горко жалити на тако увредљиве сумње краљеве спрам људи који су га тако добро примили и тако добро с њим поступали. Ма да су клетве често празан говор и вероломство, Фабриције је поверовао, и учинило му се да у њиховом уверавању види опај знак истине којему лаж свакада само непотпуно подражава. Он је знао, истина, да је било тајне преписке међу татарским ханом и краљем Августом, али је остао убеђен да се тада радило само на томе да се Карло XII откачи од земаља султанових. Било да се Фабриције варао или не, он им дâ реч да ће краљу говорити како у његовом сумњању није имао право. „Али зар ви мислите да га натерате да иде?“ дода он. — „Мислимо, одговори паша, тако нам је наш господар заповедио.“ Он их онда још једанпут замоли да промисле добро, наређује ли им се у тој заповести да крв једне крунисане главе пролију. „Наређује се, одговори хан љутито, ако се та крунисана глава у султанову царству не покорава заповестима Његове Превисокости.“

Међу тим је све било спремно за јуриш; изгледало је да се смрт Карла XII не може избећи, а заповест султанова доиста није изреком гласила да се убије, ако се не покори, те паша склони хана да

се пртрпи, те да пошљу улака у Дренопоље, где се онда бавио султан, и да потраже од Његове Превисокости последње заповести.

Г. Џефреј и г. Фабрицције, зауставивши ствар за толико, потрче да известе краља. Они дођоше хитно, као људи који носе радосну повост, али бише примљени врло хладно. Краљ их назва посредничким добровољцима, и не хте попустити од мишљења да су и заповест султанова и фетва гола измишљотина, пошто се сад од Порте траже нове заповести.

Енглески министар повуче се, смисливши тврдо да се више не меша у послове тако несавитљива господара. Фабрицције, у милости код краља и већма но енглески министар на ћуд његову навикнут, остаде с њим, и приклињаше га да тако драгоцен живот не излаже на коцку у прилици тако незнатној.

Уместо другог одговора, краљ га поведе да му покаже утврђења, и замоли га да своје посредовање употреби само да би му добавио хране. Није било тешко склонити Турке да у стан краљев пропусте хране што је требало до повратка улака из Дренопоља; Татарима, који нису могли да дочекају да почну пљачкати, сам хан забрани да до нове наредбе ма шта шведско дарну: и тако Карло XII излажаше по који пут из свога стана са четрдесет коњаника и тркаше посред татарскога стана, а они му с поштовањем отвораху пут. Каткада је он јахао правце против редова њихових, и они су их расклапали, а противили му се нису.

Пошто на послетку дође заповест султанова да се под мач ставе сви Шведи који би се ма најмање противили и да се не поштеди ни самога краља живот, паша учини љубазност, те ту заповест покаже г. Фабрицију, еда би он још и последњи пут помучио се да склони краља. „Јесте ли ви собом ви-„дели заповест о којој говорите?“ рече краљ. — Јесам, одговори Фабрицције. „Е кад јесте, онда им од „моје стране кажите да је то друга заповест коју су „они подметнули.“ Фабрицције падне к ногама његовим, наљути се, и стане му пребацивати упорство

његово; али је све било узалуд. „Вратите се к ва-„шим Турцима, рече му краљ смешећи се; ако ме на-„падну, умећу се добро бранити.“

И краљеви капелани клекоше преда њ, приклињући га да несумњивом покољу не излаже те несрећне останке од Полтаве, а нарочито своју освештану личност, уверавајући га, сврх тога, да му је овај отпор неоправдан, да гази права гостољубивости, пошто се упиње да на силу остане код странаца који су га толико дуго и тако великодушно потпомагали. Краљ се не беше нимало наљутио на г. Фабриција, али се наљути на своје попове и одговори им да их је он повео да му читају молитве, а не да му дају савете.

Ђенерал Хорд и ђенерал Далдорф, који су свагда мислили да је добро и не започињати борбу за коју се напред зна да се мора само жалосно свршити, показаше краљу своје трбухе, пуне ранâ у служби његовој задобивених, и уверавајући га да су готови за њ умрети, молише га да се тиме послужи барем у прилици која би била потребнија. „И по вашим и „по мојим ранама ја знам — одговори Карло — да „смо се заједнички добро борили; ви сте до сад вр-„шили своју дужност, вршите је још и данас.“ После тога се могло само слушати; свакога је било стид да с краљем заједно не умре. Спреман да дочека јуриш, овај владалац је у потаји уживао у задовољству и у части што ће са три стотине Шведа да се одупре навали читаве једне војске. Свакога постави на одређено место; његов канцелар Милерн, секретар Еренпрајс и писари имали су да бране кућу у којој је била канцеларија; барон Фиф са кухињским службеницима био је на другом месту; коњушари и кувари имали су да чувају њима поверен положај, јер је у њега свак био војник. Краљ је на коњу трчао од утврђења ка кући обећавајући свакоме награде, авансујући за официре и обећавајући да ће за капетане произвести најмање служитеље који би се храбро борили.

Не прође много, а указа се војска турска и татарска, која се примицала да мало утврђење нападне

са десет топова и две лубарде. У ваздуху се лепршаху коњски репови, трубе трештаху, са свих страна се ораху узвици Ала! Ала! Барон Гротхузен опази да Турци у своје узвике не мешаху увреду против краља и да га само називаху демир-башем, тј. гвозденом главом. И одмах смисли да сам изиђе без оружја из утврђења, па се упути међу јањичаре, који су сви без разлике од њега примали новаца, и стане им разговетно говорити: „Па шта, пријатељи, зар хоћете да покољете три стотине Шведа без одбране „ви, храбри јањичари, који сте пустили с миром сто „хиљада Руса, кад су вам завикали аман (опрости)? „Зар сте заборавили добра која смо вам ми чинили? „Хоћете ли да умлатите овога великога краља шведског којега толико љубите, и који вам је толике „поклоне чинио? Пријатељи, он тражи само три дана, „а заповести султанове нису тако оштре као што се „вама говори.“

Речи су те имале већи утисак него што га је сам Гротхузен очекивао. Јањичари се заклеше у своје браде, да краља никако неће нападати и да ће му дати та три дана што тражи. И узалуд се наређиваше нападање; јањичари не само што не хоћаху слушати, него почеше претити да ће да ударе на своје старешине, ако се краљу шведском не одобре три дана, и узбуњени одоше пред чадор паше бендерскога, вичући да су султанске заповести подметнуте. Овом неочекиваном метежу паша је могао одолети само стрпљењем.

Он се начини да је задовољан племенитом одлуком јањичара и заповеди им да се тргну натраг у Бендер. Татарски хан, човек жесток, хтеде одмах да са својом војском удари, али паша није био рад да част што је ухваћен краљ припадне само Татарима, и пошто би он, може бити, у таком случају, потпао под казну за непослушност својих јањичара, склони хана да причека до сутра.

Вративши се у Бендер, паша скупи све јањичарске официре и најстарије војнике, па им прочита и покаже одсудну султанску заповест и фетву мufти-

јину. Најстаријих шездесет, са часним белим брадама, који су из руку краљевих хиљадама поклона примили, предложише да собом пођу, те да замоле краља да се преда њима и да пристане да му они као гарда служе.

Паша то прими, и није било изласка који он примио не би, само да не буде присиљен да тога владаоца убија. И сутра дан рано оних шездесет стараца одоше у Варницу, носећи само дугачке беле штапове у рукама, једино оружје што га јањичари носе кад у борби нису, јер Турци сматрају као варварски што хришћани имају обичај да у време мира носе припасане мачеве и што под оружјем иду к својим пријатељима и у богомоље.

Они се обратише барону Гротхузену и канцелару Милерну, и рекоше им да су дошли у намери да краљу послуже као верна гарда и да га, ако хоће, отпрате у Дренопоље, где собом може говорити са султаном. Онда баш кад су они тај предлог чинили, краљ је читао цариградска писма послата му од Фабриција потајно преко једнога јањичара, јер га Фабриције сам већ није могао виђати. Писма су била од грофа Поњатовског који му није могао служити ни у Бендеру ни у Дренопољу, јер је, по заповести Портиној, и он везан за Цариград онда кад је неподесно потражено још хиљаду кеса. Поњатовски је јављао краљу да су одиста потпуно истините султанске заповести да се краљ ухвати, или да се смлати ако би се противио; да је у истини султан обманут од својих министара, али да он сад у толико више настојава да се послуша што је већма обманут; да је потребно на време попустити и савити се пред оним што се избећи не може; да он узима слободу да саветује преговоре, којима се код министара може све покушати; да није добро излазити са крутим непопуштањем онде где треба мекоте, а од политике и од времена да треба очекивати лек за зло, које би се силовитошћу само узаман погоршавало.

Али ни предлози поменутих старих јањичара ни писма Поњатовскога не могаху краља да склоне ни

на помисао да би он могао попустити без штете за част: њему је било милије да од турске руке умре него да у неку руку њихов заробљеник постане. Јањичаре врати, не хотевши их ни примити, поручивши им да ће заповедити да им се одсеку браде, ако се не уклоне, а на истоку већа се увреда од таке поруке никоме нанети не може.

Пуни најжешћег гнушања, старци се окренуше натраг вичући: „Ах, гвоздена главо! Кад му је драго „да пропадне, нека пропадне!“ И дођоше, да јаве паши шта су свршили и да својим друговима у Бендеру кажу на какав су чудан начин били примљени. И онда се сви заклеше да ће се пашиним заповестима без одлагања покоравати, и колико су јучерашњега дана с оклевањем на јуриш полазили, толико су се данас показивали нестрпљиви да час пре пођу.

И заповест им се издаде одмах: Турци пођоше на утврђења, Татари их већ чекаху, и топови почеше већ да пуцају. Јањичари с једне а Татари с друге стране узму мали стан за час. Једва је двадесет Шведа имало кад да извуче мачеве; триста војника бише притиснути и заробљени без отпора. Тада је краљ био на коњу међу својом кућом и станом са ђенералом Хордом, Далдорфом и Спаром. Гледајући како му се војници пред њим пустише у ропство, он хладнокрвно рече оној тројици официра: „Хајдемо сад да бранимо „кућу; борићемо се, додаде смешећи се, pro aris „et focis.[1]“

И одмах с њима у трк пође ка тој кући, утврђеној што се могло боље, где је на стражу поставио четрдесет момака.

Ма колико да су ти ђенерали познавали упорну неустрашивост свога господара, опет не престајаху чудити му се како хладнокрвно и као у шали хоће да се брани од десет топова и читаве једне војске. Они пођоше за њим с неколиким гардистима и момцима, што чињаше свега двадесет људи.

---

[1] За олтар и огњиште.

Али кад дођоше на врата, они их нађоше поседнута од јањичара. Скоро двеста Турака и Татара бејаху већ ушли кроз један прозор и заузели све собе осим једне велике дворане, у коју су се биле повукле краљеве слуге. На срећу је та дворана била близу врата, кроз која је краљ хтео да уђе са својом малом четом од двадесеторице. Он беше скочио с коња, потегавши једном руком пиштољ а другом мач; његова свита чинила је као он.

Јањичари навале на њ са свих страна. Паша је био обећао по осам дуката свакоме ко би макар прихватио хаљину његову, ако би било могућно ухватити га, и то их је одушевљавало. Краљ је убијао и рањавао свакога ко би му се приближио. Један од рањених јањичара прислони му пушку на образ, и краљ би ту погинуо, да гомила, која се ваљала као таласи, није потисла руку Турчинову. Зрно клизну краљу на нос, однесе му једно парче уха, и преби руку ђенералу Хорду који је имао судбину да покрај свога господара свакада допадне ранâ.

Краљ сјури свој мач у трбух јањичару, а у исти мах његови момци, затворени у великој дворани, отворе врата: краљ улети као стрела заједно са својом малом четом; врата се одмах на ново затворе, а утврде их оним што се при руци десило. Тако се Карло XII затвори у ту дворану са целом својом свитом, која је бројала скоро шездесет људи: официра, гардиста, секретара, слугу и момака сваке врсте.

Осталу кућу пљачкали су јањичари и Татари, напунивши сва одељења. „Хајдемо мало у лов код „куће на ове варваре“, рећи ће краљ, па, стављајући се на чело својих људи, сам отвори врата дворане која су водила у његову спаваћу собу, уђе и опали на оне што су пљачкали.

Оптерећени пљачком, престрављени изненадном појавом краља којега су навикли предусретати с поштовањем, Турци побацају оружје, поскачу кроз прозоре, или се повуку у подруме, а краљ се тим нере-

дом користи, његови се људи охрабре успехом, па почну Турке из собе у собу гонити, убијајући и рањавајући оне који не беже, те за четврт часа кућу од непријатеља очисте.

У ватри борбе спази краљ двојицу јањичара који су се крили испод његове постеље; једнога убије мачем, а други поиште опроштај, повикавши аман. „Поклањам ти живот, одговори краљ Турчину, под „погодбом да отидеш те да истинито испричаш паши „оно што си видео." Турчин то драговољно обећа, и тако га пусте да скочи кроз прозор као што су радили и остали.

Завладавши кућом, Шведи је утврде на ново, и опет запуше прозоре. Оружја су имали довољно. Једну ниску собу, пуну пушака и барута, јањичари у њиховом метежном преметању нису ни опазили, те она сад у год послужи: Шведи су кроз прозоре пуцали готово одмах у месо, у гомилу турску, од које су за мање од седам осам минута побили две стотине.

Почну на кућу пуцати из топова, али како је камен био мек, топови су само проваљивали рупе, а обарали нису ништа.

Татарски хан и паша, ради бејаху да краља ухвате жива, па постидевши се што им гине толики свет и што с читавом војском ударају на шездесет људи, смисле да запале кућу и да тиме натерају краља да се преда: зато заповеде да се на кров, на врата, на прозоре бацају стреле обмотане запаљеним фитиљима. За тренутак кућу обузе пламен; кров сав у ватри само што се не беше згрувао на Шведе. Краљ мирно нареди да се гаси ватра. Нашавши једно буренце пуно течности, краљ га узе сам, па га са још два Шведа баци на место где је ватра најсилнија била. Десило се да је у том буренцету била ракија, али хитња, која је у такој забуни неизбежна, није дала да се на то мисли. Пожар се с још већом жестином удвоји: соба краљева беше изгорела; велика дворана, у коју су се Шведи били затворили, напуни се гад-

нога дима, кроз који је лизао пламен на врата околних соба; половина се крова згрува у кућу саму, а друга половина се свали на поље, букнувши у пламен.

У тој невољи један од гардиста, по имену Валберг, усуди се да повиче како се треба предавати. „Нуто чудновата човека, повиче краљ, увртео у главу „да је лепше бити заробљен него изгорети.“ Другоме једном гардисту, по имену Розену, падне на ум да канцеларијска кућа, само педесет корака даље, има кров од камена, коме ватра ништа не може и да би требало излетети, заузети ту кућу, па се бранити. „Ето правога Шведа!“ повиче краљ, па тога гардиста загрли, и одмах га произведе за пуковника. „Хај-„демо-те, пријатељи, рече он, узмите собом барута и „олова што можете више, па да зграбимо канцела-„рију с мачем у руци.“

Турци су били свуд около запаљене куће, и с дивљењем у коме је било и ужаса, не могаху да појме што Шведи не излазе. Али се њихово чудо преврши, кад видеше где се врата отварају и где се краљ и његови залећу на њих као горопадни. Карло и главни му официри понели су мач и пиштоље, па је сваки, онога часа кад се отворише врата, опалио по два метка, и у исти мах, бацајући пиштоље, сваки је од њих трзао мач и залетао се напред. Турци се тргоше натраг за педесет корака, али се на скоро по том на ту малу гомилу згрнуше са свих страна. Краљ је био у чизмама као и свакад; он се заплете на мамузу и падне. Сместа се на њ залети двадесет и један јањичар; он баци мач да не би морао подносити муку да га предаје; Турци га одведоше у пашин стан, држећи га једни испод ногу, други испод мишки, као што се носи болесник који се мора чувати да се не увреди.

Онога часа кад је краљ био ухваћен, наместо жестине његове нарави и раздражења у које је после толико дуге и тако страшне борбе морао доћи, завлада на једанпут благост и мир: не изговори на своја уста ниједну реч нестрпљења, ниједан поглед

срдитости; јањичаре гледаше смешећи се, а они га ношаху вичући Ала! са гнушањем у коме је било помешано и поштовања. У исти мах бише похватани и његови официри, и Турци их и Татари опљачкаше. Тај се чудновати догађај свршио 12-ог фебруара 1713, а чудноватих је последица од њега било још.

КЊИГА СЕДМА

Турци преводе Карла у Демирташ. Краља Станислава хватају у исто време. Дрска радња г. Де-Виљ-Лонга. Преврат у двору. Бој у Померанској. Шведи пале Алтону. Карло се, на послетку, креће натраг у своје државе. Његов чудноват начин путовања. Долазак у Стралсунд. Недаће Карлове. Успеси Петра Великог и победна слава у Петербургу.

Бендерски паша озбиљно је очекивао Карла у своме чадору, држећи уза се тумача Марка, и он прими владаоца с најдубљим поштовањем, молећи га да се на једној софи одмори, али краљ не узимаше ни на ум Турчинову углађеност, и не хте сести.

„Нека је слава Свемогућему, проговори паша, „што је Твоје Величанство у животу. Горко је било „очајање моје што ме је Твоје Величанство приси-„лило да извршим заповести Његове Превисокости.“ Краљу је било криво само то, што су се његових триста војника дали ухватити у њиховим утврђењима, па рече паши: „Ах, да су се они бранили као што „је требало, не бисте нас савладали за десет дана.“ — „Хе! одговори Турчин, што да се јунаштво тако „рђаво употребљује!“ Нареди да се краљ одведе у Бендер на коњу богато покривеном. Шведи његови били су или побијени или похватани, његов намештај, његове хартије, најпотребније му одело или је било развучено, или је изгорело; путем су ишли шведски официри готово наги, везани два и два, идући пешице

за Татарима или јањичарима. Канцелар и ђенерали прошли су тако исто; сваки је припадао као роб војнику, коме је припао у део.

Сместивши Карла XII у своме двору у Бендеру, Исмаил-паша му уступи своје собе и поступаше с њим у свему као с краљем, само што није заборавио да на вратима собњим постави страже јањичарске. Спремише му постељу, али се он, онако у чизмама, свали на једну софу, па заспа дубоко. Један официр који је стајао уза њ покри га једном капом по глави, али краљ капу баци, кад се из првога сна пробудио, а Турчин је с упрепашћањем гледао пред собом владаоца који спава у чизмама и гологлав. Сутра-дан рано Исмаил-паша уведе Фабриција у краљеву собу. Фабрицније заста краља у исцепаним хаљинама, умрљапа крвљу и барутом по чизмама, по рукама и по целом телу, с опрљеним обрвама, али, при тако ужасном стању, добро расположена. Не могући изустити ни речи, он падне пред њим на колена, али на скоро умирен одрешеним и благим начином којим му је краљ говорио, започе с њим пријатељски по обичају, и обојица се са смехом разговараху о боју бендерском. „Говоре, рећи ће Фабриције, да је Ваше Вели„чанство својом руком убило двадесет јањичара.“ — „Са свим добро, рече краљ, увек се дела увеличавају „половином.“ Усред тога разговора, представи паша краљу Гротхузена, његова љубимца, и пуковника Рибинга, које је, по великодушности, сам својим новцем откупио. Фабриције се прими да се постара о откупу осталих заробљеника.

Енглески посланик Џефреј удружи се с њим у томе трошку. Један Француз, којега је радозналост била довела у Бендер и који је и описивао један део ових догађаја, приложи такође што је имао. Потпомогнути старањем, па и новцем пашиним, ови странци откупише од Турака и од Татара не само официре него и њихове хаљине.

Сутра-дан поведоше заробљеног краља, у колима скрлатом покривеним, пут Дренопоља. С њим је био његов благајник Гротхузен; канцелар Милерн

и неколики официри ишли су за њима у другим колима; више њих је било на коњима; и кад би им се отеле очи на кола у којима је био краљ, нису се могли уздржати од суза. Паша је ишао на челу спровода. Фабриције му је говорио како је стидно оставити краља без мача, па га је молио да му да какав год. „Нека ме Бог сачува, одговори паша, могао би „нам поодсецати браде.“ Али му је, после неколико сати, ипак вратио мач.

Докле су овако разоружана и као заробљеника водили краља, који је пре неколико година прописивао законе толиким државама, који је северу био неограничени господар а Европи ужас, на томе се истом месту одиграо други један пример превртљивости човечанске величине.

Краљ Станислав је допао затвора на земљишту турском, и њега доведоше као заробљеника у Бендер, у онај исти мах кад су одводили Карла XII.

Изгубивши потпору оне руке која га је краљем начинила; затекавши се без новаца, што у Пољској значи без партије, Станислав се најпре повукао у Померанску, па не могући себи сачувати краљевину, бранио је, колико је год могао, земље свога добротвора. Прелазио је чак у Шведску, да би пожурио помоћ која је требала у Померанској и у Ливонији; чинио је све што се могло очекивати од пријатеља Карла XII. У то време, први пруски краљ, владалац веома мудар, узнемириваше се с разлогом што су му у суседству Руси, размишљаше како да се удружи с Августом и с Републиком Пољском, еда би Русе отпратио у њихову земљу, па помишљаше да у тај посао уведе и самога Карла XII. Из тога би изашла као плод три велика догађаја: мир севера, повратак Карла у његове државе, и брана што би се ставила пред Русе, који су Европи страшни постали. Од такога је уговора зависио јавни мир, а почетак му је био одступање Станислављево. Не само да је на то Станислав пристао, него се још прими да води преговоре о томе миру који је њега лишавао круне; невоља, опште добро, слава што би се жртвовао, и

корист Карла, коме је за све био дужан и којега је љубио, одлучише га на то. Он писа писмо у Бендер, где је краљу шведском изложио стање послова, несрећу и начин помоћи; приклињао га је да се не противи одступању, које је по приликама постало неопходно а по побудама је часно; наваљивао је на њ да интересе Шведске не жртвује интересима несрећног пријатеља који се за опште добро приносио на жртву, без икаква нерасположења. Карло XII је примио та писма у Варници; писмоноши је, пред више сведока, љутито рекао: „Ако мој пријатељ неће да „буде краљ, умећу ја да закраљим другога.“

Станислав, опет, не хте да напусти жртву коју је краљ одбијао. Времена су она била само за ванредна осећања и за ванредне послове: Станислав смисли да собом пође Карлу да га сломи, и да би одступио с престола, метне на коцку више него што је чинио да се на њ попне. Једнога дана око десет сати у вече, он се искраде из војске шведске којом је у Поморанској заповедао, па пође са бароном Спаром, познпје послаником у Енглеској и у Француској, и с још једним пуковником, узевши име једнога Француза, Харана, онда мајора у служби шведској, који је касније умро као заповедник Данцига. Прошао је дуж целе непријатељске војске; био је више пута затворен, па је пуштан по пасошу који је био извадио на име Хараново, и најпосле, после многих опасности, стигне на турску границу.

Кад је стигао у Молдавску, врати у војску барона Спара, уђе у Јаш, престоницу молдавску, мислећи да је безбедан у земљи, у којој је краљ шведски у толиком поштовању био, и не слутећи о ономе што се баш у тај мах догађало.

Упиташе га ко је, а он одговори да је мајор у једном пуку у служби Карла XII. Ставише га у затвор на сам помен тога имена, изведоше га пред господара молдавског, који је већ по новинама знао да је Станислава из војске његове нестало, и помало је називао шта је у ствари. Описивали су му какав

је краљ, којега је било лако распознати по пуном и пријатном лицу и по доста ретком изгледу благости.

Господар га испитиваше, учини му много варљивих питања, и упита га, најпосле, какав положај има у шведској војсци. Станислав и господар говорили су латински. Major sum,[1] рече му Станислав. Imo maximus es,[2] одговори му Молдавац, одмах му понуди наслоњачу, и стане с њим поступати као са краљем, али као с краљем заробљеником. Тврду стражу поставише око грчкога манастира, у коме је морао остати, докле не стигну заповести од султана. Заповест дође да се одведе у Бендер, одакле су баш испраћали Карла.

Глас о томе дође паши у путу, на спроводу кола краља шведскога. Паша то каза Фабрицију, а овај се примаче колима Карла XII и каза му да није само он краљ у Турака заробљен, него да и Станислава, неколико миља даље, спроводе војници. „Потрчите „к њему, драги мој Фабрицује, рече му Карло, таким „догађајем ни најмање не потресен; реците му што „можете боље да с Августом никако мир не углав„љује; уверите га да ће се кроз кратко време наши „послови изменити.“ Карлова тврдоћа у мислима његовим била је толика, да се он једнако уздао у своју срећу и да је непрестанце мислио на помоћ од сто хиљада људи од Отоманске Порте, и ако га је у Пољској све напустило, и ако су га из његових властитих држава прогонили, и ако није знао ни куда га Турци као заробљеника у својим колима воде. Фабрицује с једним јаничарем похита да изврши налог, пошто је паша то одобрио. На неколико миља даље, сусретне он гомилу војника који су спроводили Станислава, и обрати се једном господину који је међу њима био одевен по француски а на рђаву коњу, и упита га немачки, где је пољски краљ. Човек којему се он обратио био је главом Станислав, а он га, онако прерушена, није могао познати. „Шта, шта? рече

---

[1] Ја сам мајор (или) — већи.

[2] Да, да, ти си највећи.

„краљ, зар ме се више не опомињете?“ Онда му Фабриције исприповеда жалосно стање, у коме се налазио шведски краљ, и непреломну али бескорисну тврдоћу намера̂ његових.

Кад се Станислав примакао Бендеру, пошље му паша, који се, пропративши Карла XII неколико миља, био вратио, арапскога коња с великолепном опремом.

У Бендеру је био поздрављен пуцањем топова, и осим слободе, која му у почетку није допуштана, није имао шта да се жали на поступање турско према њему. Међу тим Карла су проводили даље путем дренопољским. Та варош је била пуна прича̂ о борби његовој. Турци су га и осуђивали и дивили му се, али се Диван срдио, и претио је да га затвори у какво острво у Архипелагу.

Пољски краљ Станислав учинио ми је част да ми сам исприча већину ових појединости, па ми је потврдио како је у Дивану предлагано да се и он сам затвори на каквом грчком острву, али да се, неколико месеци касније, велики везир сам ублажио, па га је пустио да иде.

У Цариграду се налазио г. Дезалер, који је могао нешто чинити да не да оваким начином вређати хришћанске краљеве, а налазио се и г. Поњатовски, којега су се увек бојали као човека ванредно умешна да се помогне. Шведи што осташе у Дренопољу били су већином у затвору. Изгледало је да је султанов престо за жалбе краља шведскога са свих страна неприступан.

У Дренопољу се тада налазио и маркиз Де-Фијервиљ, који је у потаји био послан од стране Француске Карлу у Бендер. Он је имао смелости да замишља какву би услугу учинио томе владаоцу онда када га све беше оставило, или га све притискаше. На срећу, он је у тим намерама имао помоћи од једнога француског племића од старе шампањске куће, по имену Де-Виљ-Лонга, човека неустрашива, којему имање у оно време није одговарало његовој храбрости, и који се и иначе заносио за славом шведскога

краља, па беше дошао у Турску с намером да код тога краља у службу стане.

Помоћу тога младића г. Де-Фијервиљ напише у име краља шведског мемоар, у коме је краљ од султана тражио освету за увреду, учињену у његовом лицу свима крунисаним главама, и за издају, лажну или истиниту, хана и паше бендерскога.

Ту се подизала тужба на везире и на остале министре да су примили мито од Руса, да су преварили султана, да су писмима краљевим пресецали пут да до Његове Превисокости дођу, и да су, мајсторијама својим, од султана измамили заповест, тако противну musломанскоме гостољубљу, којом се међународно право вређало начином тако недостојним великога цара, кад је са двадесет хиљада људи нападнут краљ, у кога су за одбрану остале само његове слуге и који се био ослонио на освештану реч султанову.

Кад је тај мемоар написан, ваљало га је превести на турски и исписати превод нарочитим начином, на особитој хартији, која се употребљава за оно што се султану подноси.

Обратише се неколиким француским тумачима што су се десили у вароши, али су послови краља шведскога били у тако очајном стању, а везир се био тако истакао у противном смислу, да се ниједан тумач није смео да прими ни да преведе оно што је написао г. Де-Фијервиљ. На послетку нађу некаква странца, којега рукопис нису познавали на Порти, те он, за неку награду и потраживши уверење да се никоме тајна неће проказати, преведе мемоар на турски, и напише га на уобичајеној хартији; барон Д'Арвидсон, официр из војске шведске, тачно испише потпис краљев; Фијервиљ, у којега је био краљев печат, метне печат на писмо, а све се запечати грбом шведским. Виљ-Лонг се прими да то собом преда у руке султану кад иде у џамију, по обичају. Једанпут су се већ служили тим начином да султану предаду жалбу против његових министара, и то је баш сада и отежавало успех тога предузећа и чинило га много опаснијим.

Везир се надао да ће Шведи код његова господара жалити се на њ, а памтио је и сувише по несрећи својих претходника на што то излази, па је забранио нарочито да се ка султану нико не пушта, и заповедио је још посебице да се хапсе сви они који би се код џамије с молбеницама показали.

Виљ-Лонг је за ту заповест знао, и није му било непознато да се игра главом. Он остави своје европске хаљине, обуче се по грчки, па сакривши у недра писмо које је хтео да преда, почне се рано шетати крај џамије у коју је султан имао да иде. Начини се луд; уђе играјући међу јањичарске редове, кроз које ће султан проћи. Навлаш је пустио да му из џепа испадну неколики новци, да би се стража забавила.

Кад се султан приближавао, хтедоше Виљ-Лонга да уклоне; он клече на колена и стаде се од јањичара отимати; капа му паде с главе; по великој коси коју је носио позна се да је Европљанин; опалише му више удараца и почеше га злостављати. Султан је већ био близу, чује вику и запита зашто је. Виљ-Лонг се дерао колико га грло доноси: Аман, аман, милост! вадећи писмо из недара. Султан заповеди да се пусти да му приђе. Виљ-Лонг сместа притрчи к њему, загрли му стремен и поднесе му писмо говорећи С у е д к р а л д а н тј. Краљ ти га шведски даје. Султан метну писмо у недра, па настави пут у џамију. Виљ-Лонга, међу тим, ухвате и одведу га у затвор у спољним зградама двора.

Изашавши из џамије и прочитавши писмо, султан хтеде да собом испита хапсеника. Што овде причам, може се учинити да није баш за веровање, али ја све износим по писмима самога Виљ-Лонга, а кад један тако храбар официр износи нешто на своју част, неко веровање заслужује свакојако. Он, дакле, уверава како је султан свукао царску хаљину и нарочити турбан свој, како се прерушио у јањичарског официра, што је он доста често радио, како је са собом повео једног старца с острва Малте који му је служио као тумач, и како је тога прерушења ради,

Виљ-Лонг имао част, коју никада није имао ниједан хришћански посланик: он је с царем турским имао у четири ока разговор који је трајао четврт сата. Није пропустио да изложи жалбе шведскога краља, да се пожали на министре и да потражи освету с толико више слободе што је видео да говори самом султану, а могао је држати да говори своме равном. Макар да је у тамници било мрачно, он је лако познао султана, и тога ради је говорио што је смелије могао. Тобожњи јањичарски официр рече ово Виљ-Лонгу: „Хришћанине, „буди уверен да мој господар султан има царску „душу, и ако твој краљ шведски има право, задово- „љиће га.“ Виљ-Лонга пусте одмах. Неколико недеља позније, опазише у двору изненадну промену, за коју су Шведи мислили да долази од овога чудноватог разговора. Муфтија би збачен, татарски хан прогнат у Род, а бендерски сераскјер-паша послан на једно острво Архипелага.

Овакве буре на Отоманској Порти тако лако долазе, да је врло тешко одлучити да ли је овим жртвама султан хтео да умири краља шведског. По ономе како се поступало с тим владаоцем не може се рећи да се Порта много журила да му буде угодна.

Сумњало се на Али-Ћумурџију, да је све те промене извршио ради својих личних интереса. Кажу да је он отерао у прогонство хана татарског и сераскјера бендерског због тога што су краљу издали оних хиљаду двеста кеса, противно заповести султановој. На татарски престо наместио је брата збаченога хана, младића његових година, који је за свога брата мало марио, а на којега се Али-Ћумурџи много уздао у ратовима о којима је размишљао. Што се тиче великога везира Јусуфа, он је збачен тек после неколико недеља, а титулу првога везира доби Солиман-паша.

Дужан сам да кажем да су ме г. Де-Виљ-Лонг и многи Шведи уверавали да су све те велике промене на Порти изазване простим писмом које је у име краљево султану поднесено, али ми је г. Де-Фијервиљ говорио са свим обратно. И иначе сам наилазио

на оваке супротности у мемоарима који су ми поверавани. Историк, у таким приликама, ваља да просто испрпповеда шта је било, не тражећи да проникне у побуде, па да се ограничи на то да јасно каже оно што зна, не упуштајући се у нагађање онога што не зна.

Међу тим Карла су били довели у мали градић Демирташ код Дренопоља. Грдна гомила Турака беше отишла на то место, да види кад доведу тога владаоца. Из кола су га унели у град на једној софи, али Карло метну на главу јастук да га та светина не би могла видети.

Неколико је дана ваљало на Порти мољакати за пристанак да краљ станује у Демотици, варошици шест миља̂ од Дренопоља удаљеној, покрај славне реке Хебра, која се данас зове Марица. Ћумурџи рече великом везиру Солиману: „Иди па кажи шведском краљу, да у Демотици може остати док је жив; „ја ти јамчим да неће проћи ни година дана, а он „ће сам тражити да иде; само му новаца у руке „не дaјп!“

И тако краља пренесу у варошицу Демотику, где Порта одреди знатан таин за њ и за свиту његову: у новцу му се одреди само по двадесет и пет талира на дан, да може куповати свињетине и вина, које Турци не дају, а укиде му се кеса од пет стотина талира на дан, што му је давана у Бендеру.

Истом је краљ са својом малом свитом стигао у Демотику, а збацише и великог везира Солимана, и на његово место дође Ибрахим-Мола, охол, храбар, груб до крајности. Није залудно да се позна и живот тога везира, да би се из ближе разгледали сви ови вице-краљеви Отоманскога Царства, од којих је тако дуго судбина Карлова зависила.

Кад је султан Ахмет III ступио на владу, Ибрахим је био прост морнар. Султан је имао обичај да се често преоблачи у приватна човека, имама или дервиша, па се у вече увлачио у цариградске каване и на јавна места, да чује шта се о њему говори и да сам собом посматра народна осећања. Једнога дана

чује он тога молу, где се жали како се лађе турске увек враћају без пљачке, па се клео да се он у цариградско пристаниште никада не би враћао без какве год неверничке лађе, кад би он био капетан. Сутрадан султан нареди да се под његову команду преда једна лађа и да се пошље на гусарење. После неколико дана, нови капетан се врати с једном малтеском барком и с једним ђеновским галиотом.[1] После две године он постане ђенерални морски капетан и на послетку велики везир. Чим је дошао на то место, помисли да му љубимац више не треба, и да би себе потребним учинио, стане смишљати рат на Русију. У тим намерама нареди да се један чадор разапне близу места у ком је становао краљ шведски.

Позове краља да дође на виђење. С њим су били нови хан татарски и француски посланик. Колико је краљ био несрећан, у толико је био охолији, и сматрао је као најжешћу увреду што се неко млађи усудио да га зове. Он заповеди своме канцелару Милерну да иде место њега, и бојећи се да му Турци не украте поштовање и да га не нагнају да своје достојанство обрука, владалац овај, у свачем претеран, легне у постељу и смисли да никако више не излази, докле је год у Демотици. Тако је лежао десет месеци, претварајући се да је болестан. С њим су јели само канцелар Милерн, Гротхузен и пуковник Дубенс. Није имао ништа од угодности којима се служе Европљани; све му је било развучено приликом лома у Бендеру, тако да су оброци њихови били у осетној даљини од сваке свечаности и пријатности. Служили су се сами, и канцелар Милерн вршио је за све то време посао кувара.

Докле је Карло XII тако проводио век у постељи, дођоше му гласови о жалосној судбини свију његових области изван Шведске.

Ђенерал Стајнбок, који се прославио што је Данце из Сканије истерао, што је са сељацима њихову најбољу војску тукао, држао је још неко време

[1] Галиоти су лаке галије, оружане за гусарење. Пр.

шведско оружје на гласу. Он је бранио колико је могао Поморанску и Бремен и оно што је краљ још у Немачкој држао, али кад су се Данци и Саси удружили, није их могао спречити да не опседну Стаде, знатну и јаку варош близу Елбе у војводству Бременском. Непријатељи варош бомбардаше и претворише је у пепео, а гарнизон се мораде предати на милост и немилост, пре него што је Стајнбок доспео и да се помакне њима у помоћ.

Ђенерал је тај имао около дванаест хиљада људи, од којих су половина били коњаници, и гонио је непријатеље који су имали двапут колико он војске, докле их није стигао у војводству Мекленбургу близу места Гадебуша и речице истога имена. Било је то 20-ог декембра 1712, када је приспео наспрам Саса и Данаца. Бара је једна била између њега и њих: непријатељи су се, у стану позади те баре, наслањали на једну шуму, и на њиховој страни је било како земљиште тако и број, јер се к њима могло приступити само преко баре која се налазила под ватром топова њихових.

На челу војске своје, у бојном реду, Стајнбок изађе у бој и заметне једну од најкрвавијих и најжешћих битака што су се могле заподенути међу тим супарничким народима. Три сата после те жестоке гужве, Данци се и Саси поломе и напусте бојно поље.

Син краља Августа и грофице од Кенигсмарка, познат под именом грофа Саског, у тој је борби започео учење војне вештине. То је онај исти гроф Саски, који је позније имао част да буде изабран за војводу Курландије и који, само за то што му је оскудевала сила, није уживао једнодушном љубављу народном дато му право на владалачку власт, најнепобитније што се икад дати може. Он је позније стекао поузданију славу, спасавши Француску у боју на Фонт'ноа, освојивши Фландрију и заслуживши глас највећег војсковође наших дана. На Гадебушу је заповедао једним пуком, и под њим је погинуо коњ. Слушао сам од њега да су Шведи једнако чували своје редове, и да се, и после одлучене победе, из

првих редова тих храбрих војника нијედан човек није усудио само сагнути се да премеће на мртвим непријатељима који су им под ногама били, пре него што је на бојном пољу молитва очитана; толико су они били непоколебљиви у оштроме реду којему их је њихов краљ привикао.

Опоменувши се како су Данци Стаде спалили, Стајнбок отиде, после те победе, да се освети на Алтони, која је припадала краљу данском. Алтона је испод Хамбурга, на реци Елби, по којој у пристаниште могу да дођу доста велике лађе. Дански краљ је тој вароши помагао многим повластицама, и намера му је била да ту изазове бујну трговину, и већ је радиност Алтонаца, заштићена мудрим погледима краљевим, почела била да њихову варош истиче у ред богатих трговачких вароши. Хамбург је због тога био ванредно саревњив, и ништа тако желео није као пропаст Алтоне. Чим се Стајнбок показао Алтони на погледу, пошље трубача да јави становницима да изађу с оним што могу собом понети, јер он хоће њихову варош од врха до дна да сруши.

Општинари изађоше да се баце к ногама његовим, и понудише му откупа сто хиљада талира. Стајнбок заиште двеста хиљада. Алтоњани замолише само да им се допусти да пошљу к својим људима у Хамбург, уверавајући да ће сутра ту суму положити: шведски ђенерал одговори да је треба положити сместа, или да ће се Алтона запалити онога часа.

Војска је његова стајала у подграђу с машалама у руци; једина обрана Алтоњанима беху слаба једна дрвена врата и јарак који је већ био засут. И ти су несрећници морали журно по ноћи да остављају своје куће. То је било 9 јануара 1713. Била је страшна хладноћа, с јаким северним ветром, који пожар још брже разнесе по вароши, увеличавајући и невољу у којој се народ десио насред поља. Људи и жене, сагнути под теретом намештаја који су носили, плачући и урлићући бежаху на околне брежуљке, покривене ледом. Више младих људи носили су на својим леђима узете старце. Породиље са бабинâ ношаху своју

децу, и с њима заједно умираху на брежуљку, гледајући из далека како пламен прождире њихов завичај. Још нису сви становници ни изашли били из вароши, а Шведи је упалише. Алтона је горела од поноћи до десет сати из јутра; све пропаде, и сутра-дан би тешко човек рекао да је на томе месту била варош.

Старци, болесници и најнежније жене, бежећи по леду докле су им куће гореле, превијаху се око врата хамбуршких, молећи да им се отвори и да им се живот спасе: али их примити не хтедоше, јер су у Алтони владале некаке заразне болести, а Хамбурржани нису толико марили за Алтоњане, да би се изложили да пријемом њиховим заразе своју властиту варош. Тако је већина тих јадника издисала под зидовима Хамбурга, узимљући небо као сведока за варварство шведско и хамбуршко, које последње није мање нечовечно изгледало.

На то насиље гракну сва Немачка. Министри и ђенерали Пољске и Данске писаше грофу Стајнбоку корећи га за тако велику суровост, учињену без икаквe невоље, која је, због тога што се није могла оправдати, дизала на њ и небо и земљу.

Стајнбок одговори „да је он у те крајности ушао „само да покаже непријатељима краља, свога господара, да треба престати с ратом варварским и да „треба поштовати међународно право; да су они својом суровошћу прекрилили Поморанску; да су ту „красну област опустошили, продавши Турцима на „сто хиљада становника; да су машале којима је Алтона запаљена само враћање зајма за усијана топовска зрна којима је запаљен Стаде.“

Ето с каквом су суровошћу Шведи и њихови противници једни с другима ратовали. Да се Карло XII у тај пар показао у Поморанској, лако би могао повратити прву своју срећу. И ако њега није било међу војском, ипак је војска још била задахнута духом његовим; али је одсуство старешинино свагда за послове опасно и не дâ да се од победâ користи извуку. Стајнбок је у појединостима изгубио оно што је добио по-

мењутим делима, јер би она у другојачијем времену била одсудна.

Ма да је побеђивао, Стајнбок није могао спречити да се Руси, Саси и Данци не удруже. Они га истерају из станова његових; људи му изгину у многим чаркама; две хиљаде му се људи удави кад су прелазили Ајдер, да иду на зимовник у Холштајн. Све те губитке није он могао накнадити, налазећи се са свију страна опкољен снажним непријатељима.

Хтео је да брани земљу Холштајн од Данске, али поред свега његова довијања и напрезања, земљу је ту изгубио, војска му је пропала, а сам је Стајнбок допао ропства.

Поморанска, осим Стралсунда и острва Ригена с неколиким околним местима, оста без одбране, и савезници је зграбише и оставише је на чување краљу пруском. Дански гарнизони прекрилише земље бременске. У исто време Руси поплавише Финландију, потискујући Шведе, који су уздање у се почели губити, јер, како су бројем већ били слабији, нису се могли држати већом војничком вредноћом, пошто су и непријатељи у ратовању сазрели.

Да би се несрећа шведска превршила, краљ не хоћаше да се макне из Демотике, надајући се још једнако помоћи турској, на коју му, доиста, није требало више рачунати.

Ибрахим-Мола, поносити велики везир који је наваљивао на рат против Русије без обзира на мишљење љубимчево, би удављен међу двојим вратима.

Везирско је место постало тако опасно, да га нико не смејаше да прими, и оно оста непопуњено читавих шест месеци. На послетку Али-Ћумурџи прими титулу великога везира. И тада клонуше све наде краља шведскога; он је Али-Ћумурџију у толико више познавао, што је с њим и радио, онда када су се љубимчеви и краљеви интереси подударали.

Једанаест је месеци провео краљ у Демотици, у нераду и у забораву; и то претерано беспосличење, које је у њега дошло после насилних напора, навукло му је, на послетку, болест коју је притворно

представљао. У целој се Европи мислило да је умро; Намеснички Савет, који је у Стокхолму установио кад беше пошао из отачаства, о њему више нипоткуд ништа није чути могао. Сенат дође целокупан да моли кнегињу Улрику Елеонору, сестру краљеву, да она прими намесништво за време тога дугога одсуства брата свога, и она се прими: али кад виде да је Сенат рад да је увуче да уговори мир с царем и с краљем данским, који су Шведску нападали са свих страна, кнегиња даде оставку на намесништво, знајући добро да њен брат тога мира никад потврдио не би, и посла о томе послу дугачак извештај у Турску.

Писмо сестрино прими краљ у Демотици. Како је од рођења растао у деспотизму, заборавио је са свим да је Шведска била слободна и да је у старо време Сенат напоредо с краљевима земљом управљао. То тело је он сматрао просто као гомилу слугу, којима се, у одсуству господаревом, прохтело да кућом заповедају. Ако они хоће да владају, писа им он, он ће им послати једну своју чизму, да би од ње могли искати заповести.

Не очекујући, дакле, ништа више од Отоманске Порте; видећи да му се ваља уздати само у се, да му у Шведској ваља предупредити тобожње покушаје на његову власт, и на послетку, да мора бранити своју земљу, краљ јави великом везиру да жели ићи, и да је рад вратити се преко Немачке.

Посланик француски, г. Дезалер, који беше на се примио и шведске послове, учини од његове стране тај захтев. „Ето видите, рече везир грофу Дезалеру, „нисам ли вам рекао да година неће проћи, а краљ „ће шведски заискати да иде? Реците му да до њега „стоји да иде или да остане, само да смисли шта „ће, па да тврдо одреди којега ће дана поћи, да не „бисмо опет упали у метеж као оно у Бендеру.“

Гроф Дезалер је краљу ублажио опорост тога одговора. Дан се одреди, али пре него што би Турску оставио, Карло хоћаше да покаже сјајност великога краља, и ако се налазио у беди једнога бегунца. Гротхузену даде он титулу изванреднога великог по-

сланика, и упути га у Цариград да каже с Богом у потпуној форми, водећи у свити двадесет и четири лица што може бити дивније одевена.

Није то посланство било толико сјајно, колико су писка била она средства којима се он морао послужити да добави за то посланство потребан трошак.

Четрдесет хиљада талира узајмио је краљу г. Дезалер; преко агената којима се Гротхузен служио у Цариграду узајмљено је у његово име, са педесет на сто интереса, хиљаду талира од једнога Јеврејина, двеста пистола[1] од једнога енглеског трговца и хиљаду динара од једнога Турчина.

Тако је скупљен новац којим ће се пред Диваном одиграти сјајна комедија шведскога посланства. У Цариграду учинише Гротхузену све почасти које Порта чини краљевским изванредним посланицима на дан њихове аудијенције. Намера је све те праске била, да се од великога везира измами новаца, али се он није дао намолити.

Гротхузен предложи да један милион дâ у зајам Порта. Везир одговори опоро, да његов господар уме да дâ кад то хоће, али да је узаимање испод његова достојанства; да ће се краљу у изобиљу ставити на расположење све што му је за пут потребно онако како приликује домаћину његову; да ће му, може бити, и сама Порта дати у неуновченом злату какав поклон, али да с тим рачунати не треба.

Најпосле, 1-ог октобра 1714 краљ се шведски крену из Турске. Један капиџи-баша са шест чауша дође да га узме из градића Демирташа, у коме је Карло од неколико дана боравио. Предадоше му од стране султанове простран чадор од скрлата, златом везена, сабљу с балчаком, драгим камењем искићеним, и осам арапских коња савршене лепоте, с дивним седлима, на којима су били стремени од самога сребра. Није недостојно за историју да се назначи и то како је коњушар арапски, који се о тим коњма бринуо, поднео краљу извештај о генеалогији њихо-

[1] Новац од 11 динара. Пр.

вој. Таки је обичај од давних времена у тих народа, и они као да више пажње поклањају племенитости коња него-ли људи, што, може бити, није без разлога, јербо у животиња племе о коме се старање води и које се не помеша, не изменње се никада.

Спровод је био састављен од шездесет кола, натоварених сваковрсним потребама, и од три стотине коња. Капиџи-баша је знао да су многи Турци људима из свите краљеве узаимали под скуп интерес, па му рече да је мусломанским законом интерес забрањен, и молио је Његово Величанство да пречисти све своје дугове и да заступнику што остаје у Цариграду нареди да само главно исплати. „Ни по што, одговори „краљ; ако су моји млађи издали обавезу од сто та-„лира, ја хоћу да је платим, макар се десило да су „они примили само десет.“

Поверпоцима он предложи да пођу за њим, уверавајући их да ће им се платити и трошкови и дуг. Многи су пошли у Шведску, и Гротхузен се старао да се исплате.

Да би према своме госту показали више пажње, Турци су путовали врло мало на дан; али је та поштовањем испуњена спорост морила нестрпљење краљево. Кад путује, он је устајао у три сата по поноћи, по свом обичају, и чим би се пробудио, собом је ишао да буди капиџију и чауше, па би наређивао да се пође даље, ма да се прст пред оком видео није. Нови тај начин путовања није се подударао с озбиљношћу турском; али је краљ уживао у њиховој забуни и говорио је да се мало свети за оно што је било у Бендеру.

Докле се Карло турским границама примицао, и Станислав, другим путем, из Турске излажаше, идући да се повуче у Немачку, у војводство Два Моста, област која се граничи с Палатинатом Рајнским и Елсасом, и која је припадала шведским краљевима од како је Карло X, последник Христинин, то наследство придружио круни. Карло је доходак тога војводства, који се онда ценио на седамдесет хиљада талира, одредио Станиславу. На то су онда избијали

толики ратови, толики предлози и толика очекивања. С краљем Августом Станислав је хтео и могао да начини врло користан уговор, али је несавитљиво упорство Карла XII упропастило му и његове земље и стварна добра у Пољској, само да му сачува назив краља.

Станислав оста у војводству Два Моста до смрти Карлове: тада се та област вратила једноме кнезу палатинског двора, а он је себи изабрао склониште у Вајсенбургу, у француском Елсасу. Посланик краља Августа, г. Сум, пожали се на то војводи Орлеанском, намеснику француском. Војвода Орлеански одговори г. Суму ове знамените речи: „Господине, јавите краљу, „господару вашем, да је Француска свагда била при„бежиште несрећним краљевима.“

Кад је краљ шведски дошао на границе Немачке, сазна како је цар немачки наредио да се у свима земљама подручја његова прима с пристојном величанственошћу. Вароши и села, кроз које маршали станова унапред његов пут распоредили беху, спремаху се да га дочекају, и сви су људи с нестрпљењем очекивали време, да виде кад ће проћи тај изванредни човек, који је и у Европи и у Азији својим победама и својим несрећама, најситнијом својом радњом, па и самим мировањем својим толики говор изазвао. Али Карло није нимало марио да поднесе све те свечаности, нити да износи на позорницу бендерског заробљеника; он је чак био прегао да се у Стокхолм не враћа никако пре него што напред, бољом срећом, поправи злу судбину своју.

Кад је био у Трговишу, на границама Ердеља, и кад је вратио турску пратњу, скупи у једној шупи своју свиту и каже им свима да се већ о његовој личности више не брину, него да гледају што се може пре да стигну у Стралсунд у Поморанској, на обали Балтичкога Мора, од прилике триста миља далеко од места где су тада били.

Са собом узме само Дјуринга, па се весело растане са свом свитом, остављајући је зачуђену, поплашену и жалосну. Да га не би људи познали, метне на главу

црну власуљу, јербо је он косу увек носио, и шешир, везен златом; обуче хаљину суре боје а огртач плав; узме себи име немачког официра, па пође у трк поштом на коњу, са својим сапутником.

Путујући, он је, колико се могло, избегавао земље својих јавних и тајних непријатеља, и удари кроз Угарску, Моравску, Аустрију, Баварску, Виртемберг, Палатинат, Вестфалску и Мекленбург, те је тако за половину продужио пут, прошавши готово целу Немачку. Пошто су трчали без одмора, млади Диринг, који није као краљ шведски био навикао на тако ванредне напоре, падне у несвест силазећи с коња на свршетку првога дана. Краљ није био рад ни тренутка да застаје на путу, и упита Диринга, кад му је несвест прошла, колико има новаца. Диринг одговори да има око хиљаду талира у злату. „Дај ми по„ловину, рече краљ; ја видим да ти не можеш са „мном, ја ћу пут довршити и сам.“ Диринг га је молио да благоволи одморити се барем три сата, уверавајући да ће за толико и он моћи да се опет попне на коња, па да даље прати Његово Величанство; приклињао га је да помисли на опасности којима се излаже: али краљ не хте послушати ништа, него узе пет стотина талира и заиска коње. Уплашен том одлуком краљевом, Диринг прибегне једноме невином лукавству. Узме на страну старешину поште, па, показујући краља шведског, стане му говорити: „Овај „је човек мој рођак, и путујемо заједно истим послом; „он сад види да сам ја болестан, па неће ни три „сата да ме почека. Подајте му, молим вас, најгорега „коња из ваше штале, а мени потражите какве двоколице или кола.“

Стисне поштару у руке два дуката, и поштар га у свему тачно послуша. Краљу даду коња хрома и тврдоуста. Краљ се крене сам, у десет сати у вече, на томе коњу, усред тамне ноћи, по ветру, по снегу и по киши. Његов сапутник одспава неколико сати, па се крене на колима, у која су били упрегнути јаки коњи. На неколико миља стигне у зору краља швед-

ског где иде к најближој пошти пешице, не могући више терати оно кљусе.

Морао је да седне на кола са Дирингом. Спавао је на слами, а после су наставили пут, трчећи обдан на коњу а спавајући обноћ на колима, не задржавајући се нигде.

После трке од шеснаест дана, више пута у опасности да допадну затвора, они на послетку стигну к вратима вароши Стралсунда у један сат после по ноћи.

Краљ повиче стражи да је он улак из Турске, послан од краља шведскога; да га морају одмах пустити да види ђенерала Дикера, губернатора тога места; стражар одговори да је позно, да губернатор спава и да ваља чекати зору.

Краљ одговори да долази знатним послом, и напомене им да ће сутра рано сви бити кажњени, ако сместа не отиду да буде губернатора. Један војник отиде, на послетку, да пробуди губернатора. Дикер помисли да то може бити неко од ђенерала краља шведскога, заповеди да се отворе врата и да се улак тај уведе у његову собу.

Пола заспао, упита Дикер шта има ново о краљу шведском. Краљ га узме за руку, па проговори: „Шта, „шта, Дикере, зар су ме моји верни поданици заборавили?“ Ђенерал позна краља, али није могао својим очима да верује. Скочи с постеље, загрли свога господара по коленима, и сузе му груну од радости. Онога часа разнесе се глас по вароши, свак се диже; војници се искупише око губернаторове куће; становници испунише улице, и један другога питаху: Је ли истина да је овде краљ? Сви се прозори осветлише; спрам светлости хиљадама машала вино се поче просипати по улицама, а топови груваху.

Међу тим краља одведоше прво у постељу. Шеснаест дана није се он свлачио, и требало му је чизме сећи на ногама, које су се од грдних напора биле надуле. Краљ није имао ни преобуке ни хаљина, те му се спреми на врат на нос оно што је било најпотребније из онога што се у вароши најбоље могло

наћи. Пошто је неколико сати проспавао, устаде само да држи смотру над војском и над утврђењима. Истога дана посла своје заповести на све стране, да на ново почне рат, жешћи но икада дотле, против свију својих непријатеља. У осталом све ове појединости потпуно се у свему слажу с изванредним карактером Карла XII, и пошто ми их је причао г. Фабриције, потврдио ми их је и гроф Де-Кроаси, посланик код тога краља.

У то време Европа се налазила у стању веома различитом од онога у коме ју је Карло 1709 оставио.

Престао је био рат који је кроз толико време раздирао сву њену јужну половину, тј. Немачку, Енглеску, Холандску, Француску, Шпанију, Португалску и Италију, и тај се општи мир начинио личним задевицама које су настале на Двору Енглеском. Гроф од Оксфорда, вешт министар, и лорд Болинброк, један од најсјајнијих духова и најречитији човек свога времена, добише надмоћство над чувеним војводом од Марлборо и склонише краљицу Ану да се помири с Лудвиком XIV. Чим је Француска уклонила непријатељство Енглеске, лако јој је било да остале државе натера да се изравнају.

Унук Лудвика XIV, Филип V, поче мирно да влада останцима шпањолске монархије. Цар немачки, завладавши Напољем и Фландријом, утврђивао се у пространим државама својим, а Лудвик XIV желео је још само да на миру сврши своју дугачку владавину.

Краљица енглеска Ана умре 10 августа 1714, обнемилевши половини народа, што је толиким државама дала мир. Њен брат Јаков Стуарт, несрећни краљевић који је о самом рођењу од престола искључен, није се ни помолио у Енглеској, да покуша те да узме наследство које би му по новим законима могло припасти, ако би странка његова надвладала, и тако се једнодушно призна за краља Велике Британије Ђорђе I, кнез бирач хановерански. Томе је кнезу престо припао не по крви, и ако је он водио порекло

од једне кћери Јаковљеве, него снагом једнога акта Народне Скупштине.

Ђорђе је био у годинама, кад је био позван да влада народом којему ни језик познавао није и код којега му је све било туђе; он је себе више сматрао као кнеза бирача хановеранског него као краља енглеског, и сва је његова брига била како ће да увелича своје државе у Немачкој. Није било године у којој није прелазио преко мора, у земљу где су га сви поданици обожавали. У осталом, њему је било милије да живи као човек него као господар; краљевска величанственост за њ је била тежак терет; он је живео с неколицином старих дворана, којима је било допуштено да с њим буду фамилијарни; он није био европски краљ од највеће сјајности, него краљ мудар и једини који је и на престолу познавао сласти приватнога живота и пријатељства. Такви су били главни владаоци, и такав је био положај на европском југу.

Промене на северу биле су другојачије природе: тамо су краљеви били у војни, и удруживали су се противу краља шведског.

Август се одавно био вратио на пољски престо помоћу царевом, а с пристанком немачког цара, Ане од Енглеске, и холандске скупштине, који су сви јамчили за уговор алтранштатски онда кад је Карло XII прописивао законе, а после су одустали од свог јемства, кад је Карлова страха нестало.

Али Август није владао на миру. Примајући натраг свога краља, Пољска се Република вратила своме страховању од самовољне власти: она се једнако држала на оружју, да би га склонила да не греши против pacta conventa, свечаног уговора међу народима и краљевима, и изгледаше као да је дозвала натраг свога господара само да му објави рат. У почетку тих немира име Станислављево нико није помињао: изгледало је да је његова странка уништена, и у Пољској су се краља шведског опомињали као какве бујице која је својим проласком за неко време толиким стварима течај предругојачила.

Као што је Станислав пао због Полтаве и одсутности Карлове, тако је тај исти узрок оборио и војводу Холштајнског, сестрића Карлова, којега је краљ дански из његове државе истерао. Краљ шведски је нежно љубио војводина оца; синовља несрећа га је болела и осећао ју је као унижење: а сврх тога, чинећи све што је радио свога века само зарад славе, осећао је пад владалаца које је он наместио или васпоставио као и губитак свеколике области њихове.

А овамо су се грабили ко ће више његовим губитцима да се обогати. Фридрих Вилхелм, од скора краљ пруски, као да је у оној мери одан био рату у коликој му је отац био миролубив. Он поче тиме што намести да му се уступи Штетин и један део Померанске, на коју је имао права за четири стотине хиљада талира, исплаћених краљу данском и цару руском.

Кнез бирач хановерански Ђорђе, који поста краљ енглески, задржа такође у својим рукама војводства Бременско и Верденско, које му краљ дански заложи за шездесет хиљада пистола. Тако се располагало с оставштином Карла XII, и они, којима она припаде на чување, постали су, зарад интереса својих, исто тако опасни као и они који су што заграбили.

Али сумње нема да се никога није требало тако бојати као цара руског. Његови првашњи порази, његове победе, и саме његове погрешке, његова истрајност у намери да што сам научи и да својим поданицима покаже шта је научио, његов беспрекидни рад начинише од њега у сваком смислу великога човека. Ригу је већ био узео; а под руским се јармом налажаху Ливонија, Ингрија, Карелија, половина Финландије, толике области што су их предци Карлови освојили.

Петар Алексијевић пре двадесет година није на Балтичком Мору имао ниједне барке, а тада је он био господар тога мора, на челу флоте од тридесет великих линијских бродова.[1]

[1] Линијски брод звао се онај који носи барем 50 топова. Пр.

Једну таку лађу начинио је он својим властитим рукама. Он је био најбољи дрводеља, најбољи адмирал, најбољи крманош на северу: није било нигде тежега проласка који он није собом мерио, од дно Ботнијскога Залива па до Океана, радећи тај посао као морнар који се руководи искуством једног философа и плановима једног цара, и дотеравши до адмирала мало по мало, победама, као што је, таким истим начином, и на суху до ђенералства допро.

Докле је кнез Галицин, ђенерал којега је сам цар образовао и који је цареве мисли најбоље потпомагао, довршивао освојење Финландије, освајао варош Вазу и тукао Шведе, цар се сам навезе на море и оде да осваја острво Аланд, дванаест миља од Стокхолма у Балтичком Мору.

Цар се на тај посао крену у почетку јула 1714, онда кад му је супарник Карло XII у Демотици у постељи лежао. Навезе се у пристаништу Кронслоту, које је пре неколико година, на четири миље од Петербурга, подигао. Његово дело бејаше и то ново пристаниште, и флота у њему, и официри и морнари на њој, и на коју би год страну погледао, није могао смотрити ништа што, у неку руку, његова творевина не бејаше.

Руска флота се нађе 15-ог јула спрам Аланда. У њој је било тридесет линијских бродова, осамдесет галија, сто полу-галија; на њој је било двадесет хиљада војника; њом је заповедао адмирал Апраксин, а цар је служио као контр-адмирал. Шведска флота изиђе јој на сусрет 16-ог, под командом вице-адмирала Ерншилда; она је била у две трећине бројем мања, али се опет тукла три сата. Цар се наврзе на брод Ерншилдов и узе га после упорне борбе.

На дан победе, цар искрца на Аланд шеснаест хиљада људи, па похватавши многе шведске војнике, који се још нису могли укрцати на флоту Ерншилдову, одведе их као заробљенике на своје бродове. Врати се у своје пристаниште Кронслот с великим бродом Ерншилдовим, с три друга мање величине, с једном фрегатом и са шест галија, које је све у том боју узео.

Из Кронслота стигне у пристаниште петербуршко са целом победном флотом и с бродовима узетим од непријатеља. Поздрављен би троструким плотуном од сто педесет топова, и за тим је држао победни улазак који му је био повољнији него онај у Москви с тога што су му те части чињене у његовој омиљеној вароши, онде где пре десет година није било ни једне колибе, а где се у тај мах налазило тридесет и четири хиљаде и пет стотина кућâ, и на послетку и с тога што се он налазио на челу не само флоти победној него првој флоти руској што се могла видети на Балтичком Мору, и што је то било у народу који пре њега није знао ни за име флоте.

У Петербургу су извели од прилике онај исти церемонијални ред, којим се вршила прослава у Москви: шведски вице-адмирал био је главни накит те нове победне славе. Петар Алексијевић ишао је као контр-адмирал. Руски бојар Романодовски, који је у свечаним приликама представљао цара, седео је на једном престолу, имајући покрај себе дванаест сенатора. Контр-адмирал му поднесе извештај о својој победи, и с обзиром на службу његову, они га унапредише за вице-адмирала. Чудновата је била та церемонија, али је она била од користи у земљи у којој су војнички чинови били новина коју је цар увео.

Победивши тако Шведе и на мору и на суху и помогавши да се истерају из Пољске, цар је у Пољској постао господар: он се начинио посредник између републике и Августа, слава која може бити вреди колико и да је постављао краља. Цару беше прешла и сва сјајност и сва срећа Карлова: и још се он њоме служио корисније него његов супарник, јер су сви ти успеси његовој земљи користи доносили. Кад би он освојио какву варош, главне је занатлије и њихову вештину преносио у Петербург, а у Москву је превлачио фабрике, вештине и знања из области освојених од Шведске. Његовим су се победама његове земље богатиле, а тиме се он могао највише правдати спрам осталих освајача.

Шведска, опет, изгубивши готово све прекоморске области, није више имала ни трговине, ни новаца, ни кредита; стара јој војска, она страховита, изгибе у бојевима и у беди; више од сто хиљада Шведа налазило се у ропству по пространим државама царевим, а готово још толико распродато је Турцима и Татарима. Поче се осећати да нестаје људи; али нада опет оживе, чим се чу да је краљ у Стралсунду.

У духу краљевих поданика још су била тако јака осећања поштовања и дивљења за њ, да се омладина са села поче гомилама у војску уписивати, и ако је већ мало руку остајало за обрађивање земље.

КЊИГА ОСМА

Карло удаје своју сестру за принца Хесенског. Опседнут у Стралсунду, измиче се у Шведску. Предузеће барона Герца, његова првог министра. Планови измирења с царем и искрцавања у Енглеску. Карло опсађује Фредерикштал у Норвешкој, и у том погине. Његов карактер. Герца посеку.

Усред тих приправа, краљ уда сестру која му још беше остала, Улрику Елеонору, за принца Фридриха Хесен-Каселског. Удова краљица, баба Карла XII и принцесе сестре му, у својој осамдесетој години, предвођаше ову свечаност, 4-ог априла 1715, у двору у Стокхолму, и мало по том умре.

Свадба та није била почаствована краљевом присутношћу; краљ оста у Стралсунду, старајући се како да доврши утврђења тога знатног места, којему су претили краљ дански и краљ пруски. Међу тим за ђенералисима војске у Шведској постави свога зета. Принц је служио Холандску Скупштину у ратовима против Француске и сматрао се као добар ђенерал, што није мало помогло његовој женидби сестром Карла XII.

Рђави успеси заредише сад онако исто као пређе победе. Месеца јуна ове исте 1715 године, немачка војска краља енглеског и војска краља данског опседоше тврду варош Висмар, а у исто време удружени Данци и Саси, њих па тридесет и шест хиљада, кренуше на Стралсунд, да га опседну. Близу Стралсунда

краљ дански и пруски потопише пет шведских бродова. На Мору Балтичком налазио се цар са двадесет великих ратних бродова и сто педесет превозних лађа, на којима се налазило тридесет хиљада људи. Претио је да се искрца у Шведску: и час је излетао до обале Хелсинбурга, час се показивао наспрам Стокхолма. На обалама је била под оружјем сва Шведска, и само се чекало кад ће почети то искрцавање. У исто време царева је војска на суху гонила Шведе од положаја до положаја из оних места која су они још држали у Финландији, спрам Залива Ботнијског, али се са својим покретима цар није даље упуштао.

На ушћу Одре, реке што Померанску дели на двоје и што прошавши покрај Штетина упада у Море Балтичко, налази се острвце Узедом. Место је то својим положајем веома знатно; оно држи Одру и с десна и с лева, и ко њега држи, господар је речне пловидбе. Пруски је краљ Шведе из тога острва истискао и заузео га исто тако као и Штетин, који је држао на чувању, „све — како он говораше — за „љубав мира.“ Месеца маја 1715 Шведи беху повратили острво Узедом, и имали су на њему две тврђаве; прво, тврђаву Свине на рукаву Одре који то име носи, а друго, Пенамондер, на другоме рукаву реке. За обрану те две тврђаве и целога острва у краља шведскога није било више од двеста педесет померанских војника, којима је заповедао један стари шведски официр, по имену Кузе-Слерп. Његово име заслужује да се сачува.

Пруски краљ пошље 4 августа хиљаду пет стотина пешака и осам стотина драгона да се искрцају на острво, и они стигну и искрцају се без икаква противљења из тврђаве на Свини. Шведски заповедник остави им ту тврђаву као мање знамениту, и не могући цепати оно мало људи што је имао, повуче се са својом малом војском у градић Пенамондер, смисливши да се брани докле се икако може.

Ваљало га је, дакле, опсадити по правилу. У Штетину се натовари артиљерија за тај посао; додаде се пруској војсци хиљаду пешака и четири стотине

коњаника. Августа 18-ог отворе се прокопи са две стране, и место се почне нападати из топова и из кумбара. Док је трајала опсада, један шведски војник с писмом Карла XII нашао је начина да изађе на острво и да се увуче у Пенамондер. Преда заповеднику писмо које је гласило овако: „Не пуцајте, мањ „кад се непријатељи примакну до ивице јарка; бра„ните се до последње капи крви ваше. Ја вас пре„поручујем вашој доброј срећи. Карло.“

Прочитавши то писамце, Слерп смисли да послуша и да умре као што му је заповеђено, служећи господару своме. Августа 22-ог у зору, непријатељи ударише на јуриш. Опседнути су пуцали само кад су се опсадници примакли на ивицу јарка, и побише многе, али се јарак напуни, пролом је био простран, а опсадника далеко више: они уђоше у градић са две стране на једанпут. Онда је заповедник мислио само како ће свој живот скупо да прода и како ће да послуша писмо. Он остави проломе кроз које су непријатељи продирали; укопа се са својом малом војском, која је имала смелости и верности да га не остави, покрај једног бастиона, тако да му се за леђа заћи не може. Непријатељи потрче на њ, зачуђени што он никако милост не тражи; он се још читав сат бије, и пошто је половину својих војника изгубио, погине, на послетку, и он са својим поручником и мајором. Сто војника с једним јединим официром што још беху остали, тада замоле да им се опрости живот, и буду заробљени. У заповедникову џепу нађе се писмо његова господара, које однесоше краљу пруском.

Тада када је Карло изгубио острво Узедом и околна острва, која су одмах за тим заузета, када се Висмар спремао на предају, када флоте имао није, и кад се и Шведској претило, он је једнако боравио у Стралсунду, а и то је место тридесет и шест хиљада људи држало у опсади.

Варош Стралсунд, прослављена у Европи по опсади коју је у њој шведски краљ издржао, најјаче је место у Поморанској. Оно је подигнуто међу Бал-

тичким Морем, језером Франкеном и отоком Геленом; у њ се са земље долази само узаним насипом; тај насип се брани једним градићем и утврђењима за која се држало да се узети не могу. У њему је било у гарнизону девет хиљада људи и сувише краљ шведски главом. Краљеви дански и пруски предузеше ту опсаду с војском од тридесет и шест хиљада људи, Пруса, Данаца и Саса.

Та част што се под опсадом налазио краљ шведски била је повод да се пређе преко свију препрека и да се прокопи отворе ноћу између 19-ог и 20-ог октобра 1715 године. У почетку опсаде шведски је краљ говорио да он не разуме како је могућно освојити место које је добро утврђено и у коме има довољан гарнизон. Он је, истина, у пређашњим освојењима својим, узео више места, али то готово никад није било путем редовне опсаде; онда је страх од оружја његова односио све, а он, у осталом, није хтео друге ни да мери по себи, нити је имао обичај да довољно цени своје непријатеље. Опсадници су се журили са својим пословима радећи живо и напрежући се, али им је и један веома особит случај помогао.

Зна се да Балтичко Море нема плиме ни осеке. Утврђење, које је штитило варош, на западној се страни наслањало на једну непролазну бару а на источној на море, и изгледало је да му се досадити не може. Нико, међу тим, није спазио да западни ветрови, кад силно дувају, узбацују морску воду још даље к истоку и да тада остаје само три стопе морске воде код утврђења, онде где се мислило да је поред њега непролазно море. Кад се један војник с утврђења у море отиснуо, зачудио се кад је нашао дно, па помисливши да га тај проналазак може начинити срећним, утече, оде у стан Вакербарта, ђенерала саске војске, и извести га да се море може газити и да се без тегобе може стићи до утврђења шведских. Пруски краљ покуша без оклевања да се тим извештајем користи.

Сутра-дан у по ноћи још дуваше западни ветар, и потпуковник Копен загази у воду са хиљаду осам стотина људи, а две хиљаде се крену у исти мах насипом који је томе утврђењу водио. Сва је пруска артиљерија отворила ватру, а Пруси и Данци подигоше узбуну с друге стране.

Шведи нису сумњали да ће узбити ово две хиљаде људи, за које су гледали како с привидном дрскошћу иду насипом; али на једанпут Копен са својих хиљаду осам стотина људи уђе у утврђење с морске стране. Опкољени и изненађени, Шведи се не могаху одпрати, и после страшног покоља, положај би узет. Неколики Шведи утеку пут вароши; опсадници појуре за њима, те улажаху измешани с бегунцима. Два официра и четири војника саска беху већ на мосту, али су још имали времена да га дигну; њих ухватише, и варош се још за тај мах спасе.

У заузетим утврђењима нађоше двадесет и четири топа, и обратише их против Стралсунда. С опсадом се навали упорно, и већ с поверењем које је тај први успех давао; на варош се, готово без престанка, пуцало топовима и кумбарама.

Насупрам Стралсунда, у Балтичком Мору налази се острво Риген, које томе месту служи као обранбено утврђење. Гарнизон и грађани из Стралсунда могли би се на Риген повлачити, кад би имали за превоз чамаца. За Карла је то острво имало ванредну знатност. Он је добро видео да би он допао опсаде и с мора и са суха, ако би се непријатељи острва докопали, и онда му не би остало ништа друго него да се закопа под развалинама Стралсунда, или да допадне ропства у оних истих непријатеља које је толико презирао и којима је онако мучне законе прописивао. Несрећно стање његових послова није му, међу тим, допустило да у Риген метне довољан гарнизон; тамо је било свега две хиљаде војске.

Има три месеца како су се његови непријатељи уредно спремали да се извезу на то острво, којему је врло тешко приступити. Најпосле, пошто је саградио барке, кнез Анхалт, користећи се повољним

временом, извезе се у Риген 15-ог новембра са дванаест хиљада људи. Краљ, на све достижан, био је на острву. Он сакупи својих две хиљаде војника, који су били утврђени близу једног малог пристаништа, три миље од места где се непријатељ искрцао, стави им се на чело, и с дубоким ћутањем крене се усред ноћи. Кнез Анхалт је своју војску био укопао, из пажње која је изгледала непотребна. Официри који су под њим заповедали нису се надали да ће их Карло напасти баш те ноћи, и мислили су да је Карло XII у Стралсунду, али је кнез Анхалт знао шта је Карло кадар, па је наредио да се ископа дубок јарак и да се покрај њега наместе бркљаче; он се у опште обезбеђиваше по правилу, као да има да се бори с војском, бројно надмоћнијом.

У два сата по поноћи стигне Карло, не подигавши ни најмањег шумора; војници његови говораху један другом: „Чупајте бркљаче!“ Страже дочују те речи: узбуна се одмах начини у стану, и непријатељи се прихвате оружја. Почупавши бркљаче, краљ види пред собом широк јарак. „Ах, рекне он, зар је могуће? Томе се надао нисам.“ Али га то изненађење не поколеба нимало: он није знао колико се војске искрцало; његови непријатељи нису знали колико је мален број којим он заповеда. Изгледало је да је ноћни мрак Карлу повољан. Он одмах смисли шта ће; скочи у јарак са најсмелијима, а остали оног часа полете за њима; почупане бркљаче, орођена земља, корење и грање дрвећа што се могло наћи, мртви војници који су пали од пушака избачених у ветар — све је служило да се испуни јарак. Краљ, ђенерали његови, официри и војници најнеустрашивији пењаху се један другом на рамена као на јуриш. Бој се отвори у непријатељском стану. Бурни ударац шведски најпре начини неред међу Данцима и Пруссима, али је број био сувише неједнак, и после четврт сата борбе. Шведи се тргну натраг и врате се преко јарка. Онда их кнез Анхалт потера по пољу: није ни слутио, да тада пред њим бежи сам главом Карло XII. И тај несрећни краљ скупи своју војску

усред поља, те отпочне борбу с упорством које је с обе стране било једнако. Љубимац краљев Гротхузен и ђенерал Далдорф попадаше мртви уз краља. Борећи се, Карло пређе преко тела овога последњег, који још не бејаше издахнуо. Дринга, што га је сам пратио кад се из Турске у Стралсунд враћао, убише пред очима његовим.

Усред ове гужве један поручник дански, коме за име нисам могао никако разабрати, позна Карла, па шчепавши једном руком мач, а вукући га другом за косе, викаше му: „Предајте се, господару, „или сте погинули.“ У Карла је био пиштољ један за појасом; он га опали левом руком на официра, који од тога ударца сутра-дан умре. Име краља Карла, које је изговорио тај Данац, привуче на једанпут гомилу непријатеља, и краља опколе; једна га пушка удари испод леве сисе. За тај ударац, који је два прста био дубок, краљ је говорио да га је само нагњечио. Краљ је био пешице, и мало је требало, па да погине или да га ухвате. У тај мах се гроф Поњатовски борио покрај њега; он му је живот спасао на Полтави, он је имао срећу да га спасе и у тој борби на Ригену и да га поврати на коња.

Шведи се повуку на једно место у острву које се зове Алтефар, где је било и једно утврђење, још у рукама њиховим. Одатле се краљ врати у Стралсунд, присиљен да остави храбру војску која се с њим тако јуначки држала и која је, после два дана,сваколика заробљена.

Међу тим заробљеницима налазио се и онај несрећни француски пук, састављен од останака после боја на Хохштету, што је прешао у службу краља Августа, а одатле у службу краља шведскога. Већина тих војника уврсте се по том у један нови пук сина кнеза Анхалта, који им поста четврти господар. Тим луталичким пуком заповедао је на Ригену онај исти гроф Де-Виљ-Лонг, који је у Дренопољу онако племенито за Карла XII свој живот на коцку ставио. Заједно са својом војском, и он допаде ропства, и за

толике услуге, напоре и несреће нашао је, на послетку, врло рђаву награду.

И после свију тих чудеса храбрости којима се његова снага само слабила, затворен у Стралсунду и близу тренутка у ком је могао бити савладан, краљ је био онакав исти као у Бендеру; није га зачуђавало баш ништа. Дању је наређивао да се иза зидова копа и да се утврђења праве, а ноћу је излетао на непријатеља. Међу тим на Стралсунду је већ био пролом пробијен; кумбаре су пљуштале као киша на куће; половина вароши беше већ претворена у пепео; грађани су сви постали војници под краљем који их је задивљавао својим напорима, својом умереношћу и својом храброшћу. Они су ишли с њим на излете; они му беху постали друга посада.

Једнога дана, кад је краљ секретару казивао писма за Шведску, једна бомба падне на кућу у којој је био краљ, пробије кров, распрсне се у близини краљеве собе; половина таванице отиде у комаде. Кабинет, у коме је краљ радио, био је једним делом увучен у један дебео зид, те од потреса не пострада нимало, а чудноватом неком срећом, ма да су врата кабинета стајала отворена, ниједан комад бомбе не уђе у њ. Од пуцња бомбе и од потреса куће која је изгледала као да ће да падне, секретару испаде перо из руке: „Шта је, шта је, рече му краљ мирно, што „не пишете даље?“ Секретар је могао само да изговори речи: „Па, господару, бомба!“ — „Добро, на„стави краљ, шта бомба има посла у писму које вам „казујем? Наставите.“

У то се време у Стралсунду, у опсади с краљем шведским, налазио и посланик француски, од породице Колбера, гроф Де-Кроаси, поручник-ђенерал војске француске, брат маркиза Де-Торси, славнога министра, и рођак славнога Колбера, којега име треба у Француској бесамртно да остане. Кад се ко слао Карлу XII, мучно је било распознати да ли је послат у посланство или у бој. Краљ је држао Де-Кроаси по читаве сате на местима највише изложеним, где су кумбаре и топови убијали људе и покрај њих и

иза њих, и нити је краљу падало па ум да је то опасност, нити је посланик хтео да краљу ма најмањим знаком наговести да се о пословима може говорити на згоднијим местима. Посланик је пре опсаде чинио што је могао да доведе до изравнања међу шведским и пруским краљем, али је краљ пруски тражио сувише, а Карло XII није хтео ништа да попусти. Тако је гроф Де-Кроаси од свога посланства имао само то задовољство што је с тим чудноватим човеком начинио блиско познанство; он је често спавао уза њ на истом огртачу, и делећи и опасности и напоре с њиме, био је стекао слободу да му говори слободно. Такву смелост Карло је подупирао у оних који су му по вољи били. Имао је обичај који пут да рекне грофу Де-Кроаси: „Veni, maledicamus de „rege! Ходи да мало оговарамо краља!“ То ми је тај посланик собом причао.

Кроаси оста у вароши до 13-ог новембра, и пошто је, најпосле, од непријатеља добио допуштење да може изаћи са својим пртљагом, опрости се с краљем шведским, оставивши га усред разваљена Стралсунда с посадом која је спала на трећину, а с којом је он опет намислио да јуриш дочека.

И доиста, два дана позније непријатељи ударише јуришем на једно роговито утврђење.[1] Два пута га непријатељи заузеше, и два пута бише из њега истерани. Краљ се у тим борбама увек тукао међу гренадирима: али, на послетку, надвали број, и непријатељи утврђење одржаше. Карло оста у вароши још два дана, очекујући непрестано општи јуриш. Новембра 19-ог остао је до по ноћи на једном малом предњем утврђењу, већ са свим поравњеном бомбама и топовима. Сутра-дан су га главни официри приклињали да више не остаје у месту, за које се већ није могло више ни помислити да се брани. Али је повлачење било исто тако опасно као што је и остајање на ме-

[1] Тако се — ouvrage à corne — зове утврђење изван целине, од једног правог зида са два полу-бастиона са стране. Пр.

сту. Руске и данске лађе бејаху прекриле Балтичко Море; у пристаништу се у Стралсунду налазила још само једна барка на весла с једрилима. Али Карло баш зато преже на то повлачење што је оно било везано с толиким опасностима: он се укрца ноћу 20-ог декембра 1715, само са десет људи. Ваљало је разбијати лед којим је море у пристаништу било покривено, и тај је мучни посао трајао више сати, па је тек по том барка могла слободно пловити. Непријатељски су адмирали имали изречне заповести да ни по што не пусте да Карло из Стралсунда изађе, већ да га ухвате мртва или жива. На срећу, он им је стајао уз ветар, и нису му се могли прикучити. Још је већа опасност била кад је барка пролазила поред острва Ригена, покрај места Барбете, где су Данци подигли батерију од дванаест топова. Они су пуцали на краља; морнари су се упели и веслима и једрилима из све снаге да измакну; један топ уби двојицу покрај Карла; други преби катарку у барке. Посред тих опасности, краљ стиже до две своје лађе које су крстариле по Балтичком Мору. Сутра-дан се Стралсунд предаде; посада поста ратни заробљеник, а Карло се извезе у Истаду у Скањији, и одатле отиде у Карлскрон, са свим другојачији него што је био пре петнаест година, кад се с тог истог места навозио на лађу од сто двадесет топова да Северу законе прописује.

Пошто је био тако близу своје престонице, мислили су да ће доћи да је после толикога времена види. Али је његов план био да се у престоницу врати само после победа, и осим тога није могао да прегне да иде да на ново види људе који су га љубили, а које је он морао гњавити, да би се од својих непријатеља бранио. Хтео је само да види своју сестру, и њој одреди састанак на обали језера Ветера у Острготији. Тамо је отишао на пошти, само с једним момком, и вратио се пошто је с њоме један дан провео.

Из Карлскрона, у коме је провео зиму, наредио је да се нова војска уписује по краљевини. Он је ми-

слио да су његови поданици на свету само за то да иду с њим на војну, и он је и њих на таке мисли навикао. Уписивали су у војску младиће од петнаест година. У многим селима остадоше само старци, деца и жене; по многим се местима виђало да жене саме земљу ору.

Још је теже било доћи до флоте. Да би се и то постигло, даване су поруке бродарима, који помоћу претераних повластица, за земљу врло штетних, опремише неколико лађа. Али су ти напори већ били последњи што је Шведска могла издржати. Да би се најамило новаца за толике трошкове, ваљало је узимати и саму срж из народа. Није било дажбине што под именом таксе или данка није била измишљена; претресане су све куће, и опет се није могло извући више од половине спреме која је била прописана за магацине краљеве. Свеколико гвожђе што се у краљевини налазило, би за краљев рачун откупљено, и влада га исплати боновима, а продаде га за новац. Ко је год носио хаљине у којима се и свиле налазило, или је носио власуље, или позлаћене мачеве, имао је да плати таксу. На димњаке поставише ванредан данак. Под каквим другим краљем, народ би се, пригњављен толиким дажбинама, побунио; али је и најнесрећнији сељак шведски знао да његов господар води живот још тежи и још умеренији но он сам. И тако се све, без гунђања, покораваше оштринама којима се краљ покоравао први.

Још се на посебне бриге заборављало због опасности опште. Свакога се часа очекивало да се Руси, Данци, Пруси, Саси, па и сами Енглези искрцају у Шведску. Страх од тога био је тако јак и тако дубок да су људи који су имали новаца или скупоцених ствари закопавали их у земљу.

И доиста се на Балтичком Мору показа енглеска флота. Није се знало какве су јој наредбе. Дански краљ је имао реч од цара да ће Руси, удружени с Данцима, да нападну на Шведску у пролеће 1716.

Сва Европа, која је пажљиво мотрила на судбину Карлову, закамени се од чуда, кад се чу да је

он у марту 1716 са двадесет хиљада људи прешао у Норвешку место да чека, па да брани своју земљу, којој су толики владаоци претили.

Од Ханибалова времена није се чуло да би који ђенерал поумио да усред државе својих непријатеља преноси рат, кад се на дому од њих бранити не би могао. У томе походу пратио га је његов зет, принц Хесенски.

Из Шведске се у Норвешку може проћи само кроз доста опасне теснаце, па и пошто их прођете, наилазите, местимице, на водене млаке, које од мора међу стенама постају; тако је требало сваки дан мостове градити. Мален број Данаца био је довољан да шведску војску задржи, али се томе изненадном упаду није нико надао. Још се више зачуди Европа што је усред свеколике те радње цар мировао, и није се искрцао у Шведску као што је са својим савезницима уговорио.

Узрок те нерадње био је у једном од највећих планова што их је створила машта људска, ма да је тај план, у исти мах, најтеже било извршити.

Барон Хенрик Герц рођен је у Франкену и припада реду барона који непосредно од царства зависе. Док је краљ шведски боравио у Бендеру, учинио му је знатних услуга, па је позније постао његов љубимац и његов први министар.

Био је то човек јединствен, гибак и дрзак у исти мах, пун довитљивости у несрећи, простран у својим плановима, пун радљивости кад што предузима; није било предлога, од којега би се он поплашио, нити средства које би му било скупо: он је расипао дарове, обећања, заклетве, истину и лаж.

Из Шведске је ишао у Француску, Енглеску и Холандију, да сам огледа средства којима је смишљао да се послужи; кадар је био да задрма Европу, па је о томе и један план смислио: и што му је господар био на челу војске, оно је он био у кабинету, те је зато на Карла XII имао утицај што га ниједан министар пре њега имао није.

И онај исти краљ, који је у двадесетој години грофу Пиперу само заповести давао, тада је примао лекције од барона Герца, и био је томе министру у толико више попустљив, што га је несрећа дотерала у невољу да савете слуша, и што су савети Герцови свагда били сагласни са храброшћу његовом. Герц беше опазио да је међу толиким владаоцима што су се били сложили против Шведске Карло био највише љут на кнеза бирача хановеранског Ђорђа, краља енглеског, јербо њега једног Карло никада није увредио; јербо се Ђорђе у распру умешао тобоже да је смири, а овамо само зато да задржи Бремен и Верден, на које је имао право једино по томе што̀ их је у бесцење купио од краља данског, коме те земље припадале нису.

Исто тако је Герц за рана опазио да је цар у потаји незадовољан са савезницима, јер су сви били противни да и он добије места у Царству Немачком, а тај владалац, који је постао сувише опасан, желео је само да у то царство уђе. Висмар, једина варош коју су Шведи још имали на обалама Немачке, на послетку се предаде Прусима и Данцима 14 фебруара 1716. А они нису хтели пристати ни да у опсади учествује руска војска, која се налазила у Мекленбургу. То неповерење, које се кроз последње две године више пута јављало, на послетку је цара отуђило, а то је, може бити, сачувало Шведску од пропасти. Има много примера да је једна држава успела да освоји више савезних држава; а врло их је мало где би више савезника велико једно царство освојили. Удруженом снагом обарају га к земљи; њихов пак расцеп подиже га на ново на ноге.

Цар је могао још 1714 да се искрца у Шведску, али се он увек од тога уздржавао, или што се није слагао с краљевима Пољске, Енглеске, Данске и Пруске, правим суревњивим савезницима својим, или што се није смео да довољно ослони на вештину своје војске кад је помишљао да на огњишту његовом нападне онај исти народ, из којега су прости сељаци разбили одабрану данску војску.

Што га је још задржавало, били су новци. Цар је био најсилнији али не и најбогатији владалац на свету. Његови доходци излазили су тада на више од двадесет и четири милиона наших динара. Он је пронашао руднике злата, сребра, гвожђа и бакра, али је корист од тих рудника још била неизвесна, а рад је многе новце ждерао. Он је установљавао велику трговину, али су му почетци доносили само надања; нове освојене области умножавале су му силу и славу, али још не бејаху почеле множити му дохотке. Требало је времена да зарасту ране Ливонији, земљи обилатој, али опустошеној петнаестогодишњим ратом, гвожђем, паљевинама и заразом, без становника, у тај мах само на терету своме победиоцу. Његове су се финансије угибале под теретом издржавања флоте и нових предузећа, која је цар започињао сваки дан. Принуђен је био да прибегне рђавоме средству повишавања цене новцу. Болест једне државе тим се леком не лечи никада, а он је нарочито штетан за земљу која од странаца више робе купује него што продаје.

Ето на тим је основима, у главноме, Герц основао план свога преокрета. Он се усудио да краљу шведском предложи да од руског цара купи мир по што по то, представљајући му да је цар љут на краља пољског и краља енглеског и износећи му мисао да би Петар Алексијевић и Карло XII, удружени, могли учинити да сва остала Европа дрхће.

Мир се с царем није могао начинити без уступања великог дела области на истоку и северу Балтичкога Мора, али Герц опомену краља да узме на ум како се то уступају области које цар већ држи и које се од њега повратити не могу, а како би тим путем краљ могао доћи до славе да у исти мах врати Станислава на престо пољски, да врати сина Јакова II на престо енглески и да војводу од Холштајна опет намести у његове земље.

Те велике мисли ласкале су Карлу, и он остави одрешене руке своме министру, ипак много на успех не рачунајући. Герц се крене из Шведске с пуно-

moћством да може радити све што нађе за добро, без ограничења, и да се сматра као пуномоћни министар код свих владалаца ċ којима би он нашао за вредно да преговара. Герц прво опипа расположење на Руском Двору преко једног Скотленђанина, по имену Арескинса, првога лекара царева, који је био одан странци енглескога претендента као и сви Скотленђани који нису живели од какве милости Лондонскога Двора.

Тај лекар представи кнезу Менчикову знаменитост и величину предлога, са живошћу коју је у таки посао могао унети интересован човек. Кнезу Менчикову ти предлози буду по вољи; цар их одобри. И место да се искрцава у Шведску као што је уговорио са савезницима, он нареди да његова војска зимује у Мекленбургу, па отиде тамо и сам, под изговором да расправи несугласице које започињаху међу мекленбуршким војводом и племићима те земље; у ствари пак, он је непрестано ишао за својом главном мишљу да дође до какве кнежевине у Немачкој, па се надао да ће војводу мекленбуршкога моћи склонити да му прода своју земљу.

Савезницима је тај корак био веома противан; њима се није никако хтело да добију суседа тако страшна, који би, докопавши се једном у Немачкој земље, могао начинити да једног дана буде изабран за цара и да друге владаоце притешњује. И што су се они више љутили, план се барона Герца све више примицао успеху. Он је, међу тим, преговарао са свима савезним владаоцима, да би сакрио своје тајне сплетке. И цар их је све забављао надама. Карло XII оде, међу тим, са својим зетом, принцем Хесенским, са двадесет хиљада људи у Норвешку. Ту је област чувало само једанаест хиљада Данаца, подељених на више одељака, за које краљ и принц Хесенски наредише да се исеку.

Карло допре до Христијаније, престонице те краљевине, и у томе куту света поче срећа да му се опет осмешкује, само што краљ никада не предузимаше довољно старања за издржавање своје војске. Војска и флота данска примицаху се да бране Нор-

вешку, а Карло, немајући хране, повуче се натраг у Шведску, чекајући шта ће да се сврши од широких замисли његова министра.

Тај посао је тражио дубоку тајну и грдне спреме, две ствари које је потешко саставити. Чак је у азијским морима Герц тражио помоћ, која би могла изгледати мрска, али тога ради не би била мање корисна за искрцавање у Скотленд; Шведској пак донела би новаца, људи и лађа.

Поодавно су гусари свију народа, нарочито пак Енглези, утврдили међу собом удружење да пустоше европска и америчка мора. Без милости је на њих подигнуто гоњење са свих страна, и они се повуку на обале Мадагаскара, великога острва на источној страни Африке. Били су то људи очајници, скоро сви познати по делима којима је требала само праведна намера, па да се назову јуначкима. Они су тражили владаоца који би их примио под своју заштиту; међународно им је право затварало сва светска пристаништа.

Чим су чули да се Карло XII вратио у Шведску, понадају се да би се они могли сложити с тим владаоцем који има страст за рат, који ратовати мора, а нема ни флоте ни војника. Пошљу к њему повереника, који у Европу дође на једној холандској лађи и предложи барону Герцу да их прими у пристаниште Гутеборг, а они обећаваху да ће ту доћи са шездесет лађа, пуних богатства.

Барон изради за тај предлог одобрење краљево, и идуће године пошљу се и два шведска племића, један по имену Кронстром, а други Мендал, да сврше преговоре с гусарима мадагаскарским.

После нађу помоћи знатније и племенитије у кардинала Алберонија, моћнога генија, који је Шпанијом управљао доста дуго за своју славу а премало за величину те државе. Он са страшћу прихвати предлог да се син Јакова II поврати на престо енглески. Он је, међу тим, тек био ушао у министарство, и пре него што је могао помишљати да преврће друге краљевине, ваљало је да Шпанију опорави; тај, опет, посао изгледао је да ће тражити више година, и да

ће се великом послу тек по том моћи приступити. Али је он за мање од две године изменио лице Шпаније, повратио јој поверење у Европи, придобио Турке да ударе на цара немачког, а у исто време покушао да збаци у Француској војводу Орлеанског с намесништва, а у Енглеској краља Ђорђа с престола. Ето колико може бити опасан један једини човек, кад је у једној јакој држави неограничен, и кад има величине и прегнућа у срцу!

Разбацивши тако на двор руски и шпански прве искре пожара о коме је премишљао, Герц се дигне потајно у Француску, и оданде у Холандску, где се састане с присталицама претендентовим.

Нарочито се извештавао о њиховој снази, о броју и о расположењу незадовољника у Енглеској, о новцу који би они могли саставити и о војсци коју би могли дићи на ноге. Незадовољници су тражили помоћ од десет хиљада људи и уверавали су да се помоћу толике војске може дићи са свим поуздан преврат.

Извештен о томе од барона Герца, гроф Гилемборг, посланик шведски у Енглеској, имао је у Лондону више састанака с незадовољницима; он их је храбрио, обећавајући им шта су год хтели. Претендентова је странка пружила и знатне суме новаца, које је Герц примио у Холандији. Он се годио да купи неке лађе, и купи их у Бретањи шест, са сваковрсним оружјем.

Онда потајно пошље у Француску више официра. Међу њима је био и витез Де-Фолар, који је с војском француском тридесет пута ратовао, али је имао мало среће, па је, пре кратког времена, своје услуге понудио краљу шведском не толико интереса ради, него из жеље да служи под краљем онако чудновате славе. Витез Фолар надао се још да ће краљу угодне бити и нове мисли што их је он имао о рату, јер је он као филозоф целога века изучавао ратну вештину, па је после своје проналаске и јавности предао у Коментарима о Полибију. Његове су се мисли допадале Карлу XII, који је и сам ратовао новим начином и који ни у чем није радио по обичају, и он

Фолара одреди да буде руковођа искрцавања у Скотленду, о коме су планови грађени. Овај племић је у Француској извршио тајне заповести барона Герца. У ту нове врсте заверу која се, у исто време, плела у Енглеској, у Француској и у Русији, и која се у тајности својим границима ширила с једнога краја Европе на други, уђоше многи официри француски и врло много Ираца.

За барона Герца све су то биле мале ствари, али је много вредило што је учињен почетак. Најзнатнија ствар, без које ништа није могао успети, била је да се мир међу царем и Карлом доврши, а ваљало је изравнати још много тешкоћа. Барон Остерман, руски министар, с почетка се није дао повести за погледима Герцовим, и колико је Герц био брз у смишљању, толико је онај био смотрен, хотећи да тихом и одмереном политиком дотера све до зрелости, докле је нестрпљиви геније овога другога тежио да бере одмах после сејања. Остерман се плашио да се цару, господару његову, не засене очи блеском тога предузећа, па да Шведској не поклони мир сувише повољан; и он је својим оклевањем и сметањем задржавао свршетак овога посла.

На срећу барона Герца, цар собом дође у Холандску у почетку године 1717. Цар је био пошао у Француску, да попуни недостатак што још није био видео тај славни народ, који, више од сто година, сви његови суседи критикују, завиде и подражавају му. Да што види и научи, цару никада доста било није, па је хтео и да задовољи своју радозналост и да узгред штогод поради и на политици.

Два пута се Герц у Хагу видео с царем, и у та два састанка унапредио је ствар више него што би то учинио за шест месеци преко пуномоћника. Све се упутило повољно: велике су мисли Герцове изгледале застрвене непровидном тајном, и он је ласкао себи да ће Европа сазнати за њих онда када се почну извршивати. У Хагу је, међу тим, говорио само о миру; на глас је уверавао како је рад да краља енглеског сматра као северног миротворца: чак је, привидно,

наваљивао да се држи конгрес у Брауншвајгу, на ком би се пријатељским договором расправиле потребе Шведске и непријатеља њених.

Први који је сазнао за ове интриге био је намесник Француске, војвода Орлеански; његових је ухода било по целој Европи. Под његовом се владом у Француској тако био умножио тај ред људи, којима је занат да тајну својих пријатеља продају, и који се издржавају оговарањем, па често и клеветањем, да је једна половина народа била ухода оној другој. Војвода је Орлеански имао личних веза с краљем енглеским, и он му открије сплетке што су се плеле против њега.

У то исто време и Холанђани посумњаше на понашање Герцово, и своје сумње саопштише министру енглеском. И Герц и Гилемборг продужаваху с ватром свој посао, док их не затворише обојицу, једнога у Девентеру у Гелдерну, а другога у Лондону.

Пошто је Гилемборг, шведски посланик, погазио међународно право, ушавши у заверу против владаоца, код којега је послан, погажено је, без затезања, то исто право и у његовој личности. Али се свак зачуди како је Холандска Скупштина, угађајући Енглеској нечувеним начином, затворила барона Герца, наредивши још грофу Велдерену да га испитује. Та формалност је чинила само једну увреду више, а пошто није никакве користи донела, само их је збуњивала. Герц упита грофа Велдерена да ли га он познаје. „Познајем вас, господине, одговори Холанђанин.“ — „Па лепо, одговори барон Герц, кад ме познајете, морате знати да ја говорим само оно што хоћу.“ И испит се није макао даље. Сви посланици, а нарочито маркиз Де-Монтелеон, шпански министар у Енглеској, протестоваше против насртаја учињеног на личности Герца и Гилемборга. Холанђани нису могли у своју обрану ни уста отворити: они су, затварајући првога министра шведског, који против њих ништа радио није, не само погазили једно освештано право, него су правце ударали на начела оне драгоцене слободе,

која је к њима привлачила толике странце и која је била темељ величине њихове.

Што се тиче краља енглеског, он је учинио што је имао места да учини, затворивши свога непријатеља. Да би себе оправдао, он даде штампати писма барона Герца и грофа Гилемборга, нађена у хартијама грофовим. У то време шведски краљ се налазио у области Скаинији. Кад му донесоше та наштампана писма и казаше новост како су му министри похватани, он смешећи се упита да ли нису наштампали и његова писма. А одмах нареди да се у Стокхолму затвори посланик енглески, с целом породицом и с момцима; а посланику холандском затвори врата свога двора, заповедивши да се држи под стражом. Барона Герца, међу тим, нити хтеде поређи нити признати. Био је сувише поносит да пориче предузеће које је био одобрио, а сувише мудар да огласи као свој план оно што је проказано у самоме почетку, те је и према Енглеској и према Холандској заузео презриво ћутање.

Цар пође са свим другим путем. Како он није био поменут, него је само непровидно уплетен у преписци међу Гилемборгом и Герцом, он поводом завере напише краљу енглеском дугачко писмо, пуно комплимената, уверавајући га о своме искреном пријатељству. Краљ Ђорђе је примио та уверења, не верујући у њих, али се правио као да је у превару поверовао. Кад какву заверу снују приватни људи, па се открије, она је била и прошла; али кад су у завери владаоци, она се откривењем на ново снажи. Цар стиже у Париз исте 1717 године, и није се у Паризу бавио само гледањем уметничких и природних лепота, похођењем академија, јавних библиотека, кабинета знаменитости, краљевских кућа, него он намеснику француском, војводи Орлеанском, предложи један уговор, који би величини руској био вршак, ако би се усвојио. Његове су замисли биле да се удружи с краљем шведским, који му је велике области уступао, да Данце са свим истисне из Балтичкога Мора, да грађанским ратом ослаби Енглеску, да Русији привуче сву северну тр-

говину; није му чак било на одмет ни да врати краља Станислава и да га завади с краљем Августом, како би се пожар дигао на све стране, па да њему онда остане или да га гаси, или да га распаљује, како би му где требало. У тим мислима, цар предложи намеснику Француске да посредује међу Шведском и Русијом и предложи му савез за одбрану и нападање са те две земље и још са Шпанијом. Уговор је тај изгледао и природан и тим народима користан, јер је вагу европску у њихове руке метао, али га, међу тим, војвода Орлеански не усвоји, јер је, баш у то време, он улазио у са свим противне везе на другој страни, с царем немачким и Ђорђем од Енглеске. Чим је цар био вољан да се дигне противу свога старог савезника, краља Августа, и да пристане на страну Карла, свога самртног непријатеља, онда када је Француска пристајала да иде те да за љубав Немачке и Енглеске војује на унука Лудвика XIV, пошто га је толико време и с толиким потрошком крви и новаца подржавала против тих истих непријатеља, одмах се у духу свију тадашњих владалаца разлог државни мењао. Све што је околишним путем цар могао добити, било је то што је намесник дао своју посредничку помоћ да се барон Герц и гроф Гилемборг у слободу пусте. С крајем јуна вратио се цар у своју земљу, показавши Француској редак пример цара који је путовао да што научи, али су врло многи људи у Француској у њему видели само ону грубу спољашност, која је цару остала од рђавог васпитања његова, а нису ни спазили законодавца, творца новога једног народа, великога човека.

Што је цар тражио у војводи Орлеанском, на скоро је нашао у кардиналу Алберонију који је у Шпанији свемогућим постао. И као министру Шпаније, коју је Енглеска толико увредила, и као личном непријатељу војводе Орлеанског, који се с Енглеском против Шпаније удружио, и, на послетку, као свештенику цркве, за коју је отац претендентов тако без икаква разлога круну изгубио, Алберонију ништа није

могло толико бити по вољи колико васпостављење претендента.

Кад је краљ Ђорђе на престо ступио, војвода од Ормонда, коме су у Енглеској толико били одани, колико су се Марлборо-у дивили, иселио се из Енглеске, и како је тада био у Мадриду, узме пуномоћства шпанскога краља и претендента, па пође да се нађе с царем у Митави у Курландији, поведавши са собом Ирнегана, другог једног Енглеза, човека вешта и предузимљива. Он запроси за сина Јакова II принцесу Ану Петровну, ћерку цареву, очекујући да ће та веза цара јаче придобити за интересе тога несрећног краљевића. Али тај предлог, уместо да унапреди, умало није уназадио послове. Барон Герц је у својим плановима на ту принцесу одавно бацио око за војводу Холштајнског, и она се после за њ заиста и удала. И чим је сазнао за ту намеру војводе од Ормонда, почео је завидети и радити да је осујети. Он се затвора опростио месеца августа, кад и гроф Гилемборг, а краљ шведски нити је хтео да се ма најмање правда краљу енглеском, нити је ма чим показао да је с понашањем свога министра колико толико незадовољан.

У исто време је и у Стокхолму ослобођен енглески посланик с целом својом породицом. С њима се поступало далеко оштрије него са Гилемборгом у Лондону.

Кад се Герц докопао слободе, постао је помамни непријатељ, јер је к јаким разлозима који су га пређе кретали, још придошао и разлог освете. Он пошто отиде к цару, и његова су разлагања код тога владаоца тада деловала одсудније него икад. Прво га је уверио да ће за три месеца уклонити све сметње закључењу мира са Шведском, ако му се само да̑ руски пуномоћник. Узе, по том, географску карту коју је цар сам цртао, и повукавши линију од Вибурга на Ледено Море, кроз Ладошко Језеро, рече да се узда у се, да ће свога господара моћи склонити да уступи све што је тој линији на истоку, заједно с Карелијом, Ингријом и Ливонијом. По том изнесе

предлог о женидби кћери Његова Царског Височанства са војводом од Холштајна, ласкаво му наговештавајући да би му, за правичну накнаду, тај војвода могао уступити своју државу, да би он тиме постао члан Царства Немачког, па би, временом, могао доћи и до царске круне било за себе било за некога од наследника својих. Тако је он ласкао частољубивим намерама рускога монарха, претенденту је отимао царску принцесу, отворајући му, у исто време, пут у Енглеску, а све своје намере унапређивао је у једанпут.

Цар одреди да се на острву Аланду држе састанци његова министра Остермана и барона Герца. Војводу од Ормонда замолише да се врати, како се Енглеској не би дало повода да сувише сумња, јер је цар хтео да с Енглеском не кида пре него што би дошло време за упаде. Само Ирнегана, повереника војводе од Ормонда, задрже у Петербургу, који оста да мутње даље плете и који је у вароши登 становао с толиком пажњом, да је излазио само ноћу и к царевим је министрима долазио увек прерушен, час као сељак, час као Татарин.

Чим је војвода од Ормонда отишао, цар поче пред краљем енглеским истицати како је њему за љубав одбио најжешћега присталицу претендентова, а барон Герц се врати у Шведску, испуњен надањем.

Свога господара нађе пред тридесет и пет хиљада људи редовне војске, а обале начичкане народном војском. Само новаца није имао краљ, јер се кредит и у краљевини и изван ње исцрпао. У последњим годинама Лудвика XIV Француска је неку помоћ давала, али је то све престало под владом војводе Орлеанског, који се руководио другим погледима; Шпанија је обрицала, али она још није била у стању да да̂ много. На то барон Герц пусти са свим у живот мисао једну, с којом је правио покушаје пре него што је пошао у Француску и у Холандску; прогласи, то јест, бакру вредност коју има сребро, тако да бакарни новац од половине солида марком владаочевом добије вредност четрнаест солида. Тако су често у опседнутим градовима губернатори плаћали војнике

и грађане кожним новцем, с којима се имало чекати до могућности размене са стварним новцем. Ти уображени новци, рад' невоље измишљени, којима се трајан кредит само добром вољом дати може, налик су на менице, којима замисаона вредност лако може и превазилазити државну главницу.

У слободним земљама та су помоћна средства од ванредне користи, и њима су се по неки пут републике спасавале, али се монархије тим средствима на сигурно убијају, јер, пошто у народа клоне поверење, министар је присиљен да одступи од поштеног извршивања; замисаони се новци претерано умноже, појединци свој новац стану закопавати, и цео се план мора скљокати са забуном, коју, често, највеће несреће прате. То се догодило и у краљевини Шведској.

Растуривши прво у течај нове новце с умереношћу, барон Герц је, брзим покретом, којему он заповедати већ није могао, после кратког времена био присиљен да меру превазиђе. Цена ванредно скочи свакој роби и свима животним намирницама, те и он умножи број бакарних новаца; али што је истих он више у течај пуштао, и вредност им је у истој сразмери падала. Преплављена тим лажним новцем, Шведска, сва у један глас, викну на барона Герца. Поштовање је према Карлу XII увек било толико, да га народ готово није смео мрзити, те је сав терет мржње народне товарио се на министра, коме је та мржња могла доћи несумњиво из два обзира — што је био странац и што је он управљао финансијама.

Данак који је хтео да удари на свештенство истера на врх меру презирања којим га је пратио народ. Попови сувише често везују своје ствари с Богом, и њега назваше безбожником с тога што им је искао новаца. На новим бакарним новцима изражене беху слике неких старинских богова, и по томе се и сами ти новци прозваше боговима барона Герца.

Уз јавну мржњу против њега пристаде и суревњивост министара, неумољива због тога што је тада била немоћна. Сестра краљева и принц, муж њезин,

страховали су од Герца, што је био род војводи од Холштајна, и што је био кадар да једнога дана краљевску круну на његову главу метне. У целој краљевини он је био по вољи само Карлу XII; али је та општа одвратност служила само да му пријатељство краљево утврди, јер је краљ увек био све тврдоглавији у својим мислима, што му се више противречило. Тако је он тада у своме поверењу према барону ишао до подчињености; у унутрашњој управи краљевине остављао му је власт неограничену, а у преговорима с царем ослањао се на њ без ограде, препоручујући му само да с договорима на острву Аланду похита.

И заиста, чим је Герц у Стокхолму довршио финансијске уредбе које се нису могле свршити без њега, одмах се крену да са министром царевим доврши велико дело које је засновао.

Ево које су претходне угодбе тога савеза, који је имао да изглед Европе преобрази, по ономе што се после смрти Герцове нашло у хартијама његовим.

Цар је задржавао за себе сву Ливонију и један део Ингрије и Карелије, враћајући остало Шведској; он се удруживао са Карлом XII у намери да се на пољски престо васпостави краљ Станислав, и примаше на се да са осамдесет хиљада Руса уђе у Пољску и збаци с престола онога истог Августа, којему је у корист десет година војевао; он је краља шведскога имао послужити лађама, с којима се имало превести десет хиљада Шведа у Енглеску и тридесет хиљада у Немачку; удружена сила Петрова и Карлова имала је да краља енглеског нападне у његовим хановеранским државама, нарочито у Бремену и Вердену; та би иста војска имала још да васпостави војводу од Холштајна и да нагна краља пруског да прими уговор којим му се одузима један део од онога што је био захватио. Карло се беше почео понашати као да су победне му војске, удружене с војском царевом, извршиле оно о чему се размишљало, и поносито потражи од цара немачкога да изврши уговор од Алтранштата. Бечки двор једва се склонио да одговара на предлоге

владаоца, за којега је мислио да му нимало страшан није.

Мање је био сигуран краљ пољски: он је видео да се на њ спрема олуја са свих страна. Племићи су се пољски били удружили против њега, и од како је васпостављен, имао је непрестано или да се са својим поданицима бори, или да с њима преговара; цар руски, страшни посредник, имао је код Данцига сто галија, а на границама Пољске осамдесет хиљада људи. Север је сав скроз био огрезао у суревњивости и у узбуни. Најнеповерљивији од свију људи, Флеминг, од којега су и суседне државе морале највише зазирати, први је почео сумњичити да цар и краљ шведски нешто снују у корист Станислава, и он је хтео да га у војводству Два Моста ухвати као што је у Шлеској некада ухваћен Јаков Собјески. Један од оних немирних и предузимљивих Француза који тумарају тражећи срећу по страним земљама, довео беше пре неког времена у службу краљу пољском неколико Француза као што је и сам, и он саопшти министру Флемингу један план, по ком је јемчио да ће са тридесеторицом официра француских, који су на све прегли, ићи да ухвати Станислава у његову двору и да га као заробљеника доведе у Дрезду. Тај се предлог одобри. Предузећа таке природе онда нису била нимало необична; неколицина таких људи које у Италији зову јунацима (bravi) вршили су таке ствари у Миланском у време последњега рата међу Немачком и Француском, а и после су многи Французи, који су као бегунци боравили у Холандској, усуђивали се да продру чак до Версаља с намером да одведу краљевића, па су били и зграбили првога коњушара скоро под прозорима замка Лудвика XIV.

И тај пробисвет распореди, дакле, своје људе и намести коње за смену, како би изненадно и ухватио Станислава. Сазна се за посао уочи самог дана кад се имао извршити; многи умакоше, а неколицину ухватише. Они нису могли очекивати да се с њима поступа као са заробљеницима ратним, јер нису ништа друго били до разбојници. Место да их казни, Ста-

нислав се задовољи с неколиким пуним благости прекорима, дâ им и новаца да се могу вратити, те том племенитом добротом показа да је Август, супарник му, доиста имао разлога да се њега боји.

Међу тим Карло се и други пут крену да осваја Норвешку, месеца новембра 1718. Био је тако наредио све мере, да је очекивао да ће том краљевином завладати за шест месеци. Милије му је било да по леду и снегу иде да осваја стење усред оштре зиме, од које животиња свискава и у самој Шведској, где је ваздух блажи, него да иде те да из руку својих непријатеља повраћа своје лепе области у Немачкој. Он се све надао да ће му нови савез с царем брзо дати прилике да све своје области исповраћа, а осим тога ласкало му је славољубљу да победному непријатељу свом узме једну краљевину.

На ушћу реке Тистедала, близу данске отоке, међу варошима Бахус и Ансло, налази се Фредерикшал, знатно и утврђено место, које се сматрало као кључ краљевине. У декембру Карло стави то место под опсаду. Скроз проникнути зимом, војници су једва превртали земљу мразом сципану; изгледало је да се прокопи праве у стени, али видећи краља на челу, који је с њима све напоре делио, Шведи нису могли малаксати. Никада Карло није већих напора подносио; састав се његов осамнаесто-годишњим мучним радовима толико оснажио, да је у Норвешкој усред зиме спавао у пољу на дасци или на мало прострте сламе, умотавши се само у огртач, и то здрављу његовом ништа није шкодило. Многи су му војници на положајима падали мртви од хладноће; други опет, скоро смрзли, не смејаху ни прословити што би на жалбу изгледало, видећи како краљ подноси оно што и они. Нешто мало пре тога посла, казивали су краљу о некаквој жени Јохус Дотер, која је више месеци проживела о самој води, без икакве друге хране, и он, који је читавога века навикавао се да подноси највеће претераности што је људска природа у стању издржати, смисли још да огледа за колико времена може поднети глад да не малакше, и за читавих пет

дана нити шта изеде нити попи, па шестог у јутру прође у трк на коњу две миље, одседне код принца Хесенског, свога зета, ту се наједе добро, и нити га је петодневно уздржавање оборило, нити му је обилно једење, после толиког поста, што шкодило.

И није било суседа коме он не би био страшан, па ма у каквом стању био, кад је у тако гвозденом телу у њега била душа тако дрска и тако непоколебљива.

Декембра 11-ог, на дан Светога Андрије, отиде око девет сати у вече да обиђе прокопе, па како је нашао да паралела[1] није довољно унапређена, био је врло нерасположен. Француски инжинир Мегрет, који је опсадом управљао, уверавао га је да ће се место узети за осам дана. „Видећемо," рече краљ, и продужи да с инжиниром утврђења обилази. Задржи се на једном месту где се савезни пролазни ходник укрштао с паралелом, и клекнувши на унутрашњи темељ, а наслонивши лактове на грудобран утврђења, задржа се неко време гледајући раднике који су спрам звездане светлости настављали посао.

Кад се тиче смрти таквога човека као што је Карло XII, суштаствене су и најмање ситнице. Тако сам дужан напоменути да је са свим измишљен сав разговор који је, по причању толиких писаца, био између краља и инжинира Мегрета.

Краљ је скоро половином тела био изложен једној батерији топова, која је ударала на угао где се он налазио. Уз краља су, у тај мах, била само два Француза; један је био г. Сикије, његов ађутанат, човек кадар и да смисли и да изврши, који је у Турској стао у службу краљеву, и нарочито је био одан принцу Хесенскоме, а други је био поменути инжинир. Топ је на њих пуцао картачем, али је краљ био највише истакнут зато што је најмање заклона имао. Неколико корака за њим стајао је гроф Шверин, заповедник прокопа; гроф Посе, гардијски капетан, и

[1] Прокоп упоредо с утврђењима против којих је наперен, а ограђен грудобраном. Пр.

један ађутанат, по имену Кулберт, примали су од њега заповести. У томе тренутку Сикије и Мегрет спазише где краљ шведски паде на грудобран с дубоким уздахом. Примакоше се, а он је већ био мртав. Једно зрно од пола литре беше га ударило у десно слепо око, разбивши рупу, у коју су се могла увући три прста; глава му се беше превесила на грудобран, лево око беше упало унутра, а десно са свим на поље искочило. У ком је часу био рањен, у том је и издахнуо, али и тако изненада издишући, ипак је још имао снаге да природним покретом баци руку на балчак од мача, и у том се положају још налазио. Мегрет, чудноват и немарљив човек, на ту је сцену само напоменуо: „Игра се свршила, хајдемо да вечерамо.“ Сикије потрчи одмах да извести грофа Шверина. Заједно се договорише да војницима сакрију смрт краљеву докле се принц Хесенски не извести. Тело замоташе зеленим огртачем: Сикије метну своју власуљу и свој шешир на краљеву главу, и тако пренесоше Карла под именом капетана Карлсберга кроз војску, која је гледала где јој краља мртва проносе и не слутећи да је то он.

Принц сместа нареди да се из стана нико не пушта; заповеди да се сви путови у Шведској ставе под стражу, да би добио времена да осигура круну за своју жену, и да би искључио војводу од Холштајна, који је могао на њу права полагати.

И тако, ето, погибе, навршивши тридесет и шест и по година, Карло XII, краљ шведски, огледавши што је срећа могла најповољније и што је несрећа могла најсуровије да му дâ, па нити одмекавши у срећи, нити се и за тренутак поколебавши у несрећи. Све што је радио, па до приватног и једноставног живота његова, далеко је превазилазило меру онога што се веровати може. Он је, може бити, једини човек, а до сада једини краљ, који је живео без слабости: све врлине јунака имао је он толико претеране, да су биле опасне толико исто као и против-положени им пороци. Због постојанства које се претворило у тврдоглавство дошле су му несреће у Украјини, и

њега ради је остао у Турској пет година; његова издашност отишла је у расипање и упропастила је Шведску; његова храброст претворила се у вратоломну дрскост која му је донела смрт; правда је његова каткад прелазила у суровост, а у последњим се годинама његово одржавање ауторитета било почело примицати тиранији. Његове велике особине биле су његовој земљи на несрећу; а другога би владаоца једна, која год, од њих могла учинити бесамртним. Никада није никога нападао; али у својој освети није увек био и онолико мудар колико је био неумољив. Био је први који је пошао за освајачким частољубљем без жеље да своје државе увелича; он је рад био да задобија царства, да би их другима давати могао. Страсти за славом, за војевањем и за осветом не допуштаху му да буде добар политичар, а без тога нити је кад било, нити може бити освајача. У њега је било само смерности, и пред бој као и после победе, а само непопустљивости после пораза: био је опор како према другима тако и према себи. Ни у шта није ценио ни муку ни живот, ни свој ни поданика својих; човек више јединствен него велики, више за дивљење него за подражавање. По његову животу краљеви могу познати колико је од свеколике те славе вреднија мирна и срећна владавина.

Карло XII је био узраста допадљива и племенита; чело му је било врло лепо; очи велике, плаве, испуњене благошћу; нос леп, али је доњи део лица био непријатан, и сваки час се кривио некаквим честим смехом који није полазио са усница; браде и косе није готово никако имао; говорио је врло мало, и често би одговарао само оним смехом, који му је постао навика. За његовом је трпезом обично било дубоко ћутање. Мимо свуколику непоколебљивост његова карактера, он је имао плашњу или снебивљивост коју зову привидном стидљивошћу, и предавши се сав пословима и војевању, могао се збунити у простом разговору, зато што никада није био навикао на друштво. Пре његове беспослице у Турској, он је читао само Цезарове Коментаре и Историју Александра, али

је писао нека размишљања о рату и о свом војевању од 1700 до 1709; то је он сам признао витезу Фолару, рекавши му да се тај рукопис изгубио несрећнога дана на Полтави. Неки су хтели да од овога владаоца начине доброга математичара. У њега је било, без сумње, много бистрине у духу, али докази што се наводе о његовим знањима у математици нису довољно тврди. Начин бројања са дванаестицама хтео је да промени, па је предлагао шездесет и четири, зато што у том броју има и куб и квадрат, и што се може делити са два, те тако свести на јединицу. Та је мисао показивала само како је он у свачем волео оно што је ванредно и тешко.

И ако осећања једнога владаоца не морају утицати на осећања осталих људи, и ако мишљење монарха, тако мало учена као што је био Карло, нема никакве вредности у питањима вере, опет и о вери, као и о свему осталоме, треба задовољити радозналост људи који су с отвореним очима мотрили на све што се овога владаоца тиче. Од онога који ми је поверио главне ствари ове историје знам и то да је Карло XII све до године 1707 био искрен лутеран. Те године је у Липску видео чувенога философа Лајбница, који је слободно мислио и говорио, и који је своје слободно мишљење већ био пренео и на многе владаоце, али не бих рекао да је истина што говоре да је Карло XII своју немарност за лутеранство примио из разговора с тим философом, који се с њим само једанпут, свега четврт сата, разговарао. Мени је пак говорио г. Фабриције, који је с њим врло отворено живео седам година узастопце, да је Карло, на својој беспослици међу Турцима имао прилике да види различне религије, па је и своју немарност још већма раширио. И сам Ла-Мотреј у својим Путописима потврђује ову мисао; гроф Де-Кроаси мисли тако исто, и казао ми је више пута да је Карло од пређашњих својих верских начела сачувао само начело о неограниченој судбини (предестинацији), које га је соколило да буде храбар и којим се његова дрскост објашњава. И о вери и о судбини је исто тако мислио и цар Пе-

тар, само што је он о томе чешће говорио, јер је он са својим љубимцима пријатељски разговарао о свачем, и надмашао је Карла познавањем философије и даром речитости.

Не могу да одолим а да овде не говорим и о једној клевети која се приликом смрти владалачке врло често понавља, јер за њих пакосни и лаковерни људи увек износе да су отровани или мучки убијени. По Немачкој се онда свуда раширио глас да је краља шведскога убио сам Сикије. Дуго је тај храбри официр био у очајању због те клевете. Кад ми је једнога дана о томе говорио, рекао ми је ове речи: „Могао „сам убити шведскога краља, али је моје поштовање „спрам тога јунака било тако велико, да не бих смео „и да сам хтео.“

Знам да је сам Сикије дао повода тој кобној оптужби, којој многи у Шведској и сада верују; он ми је сам признао како је у Стокхолму, у врућици бунцајући, викнуо да је он убио краља шведског, како је у томе наступу и прозор отворио, па јавно потражио опроштај за ово убиство: али како је после хтео да скапље од муке, кад је, оздравивши, чуо шта је у болести бунцао. Ову анекдоту ја нисам хтео износити за живота његова; мало пре његове смрти видео сам га, и могу уверити свакога не само да он није убио Карла XII, него да би он сам за њ погинуо хиљаду пута. Да је он за тако злочинство крив, морало би то бити за рачун какве силе, која би га за то, без сумње, добро наградила, а он је у Француској умро у великој сиротињи, и још је морао тражити помоћи од пријатеља својих. Ако ти разлози нису довољни, нек се узме на ум да зрно што је ударило Карла XII није могло ући у пиштољ, а тај гадни ударац Сикије је могао извршити само пиштољем, под његовом хаљином сакривеним.

После смрти краљеве прекиде се опсада Фредерикшала; све се у часу измени. Шведима слава њихова владаоца није толико ласкала колико их је теретом притискала, и они почеше да мисле само како ће да се измире са својим непријатељима и како ће

на дому да се спасу неограничене власти барона Герца, која беше меру превршила. Скупштина изабра слободно за краљицу шведску сестру Карла XII, и свечано је склонише да се одрече свију наследних права на круну, како би јој иста припала само по избору народном. Поновљеним заклетвама она обећа да неће никада покушати да самовољну власт васпостављa, а после је суревњивост краљевања принела на жртву брачној нежности, уступивши круну своме мужу, те је сама позвала скупштину да принца изабере, који ступи на престо с истим погодбама с којима је и она ступила.

Чим је Карло погинуо, одмах су барона Герца затворили, и Сенат у Стокхолму пресуди му да се под вешалима варошким посече. То је, може бити, више пример освете него ли правде, а сурова је увреда спомену краља којега Шведска и сад поштује.

ИЗДАЊА СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ

I коло (1892)

1. Живот и Прикључења Димитрија Обрадовића, свеска I, за штампу приредио и предговор написао Ж. Поповић. Цена 1·40 дин.

2. С мора и са Сува, црте др. Милана Јовановића. Цена 1·40 дин.

3. Даворје J. С. Поповића, за штампу приредио и речник и предговор написао Љубомир Стојановић. Цена 1·40 дин.

4. Бакоња Фра-Брне, написао Симо Матавуљ; с речником и предговором Љуб. Јовановића. Цена 2 дин.

5. Драматски Списи Косте Трифковића, свеска I, за штампу приредио и предговор написао Данило А. Живаљевић. Цена 1·40 дин.

6. Истинска Служба, написао И. Н. Потапенко, превео М. Ђ. Милићевић. Цена 1·40 дин.

7. Историја Српскога Народа с погледом на историју суседних Хрвата и Бугара, написали Љуб. Ковачевић и Љуб. Јовановић, свеска I. Цена 1·40 дин.

II коло (1893)

8. Живот и Прикључења Димитрија Обрадовића, свеска II, за штампу приредио и поговор и речник написао Ж. Поповић. Цена 1·40 дин.

9. Мемоари Проте Матије Ненадовића, за штампу приредио и предговор, регистре и речник написао Љубомир Ковачевић. Цена 2·80 дин.

10. Два Идола, написао Богобој Атанацковић, за штампу приредио и предговор написао Андра Гавриловић. Цена 2 дин.

11. Камено Доба, написао Јован Жујовић. Цена 2 дин.

12. Прве Жртве, приповетка из српске прошлости написао Андра Гавриловић. Цена 1·40 дин.

13. Из Природе, мањи списи др. Јосифа Панчића, за штампу приредио и предговор написао Ж. Живановић. Цена 2 дин.

14. С Француског Парнаса, преводи Владимира М. Јовановића. Цена 2 дин.

III коло (1894)

15. Антологија Дубровачке Лирике, за штампу приредио и предговор и речник написао Милан Решетар. Цена 1·40 д.

16. Тамо амо по Истоку, црте др. Милана Јовановића, свеска I, с речником и с картом Индискога Океана и околних земаља. Цена 2 дин.

17. Песме Јована Илића, за штампу приредио Љуб. Стојановић. Цена 2 дин.

18. Драматски Списи Косте Трифковића, свеска II, за штампу приредио и предговор написао Дан. А. Живаљевић. Цена 1·40 дин.

19. Воденица на Флоси, написао Џорџ Елиот, превео с енглескога Андра Николић, свеска I. Цена 2 дин.

20. Воденица на Флоси, написао Џорџ Елиот, превео с енглескога Андра Николић, свеска II. Цена 2 дин.

21. Историја Српскога Народа, с погледом на историју суседних Хрвата и Бугара, написали Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, свеска II. Цена 1·40 дин.

IV коло (1895)

22. Басне Доситеја Обрадовића, свеска I, за штампу приредио и предговор написао Андра Николић. Цена 2 дин.

23. Друга Певанија Змаја Ј. Јовановића, свеска I, за штампу приредио и предговор написао Милутин К. Драгутиновић. Цена 3 дин.

24. Низ старијих приповедака, за штампу приредио и предговор написао Андра Гавриловић. Цена 3 дин.

25. Тамо амо по Истоку, црте др. Милана Јовановића, свеска II, с речником. Цена 3 дин.

26. Бијесни Роландо, спјевао Лодовико Ариосто, препјевао Драгиша Станојевић, свеска I, с предговором, напоменама и речником. Цена 3 дин.

27. Тартиф и Тврдица, комедије од Молијера, превели Јован Ђорђевић и др. Владан Ђорђевић, за штампу приредио и предговор написао Јован Ђаја. Цена 2 дин.

28. Из науке о светлости, написао Ђорђе М. Станојевић, с предговором и 158 слика. Цена 3 дин.

V коло (1896)

29. Басне Доситеја Обрадовића, свеска II, за штампу приредио и поговор написао Андра Николић. Цена 2 дин.

30. Друга Певанија Змаја Ј. Јовановића, свеска II, за штампу приредио Милутин К. Драгутиновић. Цена 3 дин.

31. Слике из сеоскога живота, написао Јанко М. Веселиновић, свеска I. Цена 2 дин.

32. Тодор од Сталаћа, трагедија у пет чинова, написао Милош Цветић. Цена 2 дин.

33. Бијесни Роландо, спјевао Лодовико Ариосто, препјевао Драгиша Станојевић, свеска II, с напоменама и речником. Цена 3 дин.

34. Девајтис, роман од Марије Рођевичевне, превео с пољскога Никола Манојловић — Рајко. Цена 3 дин.

35. Књига о здрављу, српско издање приредио др. Милан Јовановић — Батут, са 53 слике у тексту и 2 засебне таблице у боји. Цена 3 дин.

VI коло (1897)

36. Живот архимандрита Герасима Зелића, свеска I, за штампу приредио Пера П. Ђорђевић. Цена 2 дин.

37. Босанчице, кратке приче из Сарајева, испричао Мита Живковић. Цена 2 дин.

38. Горски Цар, роман, написао Световид П. Ранковић. Цена 3 дин.

39. Бијесни Роландо, спјевао Лодовико Ариосто, препјевао Драгиша Станојевић, свеска III, с напоменама и речником. Цена 3 дин.

40. Завјет, драмат у 4 чина, написао Симо Матавуљ. Цена 2 дин.

41. Историја Карла XII од Волтера, превео Стојан Новаковић. Цена 3 дин.

42. Подземне воде, издани, извори, бунари, терме и минералне воде, написао др. Световид Радовановић, са 40 слика. Цена 2 дин.

Сва досадашња кола књига могу се добити преко повереника или непосредно од Управе Српске Књижевне Задруге и то: I, II и III по цену од 7, IV, V и VI по цену од 10, а сва кола заједно по 6 динара од кола.

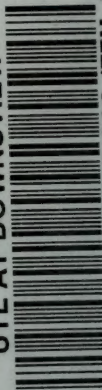

1892